

MIRKO BREYER
ANTUN CONTE ZANOVIĆ I NJEGOVI SINOVİ

MIRKO BREYER

ANTUN CONTE ZANOVIĆ I NJEGOVI SINOVИ

ROMAN ŽIVOTA JEDNE
PAŠTROVSKO-BUDLJANSKE PORODICE
U PRETPROŠLOM I PROŠLOM VIJEKU

(1720-1834)
SA 16 SLIKA PO STARIM ORIGINALIMA

2020.

ANTUN CONTE ZANOVIĆ I NJEGOVI SINOVI
MIRKO BREYER

Izdavač	JU Narodna Biblioteka Budva, Žrtava fašizma 56, Budva
Za izdavača, glavni i odgovorni urednik	Mila Baljević
Urednici izdanja, redakcija teksta i prevodi	Gordana Ljubanović Maja Simonović
Rješenje korica, priprema za štampu	Aleksandar Petrović
Štampa	Obodsko slovo, Podgorica
Tiraž	300 primjeraka

Sadržaj

Napomena urednika	9
I SLIKE I PRILIKE IZ BUDVE I NJEZINE OKOLINE	15
II SAMRTNA ZVONA – KAO PROLOG JEDNOME ŽIVOTU	20
III ZANOVIĆI I ZENOVIĆI – NEKE USPOMENE IZ NOVIJIH I DAVNIJIH DANA	22
IV ANTUN KONTE ZANOVIĆ – NJEGOV IZGON – SLIKA VENECIJE ONIH DANA	26
V PRVI POTHVATI PRIMISLAVA I STJEPANA – NJIHOV IZGON IZ VENECIJE	30
VI PRIMISLAV DOLAZI U FIRENCU – KAZANOVA – KARTAŠKA AFERA LORDA LINKOLNA	33
VII PRIMISLAV I STJEPAN U HOLANDIJI – AFERA ZANOVIĆ	39
VIII PJESENICKI FILOZOF KONTE STEFANO DE ZANOVIĆ U PARIZU	44
IX U ULOZI ŠĆEPANA MALOGA	53
X STJEPAN KAO JEDANAESTI PRAUNUK KASTRIOTE SKENDERBEGA – NJEGOV BORAVAK U BEČU I POLJSKOJ	60
XI BORAVAK U DREZDENU – TURSKA PISMA	70
XII NA DVORU FRIDRIKA VELIKOGA – PRIJATELJSTVO S NASLJEDNIKOM PRIESTOLA FRIDRIKOM VILIMOM – BIJEG IZ BERLINA	81
XIII RIMSKI INTERMECO – ELIZABETA KADLI, KNEGINJA KINGSTON	86
XIV AMO-TAMO PO NJEMAČKOJ – HVALOSPJEVI FRIDRIKU VILIMU I DRUGA NJEGOVA POETIČNA DJELA	95
XV PRIMISLAV U DUBROVNIKU – SUĐENJE PRIMISLAVU I STJEPANU U VENECIJI	104
XVI STJEPAN U GRONINGENU – NESUĐENI POLJAČKI KRALJ	110
XVII BELGIJSKA PLANDOVANJA (Beloj – Spa - Aat – Lijež – Mons)	113

XVIII	STJEPAN KAO POLITIČKI PUSTOLOV – NJEGOVO NASTUPANJE U BEČU – PRIJATELJ GROFA VALDŠTAJNA	120
XIX	U PUSTINJAČKOJ KOLIBI – CRNOGORCI I ARBANASI ZA HOLANDIJU – OPET U PARIZU	127
XX	DOLAZAK U HOLANDIJU – DOŽIVLJAJI U GRONINGENU – ANAHARZIS KLOOTS	134
XXI	PROPALE NADE – NOVI ZAHTJEVI KOD HOLANDESKE VLADE – KATASTROFA I SMRT	141
XXII	PRIMISLAV I HANIBAL ZANOVIĆ U RUSIJI	151
XXIII	MIROSLAV KONTE ZANOVIĆ (1761-1834)	165
	Kulturno-književni istoričar Mirko Breyer u traganju za Zanovićima	193
	Pregled glavnije literature	209
	Literarna izdanja Stjepana Zanovića	217
	Napomene	221

*Knjigu posvećujem milim i dobrim dušama moga doma:
supruzi Karolini i kćerci našoj Blanki.*

Napomena urednika

Ovo izdanje romana-hronike „Antun conte Zanović i njegovi sinovi“ izrađeno je prema originalu koji je objavila Matica hrvatska u Zagrebu 1928. godine, sa digitalizovanog primjerka koji je JU Narodnoj biblioteci Budve ljubazno i kolegijalno ustupila Biblioteka Filozofskog fakulteta u Nikšiću.

Zbog protoka godina originalno izdanje je u javnom domenu, slobodno za različite vidove korišćenja, i može se pregledati na Digitalnoj Narodnoj biblioteci Budve.

Urednički rad se pretežno sastojao u održavanju ravnoteže između dva zahtjeva: da se očuva vjernost izvornika, izražajnost i slikovitost Breyerovog izlaganja, i da savremeni čitalac može bez teškoća da prati tok pripovijedanja. Zbog toga je u najvećoj mjeri poštovan izvorni oblik djela i njegov jezik, a moguće nejasnoće u jezičkom izrazu rešavane su pretežno uredničkim napomenama, osim u slučajevima prilagođavanja savremenom pravopisu. Pogodnost za savremenog čitaoca su i prevodi brojnih izraza i citata sa različitih evropskih jezika, koji su u orginalnom izdanju bili uklopljeni u tekst i zahtjevali poliglotska znanja. Osim toga, u tekstu je dosljedno provedena transliteracija ličnih imena i geografskih naziva. Originalna ortografija je ostavljena samo u naslovu djela i imenu pisca.

Piščeve napomene premještene su na kraj teksta, a na dnu stranica su prevodi i uredničke napomene.

Uz sve originalne djelove, ovo izdanje je opremljeno novim, iscrpnim pogовором Božene Jelušić.

Gordana Ljubanović
Maja Simonović

To je osamnaesti vijek, sa tisuću svojih iskvarenosti, svojom elegancijom, svojim duhom i bezbrižnošću prema sutrašnjici, na najraskošnijoj slici, na najmaštovitijoj pozadini koja se ikada ukazala imaginaciji pjesnika, koja je nadmašila paletu kolorističkog slikara.

Teofil Gotje*

Među brojnim predstavnicima (povodom vjenčanja Marije Luize), našlo se ime Zanović, koje smo izvukli iz mletačkih tamnica, pronašli olovom zapečaćeno, kad smo ušli u taj grad. On, i cijela njegova porodica imali su krajnje izuzetnu sudbinu. Izrazit primjer utjecaja organizacije na sposobnosti.

Marmon, grof od Raguse**

---

* C'est le dix-huitième siècle avec ses mille Corruptions, ses élégances, son esprit et son insouciance des lendemains, dans le cadre le plus luxueux, sur le fond le plus féerique qui se soit jamais présenté à l'imagination d'un poète, qui ait défié la palette d'un Coloriste. (Théophile Gautier)

** Dans le nombre des députés (à l'occasion du mariage de Marie Louise) se trouvait un nommé Zannovich, que nous avions tiré des cachots de Venise, et trouvé sous les plombs à notre entrée dans cette ville. Lui et toute sa famille ont eu la plus singulière destinée. Exemple marquant de l'influence de l'organisation sur les facultés. (Marmont, Duc de Raguse, Mémoires, Tome III-me. Paris, 1857, 273.)

Dijelim se evo od omiljelog mi višegodišnjeg potraživanja i pro-
učavanja, šiljući ovu svoju knjigu u bijeli svijet. U tom se času
harno* sjećam tolikih nadasve sklonih mi odličnih i dragih lica,
koja mi savjetom i prilozima bijahu od pomoći kod moga rada.
Ne mogu da ih napose spomenem sve, kako bih to od srca želio,
a u prvom redu sve one dobrohotne predstavnike mnogih knjiž-
nica i arhiva u domovini i u inozemstvu. Od pojedinaca ističem
s usrđnom i velikom hvalom u Zagrebu: velevrijedne i sklone mi
prijatelje, zagrebačke sveučilišne profesore dr Artura Šnajdera i dr
Milana Rešetara kao i sveučilišnog profesora u Ljubljani dr Nikolu
Radočića; u Beču: odličnog kulturnog historika Gustava Gugica; u
Trstu: marnog i prijaznog Karla Kurijela; u Hagu: uslužnog i sim-
patičnog bivšeg ravnatelja nizozemskog državnog arhiva Eduarda
van Bima; u Varšavi: ljubeznu gospodu dr. Stanislavu Zubovicovu,
od tamošnje sveučilišne knjižnice. Ne manje sam zahvalan za uči-
njene mi usluge gosp. Luki Medinu, članu poznate stare bokeljske
plemičke porodice, velikom prepoštu** kotorskom i književniku mr
Antunu Miloševiću, nadžupniku budljanskom don Anti Mušuri;
knjižaru u Herceg Novom Jovanu Sekuloviću i knjižaru u Budvi
I. Vučkoviću. Najposlijе zahvaljujem Matici Hrvatskoj, koja nije
žalila truda i troška, da ovo moje djelo iznese u što ljepšem obliku.

---

* zahvalno (Prim. ur.)

** prior u katol. crkvi (Prim. ur.)

I

SLIKE I PRILIKE IZ BUDVE I NJEZINE OKOLINE

U krajnjem kutu naše Dalmacije, gradu Kotoru na jugu, u prostranoj dragi Jadranskoga mora, leži na poluotoku maleni grad Budva sa svojom lukom, brojeći danas oko osam stotina stanovnika.

Čarnom svojom ljepotom, kao iz mora samog proizašlo mještance, spominje se već u davno grčko i rimsko doba. Pod imenom Stari Grad pripadaše kneževini Duklji, a poslije srpskoj državi. U početku petnaestoga vijeka bila je u vlasti bosanskoga vojvode Sandalja Hranića. Iza toga, godine 1442. dođe pod vlast nekada silne Venecije, kad ova proširi svoju moć i nad udaljenom ovom točkom našega Jadranu. Budva je u dugom nizu godina bila važno mjesto takozvane Mletačke Albanije i sjedište katoličke biskupije. Pod očima mletačke gospode tekaо je malogradsko-pomorski život vlastele i puka, a Budljani i njihovi susjedi plovili su nekada po dalekim morima i bili na glasu kao spretni i uspješni trgovci i valjani brodari. Pored njih, nalazimo te gorštakе i primorce također u tegotnoj raboti u Mlecima, Carigradu i Misiru, kao i po drugim lukama širom ostalog Levanta. Poslije pada mletačke aristokratske republike dijelila je Budva sudbinu ostale Dalmacije. Tada se priključila (1797.) neuspjelom pokretu oko sjedinjenja s Hrvatskom, a

iza odlaska Francuza bila je žarištem crnogorsko–primorske akcije protiv Austrijanaca. Danas, nakon skoro pet stotina godina, može ona da opet živi vlastitim svojim narodnim životom.

Morem uz Budvu prostire se, graničeći s krševitim planinama susjedne Crne Gore, plemenita, nekada slobodna, općina paštrovsko. Vrh Budve prema sjeveru nižu se po brdima sela općina Maćine, Pobori i Brajići. Područje ovo čini u neku ruku etničku jednu cjelinu s Crnom Gorom. Budva je bila vazda, a donekle je i danas, središte onih krajeva koji su po samoj prirodi, podrijetlu, zajedničkom narodnom životu i srodnim plemenskim običajima među sobom povezani. Međutim, kao što je to bivalo i u ostalim dijelovima bivšeg mletačkog posjeda, bijaše Budva sama kao sjedište zastupnika državne vlasti u većoj mjeri izvrgnuta tuđinskom utjecaju. Po svom položaju nije mogla da sačuva svoje čisto narodno obilježje poput krajeva svoga zaleđa odakle joj je ipak pritjecao veliki dio građanstva. U svako, pak, doba bila je Budva gorštaku svoje okoline izlazište u široki svijet.

One krajeve koji se poput vijenca viju uokolo Budve nastavaju od davnine pučani – seljaci, kojih su preci pod tuđim gospodstvom patili i ginuli u vjekovnoj borbi protiv silovite osmanlijske najeude. Kao da je strašan usud neumitnih borbi i neizrecivog stradanja pretvorio te žrtve tuđe pohote i opakosti u živac kamen, nalik na onaj koji ih je okruživao i često u najočajnijim trenucima sakrivaо i zaštićivao! Pradavni običaji sačuvaše se tamo malone sve do sadašnjice, prelazeći od jednog pokoljenja na drugo, a ujedno se sačuvaše i brojni poroci koji nikoše kao plod jadnog, u pravom smislu riječi krvlju nakvašenog tla. Strastvena i nesmiljena krvna osveta i mirenje krvi, kobna baština iz tamne daleke prošlosti, harala je tamo stoljećima i tražila bezbrojnih žrtava.

Ali ako zavirimo pod tvrdnu koru onog u krutoj zbilji života i u predrasudama otvrdnulog svijeta, zadivit će nas nadasve njegov krepko razvijeni, istinski osjećaj poštenja i čestitosti. Pojam o

poštenju, o ličnoj časti, o ljudskom dostojanstvu i o čistom obrazu svima je zajednički, svi mu se pokoravaju kao moćnom, duboko usađenom, iako nepisanom zakonu. Čistoća žene – inače mukotrpne i potištene – rijetko se gdje ukazuje u tolikoj cijeni kao tamo.

Tamo, među morskom pučinom i strmim gorskim vrletima što se dižu nebu pod oblake, nikoše kod bijednih ognjišta skromnog, ali snažnog i hrabrog onog puka plodovi poletne mu mašte: baj-oslovne priče i neumrle narodne pjesme.

Pri svjetlu buktinja i luči za tajanstvenih noći oživješe pred njima čudesne slike i prikaze. Iz nemile zbilje teškoga svog živovanja prenosili bi se oni na časove u umišljeni neki, bolji i lagodniji svijet. U svijet narodnih junaka i uglednika, ali i u carstvo priča i bajki. Tad bi njihova povjerljiva djetinja čud nebrojeno puta uživala u prikazima čeda onih gora: Kanjošu Macedonoviću „čovjeku niska struka, ali živa i čeperna, da bi se na igli vrtio“, kako svladava oriškog dušmanina Furlana, i kako kao duždev zatočnik spašava moćnu Veneciju od propasti, a odbija tovare zlata i ponuđenu mu duždevu kćer, jer: „u našoj je općini običaj neprekidni da se svak ženi u svom jatu i tako čuvamo poštenje našijem sestrama“. Ili, zanoseći se legendarnim simbolom ženske vjernosti do smrti, utjelovljenom u klisuri „Skočiđevojka, što se tamo diže nad morem, otkada je pametara“.¹

* * *

Iz ovog brojnijeg skromnog življa proizašao je i odvojio se od njega silom prilika i spoljašnjih utjecaja posve različit sloj gradske ‘gospode’ i dugog čisla^{*} povlaštenika, pripadajući od velike časti plemstvu zvučnih naslova, iako ne uvijek posve jasnog i nedvoumog podrijetla.

---

* Niz, niska (Prim. ur.)

Odgojeni pod tuđim utjecajem, mnogi u školama i učilištima u Veneciji i Padovi, bijaše taj sloj, bilo kao vlastela, trgovci, brodovlasnici, kao vojnički časnici i drugi činovnici, vazda u tijesnoj vezi s gospodarom onkraj Jadrana. Atavistički zdravi korijen njihova bića stvorio je i pored svega toga iz njihovih redova lijepi niz velevrijednih i zaslužnih muževa kojima se domovina s pravom ponosi, i koji sebi u stranom svijetu stekoše slavno ime i časno priznanje.

Maleni, pak, broj slabijih pojedinaca među njima, u kojega nije bilo dovoljne otporne snage, nije mogao odoljeti lošim utjecajima što su ga okruživali izvan njegova zavičaja. To se zbiva osobito u osamnaestom vijeku, „tom vanrednom, divnom ali ujedno i tako odvratnom stoljeću“, koje nam je, uglavnom, ovdje pred očima. Nadareni neosporivim sposobnostima uma i duha podlegoše oni varavim slikama umišljena sjaja, bogatstva i ugleda, što im je dočaravala bujna njihova mašta, posebno u vrtlogu i truhleži mletačke moralne dekadanse.

To vrijedi u znatnoj mjeri i za Antuna konte Zanovića i njegove sinove, o kojima je govora u ovoj knjizi. Nacrtao sam i iznio sve što sam tečajem mnogih godina iz starih zapisa, knjiga i arhivalnih spisa mogao razabrati o gotovo čudesnim doživljajima i sudbini članova ove paštrovske porodice, naseljene kroz vjekove u Budvi. Pored šarenih slika, što ih iznosim iz različnih strana Evrope, niže se tu i po gdjekoji ulomak života na kršnom našem južnom Primorju, iz kojega se razabira kako su se događaji, ideje i utjecaji velikoga svijeta odrazivali u zabitnom zatišju onoga kraja.

Neobična je ova porodična kronika, koja potvrđuje rečenicu da je zbiljski život u raznolikim svojim oblicima često puta romantičniji od svakog romana, uistinu neko ogledalo slika i prilika iz jedne već davne i nama daleke epohe. Bit će spomena o avanturama, grijesima i zabludema nestalnih mladenačkih tipova koji su stajali pod utjecajem opće i dalekosežne pokvarenosti, ali i o

prirođenoj im umnoj nadarenosti i o valjanim njihovim djelima. Ovo se posljednje izražava posebno u razvitku i preporođaju života oca Antuna i najmlađega mu sina Miroslava.

Šćepan Mitrov Ljubiša uvrstio je Zanoviće u red onih Bokelja, koji, kako on veli, „starinom naše vjere“ i nekada „pridvorice i povlasnici Dušanovi, po predaji se Bana zeckoga svi redom upisaše u mletačku zlatnu knjigu, postavši svomu narodu najhuđi dušmani; ... zaborave na soj i poreklo, od svog se jata liče* i stide, mrze mu jezik, starinu i običaje ...“ Tko su i što su bili Zanovići kojima je tako strogo sudio velevrijedni onaj radnik na polju kulturne naše povijesti, na to neka odgovori ovdje sakupljena životopisna i kulturno-historijska građa.

---

* Klone, udaljavaju (Prim. ur.)

II

SAMRTNA ZVONA – KAO PROLOG JEDNOME ŽIVOTU

Dana trinaestog novembra 1801. godine umre u svojoj kući u Budvi, u osamdeset prvoj godini života „plemeniti gospodin Antun konte Zanović, cesarsko-kraljevski predsjednik gradske općine budljanske.“

Sutradan oko podne, uz muklu i turobnu zvonjavu po crkvama obadvaju zakona u Budvi i po svim općinama u dalekom okrugu od morske obale do planina crnogorskih, položiše mrtvo tijelo njegovo u obiteljsku grobnicu u budljanskoj prvostolnoj katoličkoj crkvi Svetoga Ivana Krstitelja.

Sa svim sjajem koji je dolikovao odličnome njegovu javnom položaju, kao i velikom ugledu što ga je uživao među onim narodom bješe sprovod njegov obavljen. Sestra njegova, plemenita gospođa Katarina Kola Belafuza, kako nam to kazuje suvremenii izvještaj, „htjede da time oda posljednji iskaz ljubavi i dužnog poštovanja vrlom pokojniku“. Gospodski je podvorila mnogobrojne učesnike žalobnog obreda, a mnoštvo sakupljenoga naroda bogato nadarila.

U sredini u crno zavijene crkve, dizala se uz odar visoka piramida na kojoj bijaše namješten porodični plemićki grb

Zanovića. Ispod ovoga sjajio se uz inicijale pokojnikova imena ponosan natpis:

Tko bijedno živi, (taj) bijedno i umire!
Tvoj je život bio uzvišen, uzvišena i smrt.
Poštenjem, umom, duhom i učenošću
prebogato obdaren!
Položen si u grob sa suzama i žalošću sviju!²

U nepreglednoj povorci iza članova obitelji same, našlo se kod sprovoda svećenstvo jedne i druge vjere. Uz predstavnike gradskih i državnih oblasti budljanskih, i općinskih poglavara Paštrovića i ostalih okolišnih komunitada, učestvovala je sva Budva, kao i mnoštvo naroda iz bližih, ali i iz najudaljenijih krajeva budljanskoga zaleđa.

Četiri plemića paštrowska nošahu lijes, a četiri plemića budljanska držahu okrajke crnoga plašta. Kanonik i mjesni župnik don Antun Pavao Lacari služio je svečane zadušnice i izrekao dirljivo posmrtno slovo u čast i slavu pokojnikovu.

„Žalost bijaše duboka i općenita!“³

III

ZANOVIĆI I ZENOVIĆI – NEKE USPOMENE IZ NOVIJIH I DAVNIJIH DANA

Antun konte Zanović, koji je tada na domaku visokih svojih godina bio otišao pred pravdu Božju, bješe značajan predstavnik krepkog i žilavog puka što ga je rodio i odnjihao tvrdi krš i pitoma obala onoga našega kitnog Primorja.

Paštrovsko pleme Zanovića vuklo je lozu kao i plemena Ćuda i Srzentić od Bogdana Bulgarovića.⁴ Ono se s vremenom razgraničilo prešavši djelomice u Budvu, a i u Istru, gdje mu imade traga još u XIX vijeku, posebno u Poreču. Možda bijahu baš to potomci jedne od onih porodica što se potkraj XVII vijeka preseliše iz Boke Kotorske i Crne Gore u Istru.

Jedan ogrank istoga roda, Zenovići, preseli se možda još sredinom petnaestoga vijeka u Poljsku „s velikim blagom i s ne manje od 600 muških glava, od kojih jedan potomak, nekadašnji adžutant Napoleona I, general Đorđe Zenović, umre godine 1821.“ Isti ovaj ‘Georges de Despots de Zenowicz’ izdao je štampom u Parizu godine 1812. pod lozinkom ‘Svim plemenitim srcima, kojima je domovina mila’* prekrasnu i uistinu simpatičnu obranu slavne

---

* A tous les coeurs bien nés, que la patrie est chère! (Voltaire, Tancrède)

i mučeničke Poljske od svih onih koji je u njezinoj nesreći obasuše porugom i klevetom. U toplo i osjećajno napisanom pregledu nanizane su u toj knjizi slike iz starije i novije povijesti Poljske, istaknuta korist što bi je donijela svijetu preporođena i nanovo uskrsla prastara ova kraljevina i izneseni, uz imenik najistaknutijih umnika poljskih, glasovi mnogih evropskih duhovnih velikana u njenu čast i slavu. Na kraju, pod utjecajem Napoleonove sugestivne moći, podaje se autor poput velike većine svojih zemljaka nadi da će Francuska svakako postati jamcem buduće poljske sreće. (*Obrana Poljske, ili moralna, politička i književna istorija ove drevne države*^{*}).

Još nedavno živio je na Cetinju ugledan član ove porodice Đuro Zenović „bogat i obrazovan čovjek, koji se oženio iz doma Petrović-Njegoša“.⁵ Na Vidovdan, pak, godine 1924, kad su uz veliki pijetet prenesene u časnu zajedničku grobnicu porazbacane kosti narodnih mučenika što su ih Austrijanci bili strijeljali u Boci Kotorskoj u vrijeme svjetskoga rata, budu položeni u taj hram narodne tuge i ponosa i ostaci Đure Zenovića, crnogorskog guvernera Budve.

Nije bilo povoda da se u pisanim spomenicima prošlih vjekova sistematski traže davni tragovi plemena Zanovića. Pored već spomenutih navest će tek: udovu Ilije Zanovića, koja godine 1730. dolazi pred generalnog providura Sebastijana Vendramina, koji je boravio tada na Imotskom polju,^{**} da se potuži radi neke nanesene joj nepravde i Nikolu Zanovića, koji prema jednoj ispravi iz godine 1736. odstupa pred providurom mletačkim u Kotoru crkvi sv. Ivana Krstitelja u Budvi neko sporno zemljište.

Antun Zanović rodio se vjerojatno u samoj Budvi godine 1720, od oca Stjepana. Nećemo valjda pogriješiti ako uzmemo da se

---

* Defense de la Pologne, ou Histoire morale, politique et littéraire, de cet ancien état. Paris, Impr. Dondey-Dupré, 1812.

** campo di Imoschi

porodica bavila po običaju većine svojih sumještana ratarstvom i trgovinom, izvozeći s pomoću vrlo razgranjenog trgovačkog brodarstva budljanskog vlastite i druge proizvode onih krajeva na mletačko tržište.

Bit će da su im postovi donosili obilna ploda jer se sve vijesti u tome slažu da su Zanovići bili od davnine ljudi ugledni, imućni i na glasu. Pače i u staroj narodnoj pjesmi paštrovskoj odrazuje se vidan položaj i bogatstvo njihovo u stihu: „pola polja Mora Zanovića – drugo pola sviju Paštrovića“. Te se riječi odnose na Nadluško polje, što leži na obali Jadrana između Kastelastve i Spiča.

Spominje se, nadalje, jedan Zanović koji se pred gotovo dva vijeka bogato oženio djevojkom iz ugledne obitelji Medin, jedinicom i naslijednicom velikoga imanja. Još se danas čuvaju u nekim budljanskim i paštrovskim kućama uspomene njihove iz onih već dalekih nam dana. Tako žensko jedno odijelo rijetke ljepote od zelenog brokata, protkano srebrnim i zlatnim nitima, a iz ostavine Zanovića, muško odijelo od ružičaste svile, kako ga nošahu kavalići u osamnaestom vijeku.

Stjepan Zanović
(Lažni Kastriota Skenderbeg)

IV

ANTUN KONTE ZANOVIĆ – NJEGOV IZGON – SLIKA VENECIJE ONIH DANA

U odmaklim godinama osamnaestoga vijeka nalazimo Antuna konte Zanovića u Veneciji. Njemu i ženi njegovoј Franjici, rođenoј Marković, rodila se tamo godine 1753. kćerka Marija Jelisaveta, a za daljega njihova boravka izvan domovine još i druga kćerka Terezija Đustinijana (1758.) i sin Miroslav (1761.). Stariji sinovi Marko, Primislav, Stjepan i Hanibal, o kojima će biti govora, rodiše se u Budvi u godinama 1745. do 1751.

Prema tomu, boravila je obitelj Antuna Zanovića dulji niz godina stalno u Veneciji. Njihova su djeca tamo polazila škole, dok su Primislav i Stjepan bili smješteni u odličnijem jednom školskom kolegiju. Primislava htjedoše, kako se misli, posvetiti vojnoj karijeri, ali se ta namjera nije provela. Ima bilješka da je Antun Zanović tada bio ili vlasnik ili zakupnik neke mletačke kavane i da je tamo i u javnoj igračnici tjerao zabranjene hazardne igre.

Godine 1766. morao je Antun naglo i prisilno ostaviti Veneciju, na temelju osude mletačkih državnih inkvizitora ovoga sadržaja:

„Antun Zanović, dobro poznat pod nadimkom ‘Buduan’, koji je već prije, ali zbog drugog uzroka odgovarao sudu, živio je uvijek, a

živi još i danas od igranja, ističući se množinom igračkih banaka, naročito igre Faraon, koje su se u prošlim pokladima vodile u lokalnu ‘Ridoto’ za njegov račun, uz opće negodovanje, a osobito pošto su bile zabranjene igračnice, zločinačkim nastojanjem koristiti se igrom na tuđu štetu. Sasvim mu je sličan i s njim je u društvu Ilija Davidović, prozvan ‘Buduin’, jer obojica priznaju Budvu svojom otadžbinom, pa se i on ističe s istih razloga. Stoga je sud odredio sve potrebno da se odstrane osobe opasne i zbog svoje stalne dobre sreće i zbog ne-prestanih zasjeda kojima zavode i love koga god mogu, izigravajući na jasan i nepodnošljiv način najstrože, pa i skorašnje zakone. Stoga su Preuzvišena gospoda ’po svojemu glasniku’* dostavili obojici, ‘Buduanu’ i ‘Buduinu’, zapovijed da se pod prijetnjom smrtne kazne za osam dana vrate u svoju otadžbinu Budvu i da do druge naredbe ne stupe više nogom ni u Veneciju ni u ma koje drago mjesto naše države na kopnu, a za obavijest nasljednika i za nepromjenljivo izvršenje bilježi se u knjizi da su ta dvojica prognani iz ovoga glavnoga grada i iz svih mjesta na kopnu za petnaest neprekinutih godina.⁶

Prije nego nastavim, treba da bacimo pogled na javne i opće prilike koje su tada vladale u Veneciji.

Silna i ponosita nekada, ‘kraljica mora’ bolovala je i izdisala. Usaporedo s političkim propadanjem išlo je i moralno. Teret očite staračke obnemoglosti bivao je svaki dan teži. Još se živjelo u velikim uspomenama prošlosti. Ulicama i lagunama odzvanjao je bučan i bezbrižan život kao nikada prije, ali pod grimiznim plaštem krila se neumoljiva sudska propadanja i skore smrti.

Bučan i bezbrižan život kao nikada... Ne bijahu još iščeznuli tragedovi nekadašnje slave, moći i veličine. Patricijske kuće Moćeniga, Morozina, Kontarina, Pizana, Foskarina i tolikih drugih razvijahu još takav sjaj da stranci gotovo i ne opaziše što se iza toga krilo. Pred visoko rođenim gostima umiruće aristokratske republike,

---

* col mezzo del loro Fante

pred carevima i kraljevima, oživješe na kratak još čas bajoslovne mletačke noći i usplamtješe jače opet žarke radosti karnevalske. Nad goleim onim čudom čarobnoga i zamamljivog grada, nad morem i njegovim lagunama bijaše razapela varava iluzija blještava svoja krila.

Besprimjerna lakoumnost i raskoš obuhvatila je bila sve slojeve pučanstva i širila se od dana u dan, u istoj mjeri u kojoj je rasla i napredovala bijeda.

Ispod lažnoga onoga sjaja krila se najodvratnija korupcija. Prostitucija zahvatila je široke slojeve. Na javnim trgovima nuđahu ljubavni posrednici bogatim strancima erotične senzacije kod ženske čeljadi iz otmjenih i odličnih nekada porodica mletačke aristokracije.

Skandalozna je kronika Venecije onih vremena prepuna gotovo nevjerojatnih zgoda. Sve to vrijedi podjednako za urođenike, kao i u jednakoj mjeri i za bezbroj onih zabave žednih stranaca koji su tada poplavili Veneciju. Činilo se – veli Filip Monije⁷ – kao da se nije mogao udisati zrak što je lebdio nad lagunama, a da se duša ujedno ne zarazi i okuži.

Prirođena i neizlječiva strast kartanja i kockanja bijaše se razmahala do najviše mjere. Nadasve bučan, raskalašan i razvratan život razvijao se u javnoj igračnici ‘Ridoto’ i u bezbrojnim tajnim igraćim spiljama i zakucima širom čitavog grada. Sve mjere protiv gadne ove zaraze ostadoše bezuspješne, sve prijetnje i teške kazne protiv prestupnika jalove.

A da sablazan bude potpuna, bijaše došlo do toga da su različni mletački patriciji i državni zvaničnici sami držali banke u javnoj igračnici. Bilo ih je, čak, koji su postali i zakupnicima zloglasnih kuća. Tamo se pod njihovim vodstvom – uvijek pod parukom i krinkom* – razvijahu najžešće hazardne igre. Tamo se stavljaju na kocku ostaci imutka sve do posljednjih krpa odjeće, što ih očajni

---

* pod perikom i maskom (Prim. ur.)

nesretnici imahu na sebi, a katkada su se izigravala i prodavala tamo i tijela vlastitih žena i zaručnica.

Bijaše to uistinu „mrtvački ples čitavog jednog naroda, koji je ostavivši staru krepot na očinskom pragu trčao u igračnicu, gdje se ludo opijao igrom. Vrtlog strasti kao da je gutao vjekovne institucije, bogatstvo građana i obitelji odličnih po svom imanju i svojoj slavi, koje su bijedno propadale.“⁸

U truhlom onom svijetu živio je i uživao Antun Zanović s porodicom svojom. Znademo za silnu privlačivost Serenisime, napose i na više slojeve dalmatinskih njenih podanika. Boravak u onoj njihovoј metropoli, ujedno središtu otmjnosti i bogatstva, bio je vazda vrhunac njihovih želja i nada; za vrijeme mletačkog propadanja još u daleko većoj mjeri nego ikada prije.

Osuda nam mletačkih inkvizitora pokazuje da se i Antun Zanović nije mogao oteti ubitačnom utjecaju tadanje svoje okoline. Smjer života, pak, i sudsina njegovih sinova, odgojenih i odraslih u Veneciji onoga doba, a opterećenih već i otprije sklonosću za lakim i nevezanim životom, dat će nam vrlo značajnu i zanimljivu sliku učinaka i posljedica prvih dojmova iz djetinjstva i mladosti za dalji razvitak u životu.

V

PRVI POTHVATI PRIMISLAVA I STJEPANA – NJIHOV IZGON IZ VENECIJE

Antun Zanović vratio se silom neprijatnih za njega prilika u Budvu. U dugom nizu godina stječući sveudilj sve veći imutak, uspjelo mu je da svojom zaslugom dode i do sve većeg ugleda. Vidjet ćemo, u kasnijim danima, da se razvio do uistinu ispravna i valjana čovjeka. Nemila mletačka epizoda pade jamačno doskora u zaborav, a uspomena na nju sačuvala se tek u sakrivenim sudbenim spisima državnog arhiva mletačkog.

U Veneciji ostadoše iza očeva odlaska još neko vrijeme sinovi Primislav i Stjepan. Bijahu svršili ili prekinuli nauke i dali se na tjeranje različnih trgovačkih poslova provodeći usto lak i bezbrižan život.

Godine 1769. imala su braća Zanovići neki spor trgovačko-poslovne naravi s nekim Skadraninom –muhamedancem, po imenu Zinel Krajna.

Radilo se o nekoj količini šećera (200 libara), što ih bijaše dao Primislav u ime kapare Skadraninu na račun kupljenih od njega dvaju omota svile i sedam ‘miera’ vune. Konačno se posao izjalo-vio i stvar bude povratkom kapare kako – tako uređena, na očito nezadovoljstvo braće Zanovića.

Posljedica toga bijaše u novembru iste godine napadaj Stjepana Zanovića na rečenog Skadranina, kojemu on usred noći zada nožem dosta tešku ranu, a da je pri tom gotovo i sam skoro nastradao.

Stjepanu je bilo tada osamnaest godina. Iz sudbenih spisa o spomenutoj aferi proizlazi značajna slika njegova.

„Grofić budljanski,* kojega sam unatoč zakrabuljenog mu lica mogao dobro raspoznati, napao me i ranio nožem“. – „Mogao sam ga ubiti, ali mu na njegovu prošnju poklonih život“. Tako napadnuti Skadranin, i poslije njega različni svjedoci redom, opisaje Stjepana, kako slijedi:

„Bio je otmjeno odjeven u haljinu iz modrog baršuna, zlatom izvezenu. Preko toga nosio je crvenu kabanicu sa zlatnim pucetima. Oko pasa imadaše plemičku spadu, na glavi malen šeširčić. Kovrčasta mu kosa posuta puderom. Obijestan i veseo kao uvijek, pjevuckao je galantne pjesmice i recitirao stihove.“⁹

Taj incidenat imao je sudbonosne posljedice za mlade naše Budljane. Teretilo ih je više toga i otprije. Pažljivo oko zakona bijaše u njima prozrelo štetne elemente za javni moral, i tako ona krupna i krvava upadica urodi njihovom osudom i trajnim izgonom iz Venecije.

Sud državnih inkvizitora mletačkih izrekao je 14. decembra 1769. ovu osudu:

„Vincislav ili Primislav i Stjepan Zanović, sinovi Antuna Zanovića prozvanog ‘Buduan’, koji je bio već 23. avgusta 1766. prognan iz ovoga glavnoga grada i našeg posjeda na kopnu, i bilo mu naloženo da podje u svoju otadžbinu Budvu zbog krivica što proizlaze po bilješkama u knjizi, boravili su u Mlecima baveći se istim zanatom kojim i njihov otac, to jest zanatom igrača, i to igrača možda varalica, živeći sad u jednoj, sad u drugoj gostionici ovoga grada.

---

* II Contin Buduan

Pošto je, pak, sud saznao da su se, osim svoga raskalašenog života, usuđivali bezobrazno iskazivati i pred više osoba svoje nepoštovanje slika Blažene Djevice i Svetaca, čak i rugati im se, da su bez obzira zanemarivali zapovijed o sv. misi u svetačne dane, da su uvjek jeli mesa i u dane zabranjene, a najviše da su bez ustezanja iskazivali ili odobravali bezbožne i zatorne^{*} misli o najbitnijim dogmama naše svete vjere, htio je ovaj sud to ustanoviti potankom istragom, i jer je našao, da je sve to istina, njegova je pobožnost našla potrebnim da se grad očisti od ljudi tako pokvarenih, koji izgledom i svojim lažljivim riječima mogu pokvariti druge, pa im je dojavljena zapovijed da za 24 sata ostave zauvijek ovaj glavni grad i cijelu našu državu na kopnu i da se vrate u svoju otadžbinu Budvu pod prijetnjom gnjeva ovoga suda.^{“¹⁰}

Već 16. decembra nalazimo ih u Trevizu. Dva dana poslije, po naročitoj zapovijedi iz Venecije, bijahu i odavle protjerani. Tada podoše različnim smjerom, unatoč određenom im povratku u domovinu, put drugih talijanskih gradova. Primislav je nalazio vazda novih žrtava i znao je da sebi namakne sredstava s pomoću obilne sreće u igri. Opljenio je tada, medu ostalima, Mlečanina Morozinija za šest hiljada cekina, nekog trgovca Simonetija za petnaest hiljada forinti, a nekom svom zemljaku Dalmatinu izmami dvije hiljade forinti. Za neko vrijeme ustali se u Napulju, dok mu brat Stjepan ode preko Rima u Torino, a onda – pod pratinjom oružnika – na dulji boravak u Firencu i Milano.

---

* opake (Prim. ur.)

VI

PRIMISLAV DOLAZI U FIRENCU – KAZANOVA – KARTAŠKA AFERA LORDA LINKOLNA

Potkraj godine 1770. dade se Primislav na put u Firencu. Putovao je u elegantnoj kočiji sa svojom ljubovcom, lijepom balerinom Ipolitom, koja je bila na glasu u mletačkom galantnom društvu. Mladi par imao je uza se dva kršna lakaja i mladog kamerijera koji im je ujedno bio kurirom.

Našao je Primislav, u redovima firentinske ‘zlatne mlađeži’* i u Firenci nazočnih brojnih stranaca, mnoštvo nekadašnjih svojih znanaca, a upoznavao se i s novima. Bijaše to šaren skup lako-umnih bonvivana, kartaša i ženskara; mnogi od njih odlična roda, ali često vrlo niskih poriva; vazda spremni da lukavošću i prijevarom iskoriste slaboće neiskusnih u svoju korist.

Bijahu to pravi tipovi gospodskih mladića osamnaestog vijeka, čuvenog doba ‘filozofa’ i pustolova, koji se ne bavljuju ničim, a doživljavaju ipak mnogo toga. Bilo je u njihovim redovima duhovitih i vrlo obrazovanih muževa, pa i književnika i pjesnika.

---

* jeunesse dorée

Na čelu ovima isticao se tada u Firenci boraveći Primislavov znanac, genijalni i glasoviti kralj avanturista i varalica Mlečanin Đakomo Kazanova, na glasu i kao učenjak i literat, po vlastitoj milosti ‘Kavalir od Sengala’.* U neprestanoj i neutaživoj težnji za užitkom i lakom srećom, pola vijeka lunjaо je po Evropi. Veliki taj umjetnik svoje vrste bio je svagdje u vezi s najčuvenijim ličnostima svoga vremena. Općio je s vladarima, državnicima, učenjacima, a i sa svim zloglasnim pustolovima i varalicama. U tjesnom je bio dodiru s tada toliko razuzdanim i deklasiranim komedijaškim i glumačkim svijetom; najzad, bio je priznatim vladarom u budoarima i ložnicama lakin, galantnih i sumnjivih dama svake vrste, balerina, pjevačica i kurtizana, jednom riječi: po svim visovima i nizinama vedroga svijeta sjaja, ljubavi i radosti.

Njemu uz bok i s njime u prijateljskom drugarstvu bili su grof Medini, nadalje, neki vrlo sumnjiv, nekada u Kotoru živeći Zen i talijanski trgovac Melo.

O Mediniju, pretku odlične bokeljske porodice, znamo da se rodio godine 1725. u Kastelastvi kod Budve i da je učio pravo i filozofiju u Italiji. Bio je vrlo uman pisac i pjesnik, te je među ostalim izdao izvrstan talijanski prevod Volterove *Anrijade*, a bio je i u prijateljskim vezama s Metastazijom i drugim istaknutim ličnostima svoga doba. Za neko vrijeme nalazimo ga u državnoj službi kao ‘Capitano di giustizia’ u Mantovi. S Kazanovom vodio je marljivu prepsku, iz koje su u novije vrijeme objelodanjena različna zanimljiva pisma Medinova, u kojima se on ponajčešće potpisivao ‘M. Conte di Lastua’. Mnogo je putovao, a bio je naprasite čudi, zbog koje je uporedo sa svojom strasti za hazardnim igramu upadao u česte i velike neprilike. Borio se mnogo s teškim novčanim nevoljama, a umro je godine 1788. (kako se misli, zbog dugova, u tamnici u Londonu).¹¹

Najzad, pak, čuveni tada Đovani Antonio Pankalijer, Torinac, markiz de Prije, duhoviti i vrlo otmjeni, ali naskroz pokvareni član

---

* Chevalier de Seingalt (knjiž. pseudonim Kazanove, prim. ur.)

Kazanova

ugledne i silno bogate savojske porodice, koja je usto posjedovala i veliko imanje kraj Gorice.

U pismima, što ih je ovaj posljednji pisao Kazanovi, imade često spomena o Primislavu. Napominju se u njima i ostali članovi onoga društva, a usto se nižu i slike tolikih i tolikih lakomislenih dama, kojih se skrovite draži i pikantna svojstva ističu, dok su one same bile predmetom vrlo liberalne međusobne izmjene. Onaj ‘junak igračih karata i galantnih dama’, kako prozvaše de Prijea, prošao je čitavom Italijom i preko njenih granica i prosipao golemi imutak svoga oca, bivšeg austrijskog feldcajgmajstora* i carskog poslanika u Švajcarskoj i Veneciji, koji ga je sam dao izagnati iz Venecije i staviti pod skrbništvo. Upleten u svakojake prljave novčane i druge afere, nepopravljiv kartaš, bude radi prijevarne igre i drugih opačina protjeran iz Beča i svrši konačno – godine 1781. – burni svoj život.¹²

Kazanova je u čuvenim svojim *Memoarima*, u tome nedostižnom klasičnom ogledalu osamnaestog vijeka, posvetio osobi i nastupu Primislava Zanovića čitavo jedno poglavlje.¹³

Crta nam on Primislava kao lijepa i vrlo duhovita mladića od dvadeset i pet godina, kojemu zaciјelo – kako on kaže – nije moglo nedostati sreće u svijetu kojim je on znao tako vješto i nadmoćno vladati. „Kretnje njegove bijahu otmjene i odmjerene, u konverzациji pokazivao je mnogo duha, biće mu bijaše umiljato, narav vedra i povjerljiva, a držanje njegovo prema ljudima milo i priyatno. Nije nikada govorio o sebi samom i znao je zgodnim načinom pozabaviti se drugima. Pričao je o svojoj domovini, napola podloženoj Turčinu, kao o jednom kraju svijeta u kojem nema vedrine života i kulturne uglađenosti, gdje bi i najokorjeliji mizantrop mogao poginuti od tuge. Iznajmio je sebi elegantan stan, ložu u operi, uzeo vrsna kuhara, a lijepoj svojoj metresi žensku pratilicu“.*

---

* artiljerijski general (Prim. ur.)

** dame de compagnie

Doskora svanu u plemićkom kasinu, stjecištu odličnoga firentinskog društva, bogato odjeven i posut draguljima. Nastup njegov bijaše vanredno simpatičan. Svima je udvarao i izjavio se sretnim što mu bijaše dana zgoda da se pokloni odličnim Firenčanima, koje je susretao laskavim komplimentima. Kod igre vladao se vrlo pristojno i diskretno, a kod gubitaka nije pokazivao nikakva uzbuđenja. Tako je u tili čas stekao opće simpatije.

„Uočio sam u mladom tom čovjeku – veli dalje Kazanova – budućega velikog pustolova, koji se svojim nastupom mogao nadati zamašnim uspjesima, ali me rasipnost njegova sili da prosudim ovakvo pretjerano nastupanje najslabijom njegovom stranom. Predočivao sam ga sebi onakvog kako sam i sam bio petnaest godina prije, ali ne nađoh kod njega podobnosti koje sam ja tada imao. Stoga i nijesam mogao drugo, nego da ga uistinu žalim.“

Ali čar njegove ličnosti i prebrzo rasplinu kad se malo zatim prikazao u pravom svom svjetlu.

Našao se tada, na svoju nesreću, u Firenci lakouman kartaš i rasipnik, mladi devetnaestogodišnji engleski lord Henri Pelam-Klinton, erl od Linkolna. Općinjen dražima jedne Primislavove znanice i ortakinje postade taj lakom žrtvom one rafinirane kartaške družbe koju sam prije spomenuo i koja je bila u službi i u dogovoru s Primislavom. Kad se lord Linkoln probudio iza svoje ljubavne i kartaške opojnosti, bio je oplijenjen za krupnu svotu od dvanaest hiljada zlatnih gvineja. Četvrtinu te svote isplati odmah, a za ostatak izdade Primislavu nekoliko mjenica. Sam Linkoln umro je nedugo zatim kao žrtva razvratnog svog života.

Radi velike bruke prouzročene sablažnjivim ovim događajem, budu po naređenju samog vojvode toskanskog Primislav, Kazanova i ostali učesnici izagnani iz Firence i čitave zemlje.

Kazanova se smatrao nevinim u onoj stvari. Svu je krivnju svalio na Primislava, kojemu nije mogao da oprosti tu svoju nezgodu. Još mnogo godina kasnije, u staračkim i nemoćnim svojim danima,

boraveći u zatišju kod grofa Valdštajna u Duhcovu, nastojao je, da mu se osveti.

God. 1784. Kazanova ovako opisuje Primislava: „smion, lakovljan, rječit, razvratan, rasipan, ulizica, laskavac, laža, neobična pamćenja i imajući konačno sva svojstva lupeža velikog stila“.¹⁴

Riješivši se Primislav njemu sada nepočudnih drugova i ortaka (koje označuje u tadanjem jednom svom pismu ‘lopovi znani cijelom svijetu’*, dade se na put u Englesku da unovči one mjenice što ih je od lorda primio.

Put onamo vodio ga preko Milana, gdje je – nalazeći se vazda u najšarenijem društvu – proveo dio poklada godine 1772. Ali doskora bude on, a s njime i u Milanu boraveći brat mu Stjepan, od policije protjeran.

Tada krenuše obojica u Lion, gdje se rodiše prvi začeci poznate, u konačnim svojim posljedicama doista zamašne i famozne ‘Afere Zanović’.

---

* ladri conosciuti da tutto il mondo

VII

PRIMISLAV I STJEPAN U HOLANDIJI – AFERA ZANOVIĆ

Hoteći da iza Engleske pohode i druge krajeve, a napose i Holandiju, znala su braća Zanovići pri svom boravku u Lionu sebi steći u velikoj mjeri povjerenje tamošnje ugledne trgovačke kuće Grenije, Arijes i kompanija. Predstavnici te kuće dadoše im preporuku za različna mjesta, a među ostalim preporučiše 'njihove ekselencije, grofove Kjudi-Zanović'* trgovcima Šomelu i Jordanu u Amsterdamu.

Nije poznato, kojim je pekunijarnim** plodom urođio taj izlet u Englesku, ali ima podataka da je Primislav tada ili kasnije došao do novaca na osnovu Linkolnovih mjenica. Stjepan, koji je tek pasivno učestvovao u prljavim poslovima bratovim i zapravo bio tek njegova žrtva, ostavio nam je pjesnički nadahnute reminiscencije s obala Temze. Ljetnih dana godine 1772. pojaviše se braća u Amsterdamu.

Mladi još amsterdamski trgovci, obradovani njihovim pohodom, primiše objeručke visokorođene goste iz dalekoga, njima posve nepoznatog kraja. Bili su očarani ugodnim i ugleđenim

---

* Leurs Excelences, les comtes de Chiud-Zanovich

** grešnim (Prim. ur.)

nastupom odličnih stranaca, pa se doskora među njima razvio gotovo prijateljski saobraćaj. U svojoj dokolici uživahu oni zajednički u zabavama i slastima kojima je obilovala holandska metropola. Bilo je, razumije se, razgovora i o poslovima. Tada progovori okretni Primislav o bogatim proizvodima svoje domovine, uplićući u to različne dalekosežne privredne svoje ideje, koje se vanredno sviđaju Holandezima. Oni odmah u načelu pristanu da prime proizvode južne Dalmacije, pojmenice i one s vlastitih zemljišta Zanovića i to: loj, vosak, maslinovo ulje, vino, sušeno voće i mramor, u zamjenu za holandske proizvode zgodne za prodaju u Italiji, a u prvom redu dijamante.¹⁵

Doskora uspije Primislavu da od neiskusnih i povjerljivih trgovaca na temelju nekih mjenica za Đenovu i jedne za London (s potpisom u Firenci operušanog lorda) dobije znatniju svotu u novcu i draguljima. Naknadno, dok uniđe iznos mjenica, imao je preuzeti veću količinu dijamanata. Ali mjenice ostadoše neplaćene i bijahu kao nevrijedne vraćene, a ona za London označena falsifikatom.

Sada je bio sav interes Primislavov usredotočen u to kako da unatoč svemu tomu na neki način dođe do tako žuđenih dijamanta. Objašnjivao je da mjenica nije plaćena samo zbog nekog nesporazuma i da su ga zbog falsifikata zlobno i lažno potvorili.

Predaleko bi nas dovelo da iznesemo sve ono što je Primislav tada – na povratku u Francusku i Italiju – u tom pogledu poduzeo. On najposlije izmisli osobu Nikole Pejovića, kao tobožnjega opunomoćenika očeva, koji je imao na prodaju tri hiljade bačava dalmatinskog vina, a nalaze se u podrumima u Splitu, na Braču i drugdje. To, dakle, vino ponudi on – kako reče – u sporazumu s Pejovićem, Šomelu i Jordanu u zamjenu za dijamante. Ali se taj posao izjalovi, čini se, utjecajem Primislavova oca. Ujedno nestaje za neko vrijeme i osobe Pejovićeve, koju je, kako to neki tvrde, glumio brat Stjepan. U ono se vrijeme javlja vjerovnicima u Amsterdam

da se Primislav preselio u Istru (dok je uistinu boravio naizmjence u Budvi i u Dubrovniku), i da će nastojati da svoju dugovinu po vremenu namiri.

Potkraj 1773. godine javlja se tobogenji Pejović nanovo i nuđa sada iz Napulja novi tovar južnotalijanskog vina u zamjenu za dijamante. Ta je pošiljka bila uistinu odasljata, a dragulji izručeni. Amsterdamci prodadoše vino za dvanaest hiljada forinti i bijahu vrlo zadovoljni tim poslom, koji ih je imao učvrstiti u uvjerenju trgovачke solidnosti Pejovićeve (zapravo Zanovićeve!), i bodriti ih na dalji koristonosan posao. Ali utržak postignut kod toga posla bio je i ostao jedini realni efekat sto su ga Šomel i Jordan uopće postigli. Posljedica je bila ta da je ‘Pejoviću’ izručena i dalja roba i podijeljen veći kredit u nadi za novim pošiljkama dalmatinskih proizvoda, a napose jednoga obećanog većeg tovara maslinova ulja.

U to se vrijeme javlja, u dalji razvitak stvari upleteni, mletački poslanik u Napulju Kavali.

Primislav nastupa kod Kavalija s preporukama i svjedodžbama dubrovačkih konzula u Napulju, Ankoni i Livornu. Prirođenom svojom velikom i uvjerljivom rječitošću razloži mu silne probitke koji će proizaći iz toga trgovackog prometa među južnom Dalmacijom i Holandijom, što ga je on započeo, dakako i u prilog, materi zemlji – Veneciji. Primislav je naišao na potpuno razumijevanje i povlađivanje toga Mlečanina, koji je već po svojoj prirodi bio veoma sklon trgovackim spekulacijama. Tvrđilo se da se on mogao i sam nadati ličnim probicima, ali je kasnije to odlučno poricao.

Iza toga povede Primislav Kavalija do ‘broda krcatog prije spomenutim vinom’, koje bješe i odasljano u Amsterdam. Neko vrijeme zatim budu mu predloženi dijamanti, što ih je Primislav bio primio u zamjenu iz Holandije. Tada izda Kavali, u potpunoj – kako on veli – dobroj vjeri, preporučno pismo, potpisano od njega kao diplomatskoga zastupnika Mletačke republike. Sadržaj pisma bio je tako uvjerljiv i laskav za preporučenoga da nije čudo sto se kod

Šomela i Jordana nanovo uvelike učvrstilo povjerenje u Zanovića, odnosno i u njegova zastupnika ‘Pejovića’.

Godine 1775. – Primislav bio je u ono vrijeme u Napulju prola-zno u zatvoru radi nekog duga učinjenog u Lionu – javlja ‘Pejović’ da se vratio u Dalmaciju i tamo stvorio u zajednici s nekim Delji-ćem novu firmu ‘Nikola Pejović i drugovi’.

Napokon, najavila je ista tvrtka u Amsterdam pošiljku ulja, ki-parskog vina i likera, koju je tovario brod *Minerva*, kojemu bijaše kapetanom Aleksandar Petriko Levantinac, a pilotom vrlo iskusan Nizozemac Brends. Ujedno je bilo priloženo osigurateljno naređe-nje s fakturom pošiljke, izvozna svjedodžba budljanskog načelnika i zatraženo osiguranje u Amsterdamu i Londonu broda i tovara na ukupni iznos od 23.500 zlatnih cekina. To je osiguranje uistinu i provedeno.

Na osnovu svega toga isplatiše Šomel i Jordan u ime predujma na dvije mjenice iznos od 4.500 forinti. Radi nadalje zatraženih dijamanata, koji su tobože bili određeni za pašu skadarskoga, stvar se zategnula, jer niti je *Minerva* stizavala, a niti nije bilo vijesti iz ma koje luke da je tamo bila pristala. Ređale se vijesti o teškom nevremenu na moru i o drugim upadicama, što da je sprečavalо pravodoban dolazak. Kad je i posljednji rok prisjećа bio minuo, zametnuo se sa strane Zanovića i njegovih ortaka postupak, u svr-hu da se unovči krupna svota na koju je fantastična *Minerva* bila osigurana.

Sada se pojavi čitav niz krivotvorenih dokumenata i spisa iz različnih luka i pristaništa, sve kao dokaz da je brod doista tovaren u Budvi i Svetom Ivanu Medovanskom i da je dulje vremena bio usidren pod Livadijom, prije nego je zaplovio širokim morem. Čak su upućene i dvije osobe iz onoga kraja u Amsterdam, da i osobno sve to potkrijepe i pospješe isplatu osigurnine. S druge, pak, strane, Šomel i Jordan, kojima bijaše mnogo stalo do avizirane im robe, poduzeše međutim sve i sva da ipak pronađu *Minervu*, dok

im se nije nesumnjivo i odlučno s različnih strana reklo da ona ne postoji.

Treba dodati da prijevarna nakana Zanovićeva radi osigurnine nije uspjela. Kako su Šomej i Jordan iza prijašnje prevelike povjerljivosti napokon – iako dosta kasno – postali oprezniji, a da nijesu nano novo zatražene dragulje odaslali bili, to svota njihove tražbine nije prвobitno nadmašila iznos od nešto preko trideset hiljada forinti.

* * *

Primislavu se za dulje vrijeme gubi svaki trag, ali ‘slavna’ njegova karijera ne bijaše doigrana. Imat ćemo prilike da ga vidimo i na drugim poprištima, a holandijski njegov ‘intermezzo’ iznova će oživjeti i uroditи dalekosežnijim posljedicama.

VIII

PJESNIK I FILOZOF KONTE STEFANO DE ZANOVIC U PARIZU

Prije toga, u proljeću godine 1772. nalazio se Stjepan Zanović u Firenci, kamo ga – po vlastitom kazivanju – bijahu roditelji uputili na dalju izobrazbu, a u društvu mentora – svećenika. Čeznuo je već tada za pjesničkom slavom. Firenačke novine *Gazzetta Toscana* donose u brojevima od 14. i 18. marta te godine da je Stjepan u akademiji ‘degli Apatisti’ pred odabranim brojnim društvom plemića i patricija recitirao, uz druge vrlo lijepе pjesme, i jedan svoj uspjeli pjesmotvor u čast carice ruske. Ujedno, da je jednim svojim sonetom zahvalio na podijeljenoj mu časti akademika.¹⁶

Potkraj one godine iza svog izleta u Englesku i Holandiju živio je u Milianu na visokom koturnu* poezije. Spremao je tada za tisak čitav niz svojih talijanskih pjesničkih proizvoda koji malo zatim počeše nicati na različnim mjestima Italije i u Parizu.

U jednom pismu švajcarskog literata Bonštetena, što ga je ovaj upravio u decembru 1772. iz Milana čuvenom povjesniku Johanu Mileru, sačuvala se vrlo zgodna slika Stjepanove ličnosti iz onih dana:

---

* štule glumaca u grčkoj tragediji; fig. poetske visine (Prim. ur.)

„Do moje sobe stanuje mlad književnik iz Dalmacije koji se zove Zanović, a proputovao je cijelu Evropu; on piše knjige, govori o svačem, te se svuda vlada tako nepametno, da ga vlade tjeraju iz zemlje. Ali to je njemu baš pravo, jer mu se čini da to nešto znači što je prognanik (persequutus), kako on sam sebe zove, budući da ga je jedan jedini pijemonteški vojnik ispratio od Torina do milanske granice.

... Nedavno ga nađoh gdje sjedi kod kamina u kojem nije gorjela vatra, sa strašno velikom bocom vode na stolu, među knjigama i papirima razbacanim u velikom neredu, blijeda lica, ukočenih očiju, a kosa mu je visjela preko čela. On mi reče da sada, kad je Volter ostario a Žan-Žak više ne piše, ostaje samo on, da ljudima kaže istinu; on malo što čita, jer kad čita, niču mu u glavi svakojake misli zbog kojih ostavi knjigu te stane sanjariti; često puta tako prođu i po četiri dana da ništa ne jede i ni ne pije; umom da prodire u prirodu ... itd. Bi li tko vjerovao? D' Alamber i Volter pišu tomu ludi.“¹⁷

Raskrstivši se s bratom, krenu put Pariza da tamo pohodi svoje ‘drugove’ i velike uzore. Iz središta tadašnjega intelektualnog svijeta, u sjeni glasovitih ‘filozofa enciklopedista’ želi on „da progovori svijetu i da ljudima kaže istinu“.

Godine 1773. iskrsne u besmrtnom Parizu na čarobnom onom otoku Kiteri,* u naponu mladosti, u slavodobitnoj dvadeset drugoj godini neobuzdanoga svog života. Slikar Marenkel naslikao ga je, čuveni bakropisac umjetnik Sen Oben gravirao je njegov portret da uresi zbirku njegovih pjesmotvora štampanih tada kod Didoa.

Različita djela grofa Stefana Zanovića, Dalmatinca, Akademika,** izašle su tada u vrlo ukusnoj opremi posvećene njegovu ocu. Na prvom mjestu iza natpisa, nalazi se talijanski sonet, tobože ispjevan u slavu našega pisca. Tu se bujnim (iako ne prečednim) stihovima

* Ostrvo na kom je po grčkoj mitologiji iz morske pjene rođena Afrodita. (Prim. ur.)

** Opere Diverse del Conte Stefano de Zannovich, Dalmatino, Academic

Stjepan Zanović u Parizu (1773.)

ističe, kako i na pustom (dalmatinskom) žalu uspijevaju „mnogi Dante, Bembo, Kaza i Torkvato“* (!).

Predgovor piščev imao je da posvjedoči vanrednu načitanost i visoki polet mladog autora. „Nema ništa korisnije nego sve promozgati, a ništa pravednije nego pobijati sve što ne može da opстоje pred svjetlom razuma“, veli u neograničenoj svojoj samosvijesti vjerni taj sljedbenik onodobnih mudroslovaca, koji bi htio na pragu života proniknuti s pomoću filozofije u vječne tajne prirode i ljudske naravi, da nađe lijeka svemu zlu na svijetu. Ipak dolazi do zaključka da će, i kraj svega mudrovanja, čovjek ostati vječita zagonetka, a zla što ga tište, neizlječiva. Želi da njegova djela budu utjehom čitatelja, a živjet će onda zadovoljan sam sa sobom kao prijatelj svojih bližnjih i kao koristan član ljudske zajednice.

„Bez sumnje, gdjekoja će poštena i idealna duša dijeliti sa mnom divan osjećaj, koji me je nagnao da smatram čovječanstvo dostoјnim najuzvišenijih kreposti. U najmanju ruku želim sebi stvoriti ideju prijateljstva među ljudima i vidjeti ih kao braću u tjesnoj zajednici. Želim sebi predočiti ljude povezane takvom uzajamnom slogom i proniknute namjerama toliko pravednim, da bi iz toga imala proizaći njihova prava dobrobit. U predodžbi zamljive ove slike mogao bih naći i vlastitu svoju sreću.“

U istim superlativima izlaže on nadalje svoje misli o odgoju mladeži u članku *Obrazovanje*,** stavljajući na čelo značajne stihove:

Ne, ne treba, i moje srce to priznaje,
Nikada ne treba očajavati zbog mladosti.***

Na kraju tih svojih razmatranja veli on ocu svome: „Sve, što sam ovdje iznio, imadem da zahvalim Vama i majci svojoj. Osjećam se

* i Danti i Bembi, i Casa e i Torquati (!)

** L'educazione

*** Non il ne faut, et mon coeur le confesse, / Désespérer jamais de la jeunesse.

u skladu sa samim sobom, prijateljem mojih bližnjih, smiren s Bogom i pun zahvalnosti za odgoj, kojem ste Vi – oče – sretnim uzrokom. Ponavljam sve to, a da Vam posvjedočim vjernu i neizbrisivu uspomenu svega onoga što ste mi usadili u srce kod mog odlaska iz domovine. Primite ova moja djela u dokaz zahvalnosti moje i kao plod mladenačkih mojih putovanja po dalekim sjevernim krajevima“. Zaključuje izričući nadu da će se opet vratiti mirnom i ugodnom životu u očevu ljetnikovcu Babindol.

Pjesmu *Osama u kraljevskom parku Versaja** posvetio je slavnom Rusou, kao odjek njegovog mladenačkog pjesmotvora *Silvijina šetnja*.** Sjeća se kod toga i „čuvene i neumrle ljubavi ono dvoje ljubavnika na podnožju Alpa“. „Ljubav je dar nebeski čovječanstvu, kao naknada za tolika zla što ga tište.“ Russo, koji je genijalnim načinom prozborio o najvećem tom blagu; njemu, kojega je samo ime najponosniji elogij,*** nuđa on svoje djelo, otkako ga je zapala visoka sreća da se s njime lično upoznao. „Nadahnut po ovom pjesničkom Geniju“, daje on na svijetlo svoju *Osamu*, „sliku samoga sebe“!

Zanović se upoznao s Rusoom kad je ovaj već poodmakao u godinama i nakon burne prošlosti provodio stare svoje dane u Parizu kao nepovjerljiv i ojađen samotnik.

Čini se, doista, da je naš Stjepan sebi znao steći naklonost velikana – filozofa. Potkrepljuju nas u tome različne izjave Zanovića, o preugodnom njihovu saobraćaju, gdje ga naziva svojim učiteljem. („U Parizu, konačno, Ž. Ž. Russo (!), postao je moj učitelj.“)

Ima u toj knjizi i lijep Zanovićev talijanski prijevod Russoova *Pigmaliona*. Neću, doduše, da uzmem preozbiljno dodani epigram, gdje kao da sâm Russo u tolikoj mjeri hvali lakoću i skladnost sloga

---

* II Solitario al Real Parco di Versaglies

** L'Allée de Silvie

*** euloga – pohvalna pjesma ili govor, pohvala (Prim. ur.)

prevodiočeva, da ga stavlja čak nad Ovidija i Horacija (!), ali već sama činjenica toga prijevoda mogla je biti Zanoviću od koristi u očima pjesnika kojega je toliko slavio.

Ovidijeva priča o kiparskom kiparu Pigmalionu, koji stvara od bjelokosti kip djevičanske Galateje, tako lijep, da se u silnoj zanesenosti i sam u njega zaljubio, dok se umotvor konačno ne pretvori u živo biće, a božica Afrodita blagoslovila njihovu ljubav – bila je podlogom Rusovu pjesmotvoru. Kasnije je Ruso skladao i melodramatičku glazbenu pratnju svome ovom djelu koje je i sam vrlo cijenio, a bilo mu je srcu priraslo kao spomen na idealnu Juliju u *Novoj Eloizi*, o čemu u jednom svom pismu veli: „moja Julija ... ta nježna prikaza, čiji sam ja Pigmalion“.*

Na kraju se knjige nalaze još: *Razmatranja filozofičko-moralna*, krcata citatima i opažanjima iz neke knjige anonimnog pisca, o religiji, libertinskim nazorima i spolnoj ljubavi; nadalje pjesma *Duša*,** prikazana junačkom Korzikancu Paskvale de Paoliu (Pascuale de Paoli). U pjesničkoj pak, poslanici slavnому učenjaku i enciklopedisti D' Alamberu nada se naš „slavohlepni mladić s rijeke Drine, iz ratoborne Dalmacije“, da će mu biti suđeno „na obali Sene, u svjetlom Parizu, učiteljici svijeta, središtu veličine, lijepih umjetnosti i znanosti“ da ovjekovjeći se kao pjesnik.

* * *

Druga sveska pjesničkih njegovih djela izdana je iste godine. Sastoji se iz trideset četiri talijanskih soneta i nekih drugih pjesama.¹⁸

Ima tu jedan sonet posvećen D'Alamberu, nadalje po jedan gradu Splitu („O, divni Split, drevni dvore – vladara Rima“***), Re-

* ma Julie... cette image si tendre, dont je suis le Pygmalion

** L'Anima

*** O Spalato gentil, prisco soggiorno – Dei Sovrani di Roma ...

publici Dubrovačkoj („O, ti, što sjediš kraj mora, divni – uzvišeni grade–luko, što Raguza ti je ime“*), i rođenoj Budvi („Evo Budve! krajnjeg zavičaja učenosti“**).

Dalje možemo da ga slijedimo na njegovu putovanju u Pariz, Marsej i Eks, iza toga u London, gdje se osobno upoznaje s Paskvalom de Paoli, pišući oduševljeno o djelima glasovitog Engleza Aleksandra Poupa i ne propuštajući zgodu da, pored mnogočega drugoga, priča i o delicioznom jednom glazbenom koncertu kod kojega je bio na obali Temze, a bila je nazočna i kraljevska obitelj. Konačno, na povratku, veliča Italiju (Firencu, Rim i Torino) i slavi, različne u ono vrijeme čuvene talijanske glazbenike i pjevačice.

Sam spominje i druga neka djela iz najranijega onog vremena svoga književnikovanja, napose neka *Dalmatinska pisma*,*** kojima, međutim, nijesam ušao u trag. Bijaše ono doba još pretežno pjesničko-literarnih njegovih ambicija, kad se svijetu prikazivao pod pravim svojim imenom – dakako vazda s pridjevkom ‘Konte’ i s dodatkom neodređenog naslova akademika. To bijahu ujedno najsvjetlijii momenti u bespokojnom i zlosrećnom njegovu životu, kad je, krećući se u odabranom društvu na glasu pisaca i pjesnika, mogao da izda niz pjesničkih svojih improvizacija, koje su svakako lijep dokaz neospornih mu umnih sposobnosti, a nađoše doista i priznanja kod njegovih suvremenika, ne samo u domovini, već i u vanjskom svijetu.

* * *

Na kraju iste godine 1773. ostavio je Pariz i krenuo preko Italije u domovinu. *Skandalozna hronika***** pozabavi se u svojim „prilozima

---

* O Tu, che siedi in riva al mar, superba – alta Citta che di Ragusa il nome – porti ...

** Ecco Budua! o alla fin Patria di letta ...

*** Lettere Dalmatine

**** La Chronique Scandaleuse

povijesti sadašnjega pokoljenja“, koji izlažahu u Parizu, „u jednom kutu, otkuda se sve vidi“, * i osobom mladoga našega ‘filozofa’ i zabilježi da je radi znatnih dugova i drugih neprilika morao odgovarati sudu i naglo oputovati ostavši u nemiloj uspomeni kod svojih vjerovnika.

Saznajemo tamo da on nije isključivo uživao u idealnim plodovima pjesništva i filozofije. Bio je na svoju štetu okusio i slasti života u vrzinu kolu umjetnika i umjetnica života koji zaboraviše krutu zbilju života u pariškim radostima i užicima onih dana, za koje je veliki Taljeran tako značajno rekao, da „tko tada u Parizu živio nije, pravoga života uopće ne poznaje“.

Za njegova boravka u Parizu, u zagušljivoj sparini posljednjih trzaja jednoga pokoljenja koje je umiralo, kretao se i on po bulavarima i zakucima modernog Babilona, sa suvremenikom svojim Retif de la Bretonom i s legijom različnih čudaka što ih je sudbina dovela u metropolu profinjenog ukusa i skrajne razuzdanosti. Kad se otisnuo iz obećane zemlje sjaja i taštine, s bučnog onog hrama božice Venere, šarene ga i nezaboravne uspomene otpratiše k čednom i pitomom pristaništu rodnoga mu žala.

Prolazeći Rimom bio je malo zatim – po vlastitom kazivanju – upleten u neku skandaloznu aferu s jezuitima, koja je, kako se čini, urodila velikom brukom. Poslije toga potražio je utočište u mirnom zaklonu roditeljskog doma.

Tamo je živio u besposlici i plandovanju više od godine dana. Pred njim vječni i nijemi gorski vrhovi gubeći se u oblacima, a zrcaleći se u tamnomodrom ogledalu morske pučine; dalje, neprohodne planine i gudure Crne Gore. Ondje je vladao i pravdu krojio Šćepan Mali „najmanji od svih koji su na svijetu, dobar s dobrima“. Oko njega bijahu se urotili svi neprijatelji malenog onog herojskog naroda, koji je stisnutim zubima, u krvi i plamenu, odbijao

---

*   dans un coin d'où l'on voit tout

od sebe vjekovne okrutne dušmane svoje. Prama istoku, pak, svijet davnih legenda – Skadar, s blistavim svojim jezerom – i napokon čitava Albanija, kolijevka na glasu junaka Kastriote Skenderbega.

Nevidljive su se niti isprepletale nad onim planinama i jezerima. Prošlost i sadašnjost povezale se u razgrijanoj mladenačkoj mašti u bajni sklad misli i osjećaja. Nesvjesno, kao pod utjecajem više neke sile, kao žrtva zalutale prebjujne mašte i tolikih poroka njegova vremena i njegove okoline, odmaknu se Stjepan Zanović od realnoga svijeta, vinuvši se nebu pod oblake – u maglovito carstvo pustolovina i avantura.

IX

U ULOZI ŠĆEPANA MALOGA

Kad se godine 1766. Antun Zanović vratio iz Venecije u Budvu, a crnogorskim vladikom bio slabi i neodlučni Sava Petrović – Njegoš, pojavi se nedaleko Budve u Mainah, tajanstveno ono lice koje je kasnije izišlo na glas kao Šćepan Mali, samozvani car ruski Petar III. Bio je to neki Rajičević iz hrvatske krajine ili, pak, Jovan Ćuk iz Like, dok ga drugi držahu rodom iz Dalmacije, Bosne, a i Slovenije. Isprva baveći se ljekarstvom, činio je dosta dobra ispaćenom onom puku, rasijanom po visokim planinama što vežu Crnu Goru s Primorjem.

Pojava stranog, mučljivog i ozbiljnog tog čovjeka po visovima crnogorskim i primorskim nije mogla ostati bez utjecaja na puk, kojemu uvelike uđe u volju. Čudesne glasine o bivšem ruskom caru Petru III, što prodoše Rusijom i rodiše Pugačevim i njemu sličnima, odjekoše nekako i u onoj zabiti. Vjesnici i širitelji tih glasina bijahu Crnogorci i Bokelji, što su nekada pratili vladiku Vasilja na njegovu putu u Moskvu. Neka tobožnja sličnost neznanca s umorenim ruskim carem, djetinja povjerljivost, žeđa za bajnim čudesima u vezi s prirođenom privrženošću jednovjerskoj Rusiji, stvorise legendarno biće Šćepana Maloga.

Glavni je privrženik i pomagač Šćepana bio od prvoga početka neki kapetan Marko Tanović – Podostrožanin iz Mainah,¹⁹ jedan od

pratilaca vladike Vasilja u Rusiju. To je bio onaj isti što je godine 1767. na narodnom zboru na Cetinju dao izjavu da je neznanac doista car Petar III, koji da nije umro kako se to bilo krivo razglasilo, i kojega da on točno znade po viđenju iz vremena kada je boravio u Rusiji.

Marko Tanović često se još spominje uz Šćepana Maloga kao prevratnik i bundžija protiv mletačke vlasti. Potonjem su se pripisivale dalekosežne namjere za oslobođenje Srba podloženih Turcima i Veneciji. Svakako stoji da je njegova pojava vrlo zabrinula Mlečane i Turke. Ovo je urodilo novim povodom za Tursku da zarati s Crnom Gorom. Mlečani su je u tom podupirali, bojeći se štetna utjecaja sa strane neznanca na svome teritoriju, gdje se on isprva zadržavao.

Povijest sačuvala nam je tadanja gotovo čudesna junaštva crnogorskih sokolova. Narodna pjesma pronijela ih je širom va-skolikog slavenstva i ostalog svijeta. Pošto Turci bijahu popalili Bijeloplaviće, Pješivce i Bijelice, utaboriše se kod Čeva. Srećom za Crnogorce, udari grom posred arnautske vojske, a Crnogorci, okoristivši se nenadanom ovom pomoći, udariše na premoćnog neprijatelja, izvoštivši sjajnu pobjedu kojoj pade žrtvom oko 20.000 Turaka, uz silni plijen u konjima, šatorima i drugom blagu.

Šćepan Mali, krotak i blag po svojoj naravi, nije se kod toga vidno istakao. Inače je razvio blagotvornu djelatnost u Crnoj Gori, te su za njegove uprave bila zločinstva gotovo posve prestala. Sami protivnici njegovi kazaše da je vazda bio za mir i slogu, u govoru mudar, bistre glave, i da mu nije nedostajalo vještine u upravljanju državom. Milaković veli: „Ovakvima svojstvima mogao je i bez ruskog imena zadobiti sebi prvenstvo u onom narodu i u ono doba“.²⁰

U septembru i oktobru iste 1768. godine slijedio je osvetnički mletački napadaj na Majine, Pobore i Brajiće, radi njihova pristajanja uz Šćepana. Mnogi se spasiše bijegom u Crnu Goru, drugi se predadoše, a od većeg broja bačenih u kotorsku tamnicu bude nekolicina

smaknuta, ostali osuđeni na galije na više godina. Bjeguncima zaplijeniše imutak, a mnoge kuće spališe barbarškim načinom.

Za vrijeme rata što je buknuo potkraj godine među Rusijom i Turskom, stavi se Crna Gora na poziv Rusije na njezinu stranu ispunjavajući požrtvovano svoju dužnost. Šćepan Mali dalje je upravljao zemljom i prebolio kasnije teške rane zadobivene 1771. godine prigodom eksplozije baruta pri građenju ceste kraj Crmnice. U septembru 1773. godine, pak, bude ubijen od nekoga Grka koji je bio u njegovoj službi, a podmićen od Mehmed-paše Bušatlije, vezira skadarskoga.

* * *

Ovako nalazimo zabilježene spomenute događaje, u tradiciji i u suvremenim i kasnijim vrelima u povijesti Crne Gore.

Ali i poslije smrti Šćepana Maloga pojaviše se neka tajanstvena lica, želeći produžiti varavim i pustolovnim načinom vladu umorenoga neznanca.

Tako javlja – među drugima – mjeseca juna godine 1774, mletački izvanredni providur u Kotoru Dona vradi u Dalmaciju da se pojavio u Crnoj Gori neki čovjek koji se izdavao za Šimuna, vojvodu Hercegovačkoga, a za kojega tamošnji i susjedni narod primorski drži da kani zauzeti položaj pokojnoga Šćepana. Dodao je da je to bio čovjek više izobrazbe i da je došao – čini se – kao ruski emesar. Konačno ističe u brzojavu da on neće uspjeti jer su se Crnogorci osvjestili, a vladika Sava da ga drži lašcem.²¹

Kažu neki da je to bio Stjepan Zanović. Za njega znamo da je u vanjskom svijetu doista širio bajku da je on sam Šćepan Mali, a potkrijepio je ovo svoje tvrđenje skroz fantastičkim pričama.

Za svoga boravka godine 1776. u Berlinu – o čemu će na svome mjestu biti govora – a u svom pismu upravljenom kralju Fridriku II²² kaže on među ostalim evo i ovo:

Publie chez vend à Vienne chez Christoph Torricella.

Stjepan Zanović kao Iažni Šćepan Mali

„Gospodine! Okoristio sam se, za neko vrijeme, ignorancijom i lakovjernošću jednog barbarskog naroda. Nametnuo sam se glavarom čitave jedne zemlje u kojoj do onda nijesu poznavali ni gospodara ni zakona.“

Pričajući dalje o besprimjernim svojim junaštvima i pobjedama nad Turcima, Mlečanima i Rusima (!?) izlaže kako je morao podleći premoći neprijatelja, koji ga, do krajnosti uznemireni i uzrujani poradi njegovih ratnih pothvata i sjajnih uspjeha, konačno ipak pobijediše, te nastavlja:

„Evo me kod posljednje epohe moje doista neobične historije. Ukratko, Gospodine, ja sam Šćepan Mali Crnogorski.* S pomoću sretnoga slučaja i snagom čudotvorstva, u jednom kraju gdje gotovo nitko ne zna ni čitati ni pisati, našao sam sredstava da se neshvatljivom srećom izbavim iz labirinta u koji sam bio ušao s tvrdom nakanom: ili pobijediti ili umrijeti!

Protivnici moji i cijela Evropa držahu me mrtvим. U Carigrad bješe poslata odrubljena jedna glava u dokaz moje smrti. Stanko Kazamunja, Grk iz Moreje, koji me je izdajstvom imao žrtvovati turskoj osveti, postao je sam žrtvom moje pažljivosti, a njegova glava pala je umjesto moje.“

Otkrivši ovako tajnu svoga života „pred najvećim i najmoćnijim vladarom čitavoga svijeta“, moli on da i kralj „prekrije velom zaborava fatalnu uspomenu na Šćepana Maloga, nesretnoga osvojitelja Crne Gore“.

Mnogo kasnije, pak, godine 1784, izdao je knjigu: *Lažni Petar III ruski car ili Stjepan Mali, to jest, Stefano Pikolo, koji je otisao u Vojvodstvo Crnogorsko, smješteno između Egejskog mora, turske Albanije i jadranskog zaljeva, 1767–1769.***

* Etienne Pétit de Montenegro

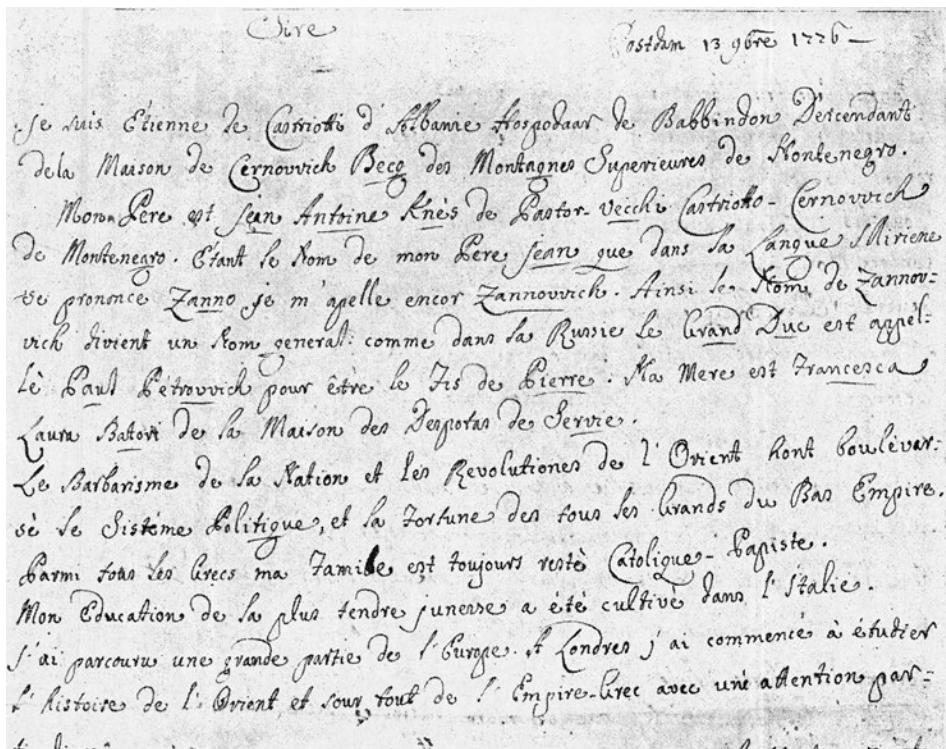
** Le faux Pierre III. Empereur de Russie ou Stepan Mali, c'est à dire Stephano piccolo, qui parut dans le Duché de Monténégro, situé entre le mer Egée, L'Albanie Turque, et le golf adriatique, en 1767.-1769. Imprimé a Mangalor, sur la coté de Malabar (!) 1784.

Tu, kao i u pismu kralju pruskom, stavlja on sebe u središte krvavih bojeva crnogorskih. Ali, za razliku, priča ovdje kako je u svojstvu višega časnika sve do smrti Šćepana Maloga slavno uz njega vojevao. Ima u prerijetkoj toj knjižici i slika s natpisom: *Stjepan se bori s Turcima godine 1769.** Neki su pisci (tako Rus Mordovcev i Francuz Kokel) preozbiljno shvatili sadržaj ove mistifikacije i zabilježili je kao historično vrelo.

Ne držim toliko važnim da se pobliže pozabavim ovim plodovima raspojasane mašte i proračunane prijevare. Nikoše i poslije Zanovića od vremena do vremena različni tipovi slične vrste na mutnoj pozadini tadanje povijesti Crne Gore. Morala su nastupiti nova vremena dok se posve ne rasplinuše različni oni ‘grofovi i kneževi od pustijeh sela’, što bijahu odabrali planine crnogorske kao poprište za umišljena svoja donkihotska junaštva, ili svojih političko–avanturističkih pretenzija i pothvata.

---

* Stjepan, combattant les Turcs l’ Année 1769.

Početak pisma Stjepana Zanovića Fridriku Velikom

X

STJEPAN KAO JEDANAESTI PRAUNUK KASTRIOTE SKENDERBEGA – NJEGOV BORAVAK U BEČU I POLJSKOJ

Dugim je opet nizom godina tumarao odonda Stjepan Zanović širom velikoga dijela Evrope. U osami malene njegove Budve bijaše u njega dozrela misao da se prikaže svijetu pod zvučnim kneževskim naslovom, kao potomak i jedanaesti praunuk slavnoga Jurja Kastriote Skenderbega.

Isprva se kolebao, ali se napokon u tu ulogu uživio. Izmišljennom genealogijskom građom izveo je nekako dokaze da po majci doista potječe od arbanaske kneževske kuće. Uvukao je u svoja razlaganja i privilegije slobodnih Paštrovića i štošta drugo. Konačno odbacivši vlastito svoje ime, kao i tolika druga imena što ih je u različnim prilikama poprimio, osvanu jednog dana kao: Stjepan Hanibal, knez od Albanije (Stiepan Annibale prince d'Albanie), ili pak naprsto 'Castriotto d'Albanie'.

Fridriku II veli u prije spomenutom pismu o svom podrijetlu ovo:

„Gospodine! Ja sam Stjepan Kastriota od Albanije, Gospodar Babindola, potomak dinastije Crnojevića, Beg Gornjih planina Crne Gore.

O tac mi je Ivan Antun, knez paštrovski, Kastriota – Crnojević od Crne Gore. Po očevu krsnom imenu Ivan, koje se u ilirskom jeziku izgovara Zano (!), ja se također zovem Zanović (Zannowich). Tako je ovo ime postalo općenitim, na isti način, kako se u Rusiji Veliki knez zove Pavao Petrović, bivši sinom Petra. Moja je majka Franjica Laura Batori, od dinastije despota srpskih. Varvarstvo naroda i prevrati na istoku upropastiše vladajući politički sustav i opstanak svih velikaša Istočno-rimske imperije. Usred okoline grčko-istočnog zakona, moja je porodica vazda ostala katoličko-papinska. Po starim pravima moje porodice na Crnu Goru i Albaniju i na temelju prirođene mi ambicije, stvorio sam poslije svojih putovanja projekat da po uzoru Skenderbega opet osvojam pokrajine što ih usurpacijom stekoše grčki patriarsi i Turci iza osvojenja Carigrada od Mahmутa II.“

* * *

U Beč je prispio godine 1775. zajedno s nekim protopopom Nikolom Davidovićem, valjda rođakom njegovim, jer mu je sestra bila udata za Iliju Davidovića. Svome opisu austrijske metropole, što je izašao u njegovoј knjizi *Turska pisma*,^{*} dodao je zanimljive podatke o tadanjim bečkim prilikama i uglednim ličnostima. Ima tu zgodnih bilježaka o carskom dvoru i caru Josipu II („koji narodu izgleda jednostavan, neposredan i ljubavi dostojan“**), o ministru Kaunicu i o talijanskom pjesniku Metastaziju. Jednako o samome gradu i javnim uredbama. Tako, na primjer, kaže da ima u Beču sva sila ubogara i prosjaka, jer da bogataši darivaju glazbeniku, pjevačici ili plesačici i po stotinu cekina, a za porodicu koja strada ne imadu ni pare.

* Lettere Turche

** che si mostra col Pubblico semplice, familiare ed amabile

Spominje da se u Beču upoznao sa slavnim skladateljem Glukom, kojega i inače često spominje s pridjevkom 'dunavskog Orfeja', navodeći svoje razgovore s njime o muzici. Ako smo mu voljni vjerovati, bio bi se Gluk za njegov glazbeni dar i tankoćutni muzički osjećaj u tolikoj mjeri oduševio da ga je poredio s Memnonovim kipom iz kojega pod utjecajem sunčanih zraka proizlaze melodije. Kod nekih svojih pjesama zabilježio je da im je Gluck skladao muzičku pratnju.

* * *

Malo zatim eno ga u Varšavi. Dvor kralja Stanislava Ponjatovskog bio je omiljeni cilj mnoštvu najrazličitijih sumnjivih prinčeva i vitezova, a glavno kolo u dobru i zlu vodili su Talijani. „Kao leptiri što teže k svjetlu, rojili se brojni pustolovi obojega spola na dvoru Ponjatovskog.“ Za bolju karakteristiku veli se još: „Tko je došao iz daljine, mogao se nadati toplom prijemu u metropoli Poljske, ma koliko god mu bijahu pređi neodređeni i sumnjivi, a kriminalitet njegov izvan svake dvojbe, ako se svojim intelektualnim svojstvima i načinom općenja znao afirmirati“.²³

Po načinu kako se Zanović izrazuje o kralju i njegovoj okolini dade se naslutiti da je bez sumnje i on tražio pristup na dvor. Valjda ga istisnuše moćniji suparnici kao nepoćudnog im takmaca u jagmi oko milosti kraljeve.

Prve svoje dojmove izložio je običajnim svojim načinom u obliku pisma, valjda u Varšavi napisanog, a upravljenog seraskiru carigradskom.

„Otkada je Ponjatovski kraljem, Poljska naliči na Jerusalim iza raspeća Hristova. Varšava, za vrijeme Augusta III stjecište bogatstva i otmjena ukusa, danas je središte putujućih kockara, komedijašica, slikara nuditeta i lihvara. Gotov novac iščeznuo je posvema iz prometa, a zbog nedostatka gotovine, prosiplju posjednici – velikaši

svoja imanja pod svaku cijenu. Loša odgoja većine, život u neradu i indolenciji, upućuju ih da svoje vrijeme trate u okolini kraljevskoga dvora u raskošu, sjaju i bludnosti. Hrle usto jatimice u Pariz, da tamo izdadu sve što imadu i da u jednoj godini utroše sve ono sto su im predi kroz stoljeća bili privrijedili.“

Po primjeru svih onih koji se ne moguše održati uz kralja obratio se i Zanović konfederaciji barskoj. Tamo ga nalazimo doskora u tjesnom prijateljstvu s velikim hetmanom litavskim grofom Mihajlom Kazimirom Oginškim, uplivnim članom u vodstvu patriotskog tog saveza, koji živi u povijesti pod imenom podoljskog gradića Bara, gdje je 1768. godine razvijen častan bojovni barjak u obranu domovine i vjere.

U Oginškom našao je Zanović vrlo sklona mu i nadasve velikodušna i darežljiva mecenu i prijatelja, koji ga je prigrlio širokogrudnim, iskrenim i srdačnim poljačkim gostoljubljem.

Oginški bijaše prava slika i prilika otmjena poljačkog granjenjera* staroga kova i kao takva i velikog rodoljuba. Godine 1764. bio je pretendentom na poljačko prijestolje, ali se bez uspjeha vratio iz Petrograda. Godine 1771, na čelu litavske konfederacije protiv Rusa, morao je iza nekih prvotnih pobjeda, nakon nesretnih bojeva ostaviti domovinu, kamo se tek opet vratio iza petgodišnjeg izbivanja.

Bio je na glasu nadaleko po velikoj svojoj izobrazbi i ljubavi za literaturu i umjetnosti. Bio je i sam skladatelj i majstor u muzici, osobito na harfi, koju je usavršio jednim svojim iznašašćem.** Bavlio se uspješno i slikarstvom.

Prekrasan i raskošno uređen njegov dvorac Slonjim obilovalo je dragocjenim rijetkostima i starinama. Tamo je sebi uredio i vlastitu knjigotiskaru, a bogata i znamenita njegova biblioteka

* velikaša (Prim. ur.)

** izumom (Prim. ur.)

bila je na glasu. Imao je vlastito kazalište za operu i dramu i okupio je oko sebe odlično društvo domaćih i stranih umjetnika i književnika.

Unatoč sudbonosnim i teškim općim prilikama razvio se iza njegova povratka nanovo bujan i nadasve profinjen život na njegovu dvoru. Prigodice, pak, hitao je u sabor, da govornički svoj dar stavi u službu rodoljubnih i slobode željnih poljačkih nastojanja.

Ovjejkovječio je svoje ime također i time što je zasnovao i izgradio njegovim imenom prozvani Oginskog kanal, što spaja rijeke Dnjepar i Njemen u duljini od pedeset i pet kilometara. Djelo je započeto 1770. godine, a završeno iza smrti njegova začetnika godine 1804.

U Slonjimu bijaše Stjepan čest i rado viđen gost. U svom djelcu: *Politička sudbina Poljske** (II izdanje pod natpisom *Politički horoskop Poljske***), iznosi on također i svoje tamošnje razgovore s Oginskim u ono mutno i tužno vrijeme iza prve diobe Poljske.

Zanović nam priča kako su, kad se desio kod svoga prijatelja, stigle vijesti iz Varšave u kojima se odrazivaše nada da će red i subordinacija naslijediti tadanju anarhiju. A kako dalje kaže, obratio se njegov gostoprimec njemu: „koji je vičan da kaže golu istinu najvećim vladarima Evrope“, očekujući, ali ujedno i bojeći se njegova suda. On mu je na upravljenja pitanja dao ovaj odgovor:

„Vjerovati da vaša država kao takva jošte opstoji, jer imadete svoj teritorij, kralja, senat, permanentno zemaljsko vijeće i visoke vaše časnike, bila bi očita pogreška i značilo bi uzeti opsjenu pod istinu. Kad je, kao kod vas, čitavo društvo rasklimano i rastrovano, ona zaista dalje ne opstoji; napose, otkad je lišena potpune svoje slobode i nije više gospodarica vlastitih svojih zakona – kako da

---

* Le destin politique de la Pologne. Croja (!) 1778.

** L' Horoscope politique de la Pologne. A Cetigne, sur les bords du lac de Scutari, 1779. (!)

se sudi o Poljskoj? Ne osjećate li u ovom času da nijeste drugo nego pokrajina tuđe jedne vlasti...? Ne uviđate li da je vaš kralj uistinu samo namjesnik ruskih poslanika koji vladaju u Varšavi?“ Na svršetku, pak, veli: „Poljska dijeli sudbinu onih slavnih naroda, koji uzeše raspravlјati o manama svojih vladavina tek onda, kada već bijaše prekasno naći im lijeka“.

Usto izlaže svoje prigovore konfederaciji barskoj, koja da je u svojoj biti počivala na pravednim temeljima i neko se vrijeme mogla nadati pomoći sa strane Francuske, Holandije i Engleske. Na kraju veli: ludost i vjerska zaslijepljenost konfederata urodila je njihovom nesrećom. „Oni staviše na svoj barjak lik Djevice Marije, majke velikoga proroka Isusa, umjesto lika pobjedonosne slobode.“

Dalje razvija sliku tadanje Poljske i pokazuje na strašno i beznadno stanje u kojem se nalaze seljaci. Gospoda im posvećuju manju pažnju negoli svojim konjima. Prepuštaju i žrtvuju barbarским načinom nesretni taj puk nezasitljivosti svojih zakupnika. „Vaši zaglupljeni i otupljeni seljaci ne vrijede ni za kakav rad, oni nemaju više ni duše ni osjećaja i izgubili su svaki osjećaj i za vlastitu domaju.“

„Ono što se drugdje naziva buržoazijom ili trećim staležom, kod vas je posve nepoznato. Maleni broj građana u krunskim gradovima bavi se sitnom trgovinom, a sve ono što traži duha i rada u rukama je stranaca. – U gradovima, pak, vaše vlastele, stanovnici su do krajnosti poniženi stvorovi, koji ni pravo ne shvaćaju da su oslobođeni. Bez Židova, Poljska bi svime oskudijevala. Oni nijesu ravnopravni građani, a iskorističujući Vas, oni se osvećuju na svoj način za vaše predrasude i vašu okorjelost.“

Prelazi na karakteristiku domaćeg, na golemu štetu zemlje razrožnog i nesložnog plemstva. Zamjera „ovim ljudima, tako ponosnim na svoju prošlost i na slavu svoga imena“, nedoličan i ropski način, što ga – s malim izuzecima – pokazuju prama tlačiteljima

Mihajlo, grof Ogiński, veliki hetman litavski

njihove otadžbine. Oni nijesu ni u kojem pogledu ravni svojim pređima iz vremena kralja Ivana Sobjeskog. Vladari saksonski, s grdnim svojim porocima i bljutavštinama na njihovu dvoru, iskvariše poljačko plemstvo do kraja. „Svojim nastojanjem da se bezobzirno i na svaki, ljudski nedopušteni, način obogate na štetu naroda, vrši vaše plemstvo tako okrutan pritisak širom po čitavoj zemlji, da ga se treba većma bojati negoli samih Rusa.“

* * *

Proizlazi iz različnih iskaza da je Stjepan sebi znao sačuvati trajnu i požrtvovnu naklonost odličnog i neizmjerno bogatog svog prijatelja, laskajući također i njegovoj taštini i častohleplju. Podržavao je dugo vremena vještim načinom u njem vjeru da će mu napose poslužiti putem razgranjenih svojih veza u visokom političkom društvu Evrope, u njegovu nastojanju oko postignuća poljačkog kraljevskog prijestolja, dok nije i on o tom počeo sanjati za samoga sebe. Sam Oginski spomenuo je u kasnije doba više puta da je na Stjepana Zanovića potrošio golemi tada iznos od preko jednog milijuna forinti.

Slika svakako neobične ličnosti Oginskoga imade, međutim, u ogledalu drugih suvremenih svjedočanstva i jednu manje idealnu čovječniju stranu. Prekoravaju ga s česte mlitavosti i neodlučnosti, a stroža kritika nalazi da nije mnogo vrijedio ni kao politik ni kao vojskovođa. Porugljivo se govori o njemu kao o „tragikomičnom junaku kratkoga kraljevskog sna“, koji da je „božanstveno svirao na flauti, nježnom svojom ljepotom obezumio sve žene i bio pobjednikom u stotinu budoara, a imao dobro i meko srce i nebrojene milijune imutka“.

S ovog gledišta naći ćemo u njemu crta koje ga približuju njegovu štićeniku, prijatelju i, kako ga sam nazivaše, ‘kuzenu’*

---

* rođaku (Prim. ur.)

Stjepanu Zanoviću. Ovaj se harno i često sjeća svoga dobročinitelja kod kojega je proboravio mnoge vedre i lijepe dane u Litvi, a bio s njime i u Parizu, gdje je veliki hetman neko vrijeme bio 'persona grata' i na samom dvoru, a napose uživao simpatije ministra Šoazela. Znamo još i to da su zajedno bili i na drugim mjestima, tako u Spa, a napose i u dvorcu kod Strasbura, što ga je francuski kralj dao urediti za prognane vođe barske konfederacije, od kojih je maršal Mihajlo Pac „najidealniji predstavnik konfederatske ideje“ tamo godine 1778. svršio svoj plemeniti i požrtvovni život.

Možemo da ustanovimo veze između Zanovića i Oginskog i na još jednom polju. Sačuvala se do dana današnjega uspomena na tajnovite seanse što su ih u Spa ili Vilhelmsbadu imali kao članovi družbe 'ružinoga krsta', Oginski i švedski general Tol s masonskim bratom njihovim Stjepanom Zanovićem, okultističkim drugom Fridrika Vilima pruskog. Bio je Oginski na čelu slobodnozidarske 'francuske' lože Dobroga pastira u Vilni,²⁴ a masonski znakovi i natpis 'Ljepota – Mudrost – Snaga',^{**} na jednom portretu Stjepanovom kazuju nam da je i on bio članom idealne one zajednice koja se je pod utjecajem velikih engleskih mislilaca i filantropa u početku 18. vijeka proširila doskora i po ostalom svijetu. U vrijeme, pak, pred francuskom revolucijom bila je često na zlo upotrijebljena i profanirana od nepozvanih i sumnjivih elemenata.

Za svoga ponovljenog boravka u Poljskoj upoznao se i sprijateljio Zanović i s mnogim drugim uglednim ličnostima, osobito iz redova privrženika konfederacije barske. Spominje napose grofa Vjelskog, Ksavjera Bžostovskog, kastelana Potockog i grofa Mihajla de Pac. U onom se društvu Zanović razglasljao o visokom

---

* poželjna osoba (Prim. ur.)

** Beauté – Sagesse – Force

svom podrijetlu, o zamašnom svom ugledu u Albaniji i Crnoj Gori i o vjernim i odanim pristašama, vazda spremnim da se na svaki njegov mig late oružja. Mnogo je govorio i o velikom svom i svoje obitelji imutku i o silnim dohocima sa svojih dobara. Došao je na temelju toga često do većih svota novaca, pozajmljenih mu u dobroj vjeri, a čini se da je i kartašku strast poljačkog plemstva znao upotrijebiti u svoju korist.

Ženski svijet – kažu – vazda ga je vrlo volio, koliko radi otmjeno-sanjarskog mu nastupanja, toliko i radi izvjesna dobro proračunanog nehaja spram krasnog spola, što da je gdjekoje neiskusno žensko srce dovodilo u opasnost. Kao jednu od najlošijih strana njegova značaja – a bit će tome potvrde u daljem toku njegova života – ističe se već tada činjenica, da je dosta često poklanjao (?) svoju ljubav gospođama u poodmaklim godinama.

Rado se prigodice sjećao prijaznosti i dobrote nekih poljačkih gospođa s kojima se upoznao bio. Po imenu navodi, među drugima, grofinju Terezu Potocku, kneginju Lubomirsku, grofinju Bžotovsku-Oginsku, a nekoj inače nepoznatoj nam mladoj Poljakinji prikazao je izlive tankoćutne pjesničke svoje duše u knjižici: *Ljubavne pjesme za Gerltruđu Poljsku*.^{*} To su talijanske i francuske lirske pjesme, pune bujnih iskaza prenježnih ljubavnih osjećaja, obasjanih srebrnim tracima blijedog mjeseca i zasladdenih milim pjevom slavujevim.

U atmosferi bogate jedne kulture do krajnosti profinjenog ukusa, savršene elegancije i najotmjenije društvenosti romantično-senzibilnog, iako inače lakoumnog poljačkog plemstva onoga doba, u onom društvu poletnih i viteških muževa i prekrasnih, duhovitih i čuvstvenih žena, bio je Stjepan Zanović na pravom svom mjestu. Zanosnim svojim pričanjima o filozofiji, pjesništvu i literaturi, o umjetnosti, glazbi i glumištu, isprepletenim ličnim

* Chansons amoureuses à Geltrude de Pologne (A la Haye, 1779.)

uspomenama njegovim iz Italije, Holandije, Francuske i Engleske, mogao je pobuditi živ interes. Ističući uz to u pravom času i lično poznanstvo svoje i korespondenciju s Glukom i Metastaziom, Volterom, D' Alamberom, Rusoom i Fridrikom Velikim i caricom ruskom Katarinom II, lako mu je bilo da očara svoje slušače i da steče prijateljske njihove simpatije.

XI

BORAVAK U DREZDENU – TURSKA PISMA

Iz Poljske krenu potkraj godine u Drezden. Prijestolnica saksonska, u kojoj stolovahu do godine 1763. zajednički poljačko-saksonski kraljevi, bila je još uvijek omiljelo stjecište poljačkih boljara.

Galantno-skandalozna vremena Augusta Jakoga bijahu već odavno prošla. Suvremena svjedočanstva, baveći se sve jačim utjecajem umno i duševno ograničenog plemstva, vođenog jezuitsko-rimskom propagandom, označuju tadanje doba izbornoga kneza Fridrika Augusta, kasnijega prvog saskog kralja, vijekom „oholosti, papizma i strogo ukočene etikete“ na dvoru, a duševne zaostalosti kod aristokracije i puka.

Praznovjerje i bigoterija* bijahu raširene u svim slojevima pueranstva, ali i među plemstvom sviju kategorija. Varalica Šrefer i njegovi ortaci dozivali su duhove, prodavali naputke za pravljenje zlata i kao zlonamjerni članovi družbe Ružina krsta iskorišćivali povjerljivost brojnih svojih žrtava. Sam famozni grof od Sen Žermena, glasoviti prorok, tvorac dijamanata i tobožnji posjednik eliksira za produživanje života, koji se hvastao da je prekoračio starost od četiri stotina godina, više se puta zadržavao u ono vrijeme u Drezdenu.

---

* vjerska zatucanost (Prim. ur.)

Nadao se valjda Zanović, kojemu je prijaо onaj ambijent čudotvorstva, (i sam se dičio da je prostodušne Crnogorce fizičkim eksperimentima i ‘čarolijama’ nadvladaо!), da će tamo naći zgodno tlo za svoje šarlatansko – literarno – bizarre ambicije.

Po vlastitom kazivanju, mislio je Stjepan naći u Drezdenu lično poznatog mu kneza Karla Radzivila (Panie Kochanku!“), palatina vilnanskoga. Bio je ovo znani protivnik kralja Stanislava Ponjatovskoga i jedan od glavnih začetnika protiv ovoga uperene litavske konfederacije. Radi toga prognan i lišen svojih dobara, ostavi domovinu, a godine 1774. dođe iz Venecije s velikom pratnjom i u Dubrovnik. Bila je tada uz njega i tajnovita pustolovka Tarakanovna, samozvana ruska cesarevna Elizabeta.²⁵ U Dubrovniku upoznao se Stjepan Zanović s knezom, koji je – čini se – na svom daljem putu Bokom Kotorskom pohodio i Budvu, bivši тамо, kako se misli, i gostom у kući Zanovića, dok znademo da je sa Stjepanom bio у pismenoj korespondenciji.

Radzivilu, koji je valjda odonda doznao štošta nepovoljno о Stjepanu nije bio pohod njegov по čudi. On izmaknu sastanku, prepustivši svojoj priateljici grofinji Bžostovskoj да прими neprilična mu gosta. Zanović smatrao je то nezasluženom uvredom.

U Drezdenu živio je Stjepan isprva ugodno и bezbrižno, u prisnom prijateljstvu napose s mладим slobodoumnim grofom Vjelohourskim, nećakom prije spomenute grofinje и bližim rođakom Oginskoga. Bavio se opet književnim radom и razgranjenim dopisivanjem. Bio je, kažu, и u audijenciji на dvoru, којом да га je prilikom izborni knez odlikovao jednim svojim viteškim redom (?).

Svidjelo mu se да се тада našali sa svjetom, издavši sveščić različnih pjesničkih и proznih svojih sastavaka kao posmrtno своје djelo. Već i prije тога, godine 1774, има u vičentinskom часопису *Giornale encyclopedico* вijest о njegovoј smrti, која да га je snašla u

---

* Dragi gospodine! (nadimak Radzivila, prim. ur.)

Kelnu. Ova vijest, koja svakako potječe od njega samoga, završuje primjedbom koliko će učeni svijet imati da požali prerani gubitak tako valjana i vrijedna pjesnika i pisca.

Posmrtna djela* sadržavaju niz pjesama, nekoliko filozofičkim razmatranjima prožetih pisama ruskoj carici, Rusou i drugima, a kao najopsežniji dio knjige pismo Avraamu Leviju, rabinu carigradske sinagoge, s obijesno i apstraktno izraženim mislima i nazorima o svijetu i ljudima.

* * *

Uto stigne saksonskoj vlasti pismo njezina poslanika u Parizu grofa fon Losa (od 8. decembra 1775.),²⁶ koje se ticalo Stjepana Zanovića. Poslanik javlja da se u njegovoj nazočnosti izrazio mletački poslanik na francuskom dvoru Moćenigo, čuvši o boravku stanovitog Barbandu-Zanovića (!) u Drezdenu, kako toga čovjeka тамо zacijelo ne bi trpjeli da su upućeni o njemu i njegovu značaju; da su on i njegov brat (Primislav) kartaši od zanata, i to od onih koji umiju srećom ravnati po svojoj volji, i da bijahu radi toga i zbog drugih prestupaka osuđeni i protjerani iz Venecije. Nadalje upozoruje da se Zanovići s nepravom ističu mletačkim plemićima, te da ih čeka, pojave li se ikada na području mletačkom, uapšenje i tamnica.

Ova obavijest bješe službeno Zanoviću priopćena uz poziv da se opravda. On to učini jednim svojim pismom na saksonskog ministra spoljašnjih poslova grofa Zakena. Evo u krupnim crtama sadržaj njegove izjave:

„Ekselencijo! Domovinom mi je Budva, grad na međi Turske, na krajnjoj točki Mletačke Dalmacije. Prekoračio sam 24-tu godinu svoga života. Prve sam nauke učio u Veneciji i Padovi. Podrijetla sam rimsko-apostolsko-katoličkoga, ali što je važnije, ja sam filozof. Do

---

* Opere postume (Dresda 1775.)

petnaeste svoje godine bio sam u društvu svećenika i fratara u jednom kolegiju, iz kojeg sam izašao kao neznačica, kakvim sam i ušao bio. Roditelji mi dodijeliše 'grdno učenoga'* privatnog učitelja, s kojim sam provodio neko vrijeme u Firenci. Bogovi Arna, sažalivši me radi niske moje kulture, postadoše protektorima moga genija. Napustio sam nauke svoga mentora – pedagoga i uzeo filozofiju kao učiteljicu.

Potom sam proputovao gotovo svu Evropu. U Parizu konačno postade Ž. Ž. Ruso mojim učiteljem. Vratio sam se preko Rima u domovinu, da se u miru u svom ljetnikovcu Babindol posvetim studijama. Ali na svoju sam nesreću tada došao u opreku s čuvenom družbom isusovaca. Moji doživljaji prodrli su u tolikoj mjeri u javnost da ih ne marim nanovo iznijeti. Ja sam plemić, dapače, pripadam visokom plemstvu,** jer moj otac nosi naslov kneza. Mletačka republika, još od vremena dužda Ivana I Kornara, podijelila je Paštrovićima, otkuda potječemo, privilegij da tamošnje žene udate za kojega mletačkoga plemića mogu dati upisati ime svojih sinova u Zlatnu knjigu. Ali ja za sve to malo marim i većma gramzim za čestitim imenom poštena čovjeka, nego za sjajem, zlatom i draguljima. (!) Imadem samilosno srce za stradanje čovječanstva i kritičan duh protiv opačina, i zato su svi opaki ljudi moji neprijatelji. Ja ću odsada kazati po primjeru kralja pruskoga:

Ne marim za svet koji se moli svojoj gluposti
Proklet bio ko se pravi da popravlja njegove ludosti,***

A sada mi je još dodati, da kanim poći odavle u Rusiju, da se zajedno s vladikom crnogorskim poklonim Katarini II, od koje se

---

* Bestialmente – sapiente

** sono nobile, anzi nobilissimo

*** J'abandonne le monde en proie à sa bêtise / Maudit soit qui prétend réformer sa sottise,

nadam mnogim dobročinstvima, ne pod imenom politika, već pod imenom filozofa i literata. Pisao sam kralju pruskome, koji me je, dok još bijah u Dalmaciji, počastio svojim kraljevskim dopisima. Bijah radi toga pod sumnjom pruskoga konfidenta. Prilažem ovdje pismo, što ga nedavno primih od Njegova Veličanstva, a da se vidi pravi izvor počasti što mi je iskazuje filozof od Sansusija.

Ako se koji Mlečanin o meni nepovoljno izrazio, bit će to radi toga što sam ga ja sa svoje strane napao u svojim *Dalmatinskim pismima*.^{*}

Savladavši nekako i onu časovitu nepriliku, mogao je Stjepan i nadalje u miru boraviti u Drezdenu, dok izdanjem knjige *Turska pisma, prikupio i objavio Stiepan Pastrovekio*^{*} ne naprti sebi na vrat novo progostvo.

Običaj, da se u obliku pisama iskrivljena podrijetla i naslova progovori javnosti o najrazličitijim pitanjima socijalnim i političkim, bijaše u ono doba vrlo omilio i raširen. Imade ih na stotine, tih ‘Galantnih i filozofskih pisama’,^{**} pa ‘Kritičkih, moralnih i političkih’^{***} i dugi niz ‘Pisama’ – ‘američkih’, ‘persijskih’, ‘portugiških’, i tolikih drugih i, napokon, kao neposredni uzor Zanoviću, više svezaka ‘turskih’. Od najčuvenijih autora bit će dosta da spomenem: Miraboa, Monteskja, d’ Aržana, Voltera i tajanstvenog Juniusa.

Ne upuštajući se ni u kakvo poređivanje, istaknuti mi je da su *Turska pisma* Zanovićeva po svom sadržaju i načinu pisanja u istoj mjeri duhovita, koliko apstraktna i zanimljiva. Knjiga je prevedena i na francuski i njemački jezik i više puta, s kasnijim dodacima, štampom izdana.

* Lettere Turche raccolte e stampate da Stiepan Pastorvecchio. Constantinopoli (!) 1776.

** Lettres galantes et philosophiques

*** Lettres critiques, morales et politiques

To su po sadržaju u velikoj mjeri opisi i opažanja o mjestima i ljudima s kojima se pisac za svojih putovanja bio upoznao. Neke sam izvatke već priopćio. Usto je dao tu Zanović tiskati veći broj pisama što ih je u različno vrijeme upravio na istaknute ličnosti, dodavši i odgovore što ih je primio.

Iza duge i kićene pjesme carici Katarini II, najavlja joj u naduvenoj posveti da dolazi u Petrograd i veli, među ostalim: „Iz najdivljijega kuta Evrope izlazim Ja pred tirane kao korilac opačina i govorim Tebi, zaštitnici kreposti. Od Tobolska do rta Matapanu Ti dijeliš dobročinstva. Ja od Crnog mora do Labe, okrunjen barbarskim lovorum, razvijam barjak istine, koji mrzak svima, samo kod Tebe nalazi potpore i zaštitu!“ Završuje da će iza ovih ‘pisama’ odložiti pero i povući se u planine crnogorske uz poruku svjetu:

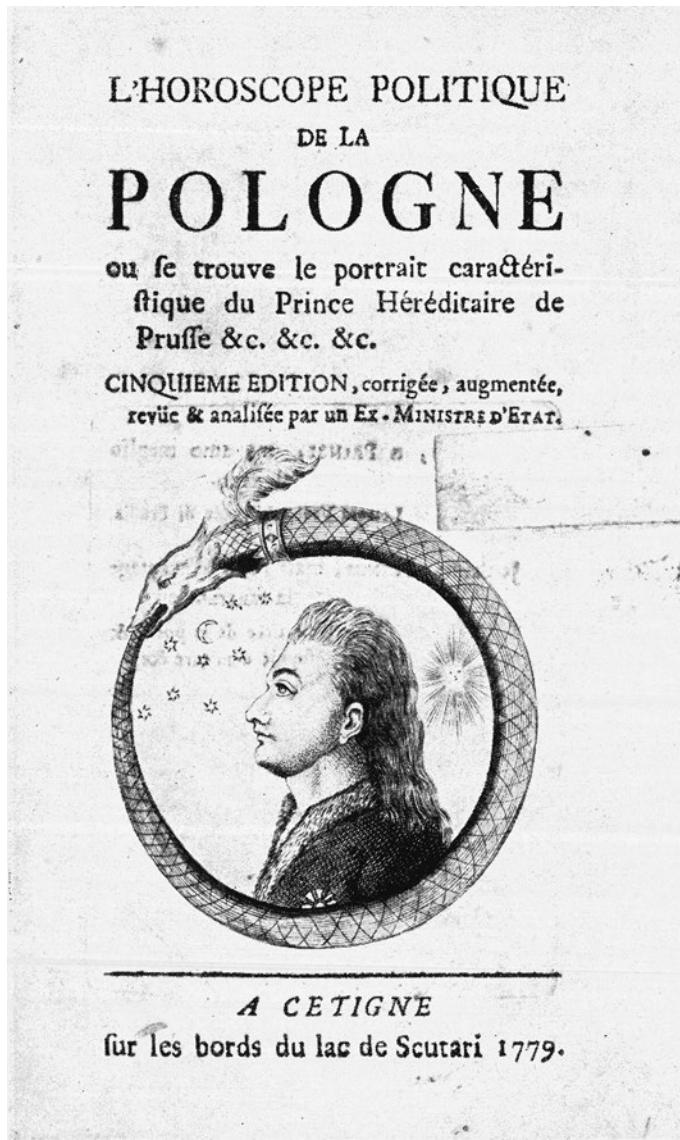
Remenje tu ja i umijeću pobjednik puštam*

Prošavši dosta omašni svezak od gotovo tri stotine strana, nalazimo u najopširnijem njemačkom izdanju: *Portret pisca Turskih pisama*,** uvjерavanje da: „Konte Stefano de Zanović, sin kneza Antuna Zanovića-Ćuda iz Paštrovića, plemića budljanskog, biva uvažen u čitavoj Dalmaciji kao ugledna osoba i kao Volter svoga naroda“, a dalje doznajemo da je: „skroman i čedan kraj dohotka od trideset hiljada dukata godišnje rente, karitativan i velikodušan prema svima kojima treba njegove pomoći, plemenit i istinoljubiv do krajinosti, odan poštenju i kreposti, cijeneći znanosti, ljubeći umjetnosti, počitujući učenjake, a time da slijedi samo moral dobrega svog srca“. Vlastitoj se svojoj osobi divi i u petnaestom pismu, poredeći se zbog svoga bezočnog načina pisanja s Pjetrom Aretinom, a da

---

* Hic Victor cestus artemque repono. (Vergilije, Eneida, V, 485, prev. T. Maretić. – Prim. ur.)

** Portrait des Verfassers der türkischen Briefe

Natpisni list jednoga djela Stjepana Zanovića, sa njegovim portretom

se prikaže kao zanimljiviji iznosi sve ono što svijet tobiože o njem govori. Tako, da ga jedni drže sinom bogata mletačkog slastičara, drugi turskim uhodom, bivšim jezuitom ili sinom bečkog kardinala, dok oni koji misle da ga najbolje poznaju, tvrde da se u njem krije vladar crnogorski Šćepan Mali.

U svojoj poslanici poglavarama budljanskim, punoj duhovite satire, izrazuje na kraju želju da ga ne zaborave i na rodnom mužalu. Ali bolje će za njih biti ako ništa ne znadu o njemu i o svijetu u kojem se kreće. „Bili biste uznemireni, možda i pokvareni, postali biste žrtvama mahnitanja Evrope.“

Zanimljiv je opis Dubrovnika u obliku pisma upravljenog na Voltera. Ističe kako su upravo Dubrovčani pravi Dalmatinci, to jest, jedini koji se kraj svih promjena moguše održati gospodarima vlastite volje.

Ipak ne savjetuje nijednome suvremenom filozofu da dođe u Dubrovnik, jer taj grad ima, kraj svoje rimokatoličke – apostolske vjere, svjetovnu inkviziciju koja je ljuća od vjerske inkvizicije španjolske. Ali ako bi se amo navratio, našao bi i stotinu muževa koji o vjeri, kao i o politici, misle i sude prosvijetljeno.

Hvaleći ljepotu grada, krasne palače, dobar odgoj građana, njegovanje znanosti i pothvatni trgovački duh, prelazi i na dubrovačke žene, koje da su umiljate i galantne poput samih Francuskinja. Blage su naravi i, što još više vrijedi, u ljubavi su postojane.

Kao najveći ures Republike spominje poimence ugledne dubrovačke porodice: Pucić, Ranjina, Fačenda, Bunić, Sorkočević, Bošković i Gundulić. Još se bavi i učiteljima mladeži dubrovačke, isusovcima, o kojima mu valja priznati – premda inače ‘te grobove čovječanstva’ nikako ne voli – da su u Dubrovniku valjaniji i čedniji nego igdje drugdje po ostalom svijetu.

„Iz Dubrovnika polazim preko Bosne u Carigrad, odakle ću ti poslati jednu vazu arapskog tamjana iz Meke na uzdarje za učinjene mi ljubaznosti u Ferneju.“ Tako završuje svoje pismo Volteru,

kojemu jošte dodaje: „Ako pišeš o Dalmaciji, spomeni se da hvališ Dubrovnik kao skrovište slobode i svetilište religije“.

Nižu se dalje ta pisma našeg ‘Turčina’ pisana tobоže u različno vrijeme i na različnim mjestima. Tako jedno ‘o vjeri i vjerskim čudesima’, upravljeno papi Klementu XIV, ‘velikom muftiji nevjernika u Rimu’, drugo opet iz Petrograda s karakteristikom carice Katarine II. Ima ih još iz Napulja (grada bijede, lažnog sjaja i krajnjeg nemoralja); iz Lajpciga, sa šaljivim opisom tamošnjeg velikog vašara, i mnogo drugih na broju preko četrdeset.

U njemačkom izdanju ima usto opširno pismo: *Pismo autora Turskih pisama Njegovoj najmilostivoj svetosti grčkog zakona Savi Petroviću, arhiepiskopu i mitropolitu Crne Gore, princu Zete, i izabranom nasljedniku Ivan-bega Černovića.** Tu daje najprije živo pisanu sliku Fridrika Velikog ističući također njegovu opreznost i nepovjerljivost u općenju, osobito s nepoznatim inozemcima (!). Prelazi iza toga na Komnene, Paleologe, Laskarise, Batorije, Černoviće, Štiljanoviće i Kastriotoviće, koji da sada moraju stoku napasati po Albaniji, Grčkoj, Srbiji i Crnoj Gori, kakogod će isto činiti knezovi, grofovi, markgrofi i vojvode njemački, ako im kada koji Murat ili Muhamed II sjedne za vrat.

Nadalje saopćuje Njegovoj Svetosti da očekuje u Berlinu ruskog velikog kneza, nasljednika prijestolja Pavla Petrovića, kojemu će ispričati zasluge slavnoga i hrabroga naroda crnogorskog i također preporučiti mu i vlastitu svoju osobu. Uvjerava ga, dalje, da je jedina svrha njegovih putovanja usavršiti se u znanostima, a da uzmogne na temelju stečenog znanja obdariti jednoć svoje zemljake udžbenikom moralnih nauka.(!)

---

* Schreiben des Verfassers der Türkischen Briefe an Seine gnädigste Griechisch-Rechtgläubige Heiligkeit Sava Petrovich, Erzbischof und Metropolitan in Montenegro, Fürsten von Zeta, und erwählten Nachfolger des Ivan Begh Cernowich

Ovim pismima dodan je svešćić pjesničkih improvizacija: *Varvarske pjesme Osmana, autora Turskih pisama.** (Svladanim jedan je spas: ne nadat se nikakvom spasu.**), a na svršetku dolazi novi niz pisama i dramatska jedna komedija pod nazivom *Turski Hejrat*.*** Da se prikaže što interesantniji, dodao je sliku svoje glave, naslonjenu uz vučju glavu, s legendom: „Ove dvije glave liče“****.

U omašnoj toj knjizi pisac se svemu podružuje, sve ismjejhiva i podvrgava jetkosti oštrogog svoga pera. Osobito zlo prolaze katolički svećenici, a jednak i sama glava rimske crkve. Ovo, kao i različne dvolične i zlobne primjedbe o vladarskoj kući saksonskoj, u prvom redu slika puna ironije što je daje o Fridriku Augustu III, sklone redarstvenu oblast da ga protjera iz Drezdena.

---

* Barbarische Gedichte von Osman, Verfasser der Türkischen Briefe

** Una salus victis, nullam sperare salutem. (Vergilije, Eneida, II, 354, prev. T. Maretić.
– Prim. ur.)

*** die Türkische Heyrath betitelt

**** Ces deux Têtes se ressemblent

XII

NA DVORU FRIDRIKA VELIKOGA – PRIJATELJSTVO S NASLJEDNIKOM PRIJESTOLA FRIDRIKOM VILIMOM – BIJEG IZ BERLINA

Ljeti iste 1776. godine osvanu Stjepan u Berlinu. Bio je došao u prijestolnicu Fridrika Velikog, s kojim je, kako je on to rado i samodopadno isticao, već i otprije bio u korespondenciji. Iznio je, dapače, u onom nizu pisama primljenih od različnih njemačkih knezova i ministara, koji mu zahvaljivahu za pripisljata im književna izdanja, i pismo kralja pruskoga koji je svoju zahvalu završio laskavom frazom o sjajnoj genijalnosti autora primljenih pjesmotvora.

Stjepan uzvraća u jednoj svojoj pjesmi kralju kićenim riječima udirljenja: „Tko će, oj, pruski junače, koji upravljaš sudbinom svijeta! – Tko će imati sreću, da Tvoja djela dostoјno pohvali! – Tebi ne treba pjesnika laskavaca, jer poput Cezara ne vršiš samo velika djela, već ih i sam opisuješ!“

A ipak, bijaše jedino što ga je neodoljivo vuklo u blizinu kralja želja da se priključi glasovitom onom kolu pjesnika i učenjaka što ga je Fridrik II okupio bio oko sebe. Da se Stjepan kod toga i te

kako precjenjivao, čini jedan od značajnih momenata njegove ne-sređenosti i megalomanije.

U Berlinu pobudi napadnom svojom pojavom priličnu senzaciju. „Žene gledaju ovdje za menom kao za kakvim medvjedom ili čovjekom s repom, kakvog je de Moperti pronašao pod sjevernim stožerom. Muškarci bulje u mene kao u neko čudovište, a dvorjanici naslućuju u meni zvijezdu repaticu, opasnu njihovoju naduvenosti.“

Malo dana iza svog dolaska uspjelo mu je da se predstavi kralju u Potsdamu. On sam o tom šuti, ali imademo dokaza da se nije mogao pohvaliti dobrim prijemom. Kralj ga je prozreo od prvoga časa i s pravom naslutio u njemu pustolova i varalicu. Ovo mu je po suvremenoj jednoj bilješci odmah rekao i u lice.

Prema izvještaju austrijskog poslanika u Berlinu baruna Van Svjetena, javlja se dne 15. juna dolazak Zanovićev ovim značajnim riječima: „Pojavljuje se ovdje jedan čovjek kao Turčin, kao zapovjednik Crnogoraca, pod imenom konte Zanović, i bio je predmet razgovora. Predstavljen je kralju, nema se čime posebno pohvaliti, osim što je avanturist koji je kao takav, i zbog izdavanja izvjesnih *Turskih pisama*, iz Drezdena otputovao.“*

Bit će da se pod ovim dojmom bio kasnije odvažio da upravi kralju potpisujući se ‘Černović – Kastriot od Albanije’,** pismo iz kojega sam prije iznio dva ulomka, koji se odnose na tobožnje njegovo podrijetlo i na njegovu istovetnost sa Šćepanom Malim.

---

* Eis befindet sich hier ein Mensch, der sich bald für einen Türk, bald für einen Befehlshaber der Montenegriner unter dem Namen Conte di Zanovich ausgibt und den allgemeinen Gegenstand des Gespräches gemacht hat. Derselbe ist auch dem König vorgestellt worden, er hat sich aber keiner besonderen Aufnahme zu rühmen; allem Anschein nach ist er ein blosser Avanturier, der auch als ein solcher und wegen Ausgabe gewisser Lettres Turques von Dresden bereits ist weggeschafft worden.

** Cernovich – Castriotto d’Albanie

Iznijevši te drske bajke, završuje on tu svoju famoznu epistolu ovako:

„Ja Vas molim, Gospodine nepobjedivi, da me od danas smatraste Kastriotom od Albanije, i očekujem za svoje umirenje Vašu previšnju odluku. Vazda sam čuvaо tajnu pogledom na moju osobu, a to mi je pribavilo mnoštvo neprijatelja. Otkrio sam se najvećem i najmoćnjem kralju ovoga svijeta i očekujem spokojno milostivi odgovor. Volio bih gubiti glavu, negoli posumnjati u Vašu veledušnost, u Vaše neograničeno milosrđe i u Vašu pravednost. Onom iskrenošću i onim mirom, što nikada ne ostavljam kreposnu dušu koja bi prije htjela umrijeti negoli živjeti u sramoti, očekujem izraz uzvišene Vaše volje, Gospodine najveći i pobjedonosni, kojega smatram u svim prilikama polarnom zvijezdom cijelog čovječanstva, rođena da slijedi Božanstvo u pravednosti i milosrđu.“

Ali je, međutim, Stjepan Zanović, vidjevši svoj neuspjeh kod ‘staroga Frica’ našao sebi naknadu u kraljevu nećaku, nasljedniku prijestolja, kasnijem pruskom kralju Fridriku Vilimu II.

‘Debeli Vilim’, skandalozan nasljednik slavnoga svog strica, čovjek dosta čednih umnih sposobnosti i zanemarena odgoja, bio je u prvom redu glasovit radi svoje neobične odanosti ženskom spolu i svoje prekomjerne sklonosti putenosti, misticizmu i susjevjerju. Zloglasni ga je Bišofsverder bio uveo u tajnu družbu Ružina krsta, koju su tada mnogi sumnjivi elementi iskorisćivali u vlastite nečiste svrhe. Poznat je njegov mrski obiteljski život, napose njegov ljubavni odnošaj s kćerkom jednog muzikanta po imenu Enk, koju je učinio grofinjom Lihtenau, a djecu njezinu grofovima fon der Mark. Usto je sklopio uz blagoslov servilnog i nedostojnog dvorskog natpropovjednika i sa sramotno iznuđenom privolom zakonite svoje žene princeze Friderike-Lujze, dva morganatska braka, jedan s Vosovom, a poslije njene smrti drugi s grofinjom Denhof.

Kao princ, morao se vazda boriti s nestašicom novaca i s velikim dugovima, što ga međutim nije nikako smetalo u bezbrižnom načinu njegova života. Kao svjetlige strane njegova značaja ističu se dobroćudnost, prijatan saobraćaj s njegovim podanicima, a usto, i pored vlastite skučenosti, velika darežljivost koja mu je u svako doba pribavila mnoštvo privrženika i ulizica. Fridrik II cijenio ga je vrlo malo i nije ga nikako volio. Upravo njega se tiče ona stavka u jednom kraljevu pismu Volteru: „da imade ljudi kojima već predugo živim, ali ja nijesam toliko uslužan da iščeznem njima za volju“.

Općenje između princa i Zanovića bilo je od prvoga početka vrlo intimno. U jednom pismu saksonskog poslanika na pruskom dvoru od mjeseca jula 1776. spominje se Zanović i njegova audijencija kod kralja, s dodatkom da je on redovitim gostom kod prinčeva stola, „imao je audijenciju kod Fridriha Velikog i svakodnevno jeo s princom pruskim“.*

Dalja svjedočanstva potkrepljuju u potpunoj mjeri gotovo prijateljski njihov odnošaj. Odgovarajući, na primjer, Zanoviću, Fridrik Vilim uvjerava ga jednom prilikom: „možete uvijek računati na moju naklonost i naročito i postojano prijateljstvo koje za vas imam“,** a napose ističe kako mu nitko ne može naškoditi kod njega i da će on u svakoj prigodi uzeti učešća u njegovoј dobrobiti i sa svoje je strane po mogućnosti unaprijediti. Potpisuje se ‘Vaš veoma privrženi i odista iskreni prijatelj’***.²⁷ Pričalo se, također, da je Stjepanu u dio pala osobita naklonost princese.

Upoznavši se s prinčevim slaboćama, znao ih je Zanović vještoto iskoristiti. Taštini Fridrika Vilima imadoše poslužiti brojni oni

---

* Er hatte eine Audienz bei Friedrich dem Grossen und speiste täglich bei dem Prinzen von Preussen.

** vous pouvez toujours compter sur ma bienveillance et l'amitié particulière et constante que je vous porte

*** Votre très affectionné et bien véritable Ami

slavospjevi u pjesmi i prozi što ih je Zanović neumorno sastavljao i više puta tiskom izdao.

Inače o njegovu boravku u Berlinu malo šta znamo. Čitavo se vrijeme družio s princom – nasljednikom, a i onda, kad bi Fridrik Vilim boravio kod vojske, izmjeniše oni međusobno vrlo srdačna pisma tako da je Zanović s pravom mogao ocu pisati „o obožavanim knezu nasljedniku pruskom, o kome mogu reći pred licem Božjim i pred ljudima, da me ljubi kao da mi je otac ili brat“. U posveti, pak, njemačkog izdanja *Turska pisma kneza Crne Gore** Zanović se svoga zaštitnika harno sjeća i kaže da mu je bio i ostao jedinim vjernim prijateljem i u vrijeme kad su svi drugi kao bipesna pseta na njega navaljivali. Još godine 1791, kad Stjepana Zanovića već ne bijaše među živima, a Fridrik Vilim bijaše kraljem, platilo je on nekome bavarsko-falačkom kapetanu de Souha 1.500 talira kad mu se ovaj pismeno izjadao, da je ‘knezu od Albanije’, koji mu se iskazao intimnim pismima pruskoga nasljednika prijestola, povjerio vlastiti novac i onaj uzet uz jamstvo, što bi sada morao vratiti, a kao otac brojne obitelji i nalazeći se u velikoj bijedi, ne zna kako i otkuda.

Negdje na kraju godine 1776. nadodješ za Stjepana neizbjježni neugodni časovi, kad je morao bježati iz Berlina. Veliki dugovi, što ga i ovdje kraj njegove rasipnosti pritisnuše, dovedoše ga do katastrofe. Spominje se napose tražbina tajnog savjetnika i čuvenoga liječnika Bajlijusa, koji mu po preporuci poljske grofinje Bžostovske bijaše pozajmio preko hiljadu lujdora.

* Türkische Briefe des Prinzen von Montenegro

XIII

RIMSKI INTERMECO – ELIZABETA KADLI, KNEGINJA KINGSTON

Kojim je sve putovima i stazama tada Stjepan Zanović prošao, nije nam poznato. Ali kako svi putovi vode u Rim, eno ga skoro zatim u papinoj prijestolnici. Došao je kao pobožan hodočasnik pod imenom Varta, a napadnim je načinom znao pobuditi interes za kneževski svoj inkognito.

U isto je vrijeme boravila u Rimu engleska kneginja Kingston. Nađoše se tu dvije u mnogočemu srodne duše. On: filozofsko-pjesnički nadahnuti, stasiti dvadesetpetgodišnji mladić iz legendarne zemlje Albanije „o kojem je glas odjeknuo Rimom“, blještav „u svojoj odjeći posutoj zlatom i draguljima, nadjeven najdragocjenijim oružjem“, kako piše barunica d' Oberkirh, „najljepši stvor što ga je ikada Bog stvorio“, * dok ga na drugom mjestu nalazimo opisanoga kao čovjeka „vanredno ugodne i izrazite fizionomije, prekrasnih očiju, besprijeckornog stasa i s alirima gospodskim, ** koji je trebao samo da se pojavi, a da osvoji sva srca“. Ona, pak, čuvena neizmerno bogata, ekscentrična, visoko čašćena engleska dama neobično burne i razvikane prošlosti – preslavna nekada ljepotica.

---

* la plus belle créature que Dieu eut jamais fait

** avec toutes les allures d'un grand seigneur

Mis Elizabeta Kadli, čuvena kasnija kneginja Kingston, bila je godine 1720. rođena kćerka pukovnika Tome Kadlija, potomka prastare britanske plemićke porodice koja bijaše vremenom osiro-mašila. Ostavši ona rano bez oca i majke, stupi u svijet obdarena sudbonosnom baštinom velike svoje ljepote kojoj ne bijaše – po općem sudu – ravne po čitavoj Engleskoj. Počevši od godine 1743. bila je dvorskom damom Ogaste, princese od Velsa, majke engleskoga kralja Đure III.

Moralna i duševna njena svojstva daleko su zaostajala za spo-ljašnjima. Evo slike njena bića iz onoga vremena kad se pojavila u engleskom visokom društvu* i tamo zagospodovala vanrednim upravo načinom:

„Duša plamenita, mašta živa i sjajna, čud više žarka negoli osjećajna, neobična priklonost bučnom nastupanju i rasipnosti, vanredan i istaknut ukus za one vježbe kojima se muškarci tako rado podavaju, sve se to stjecalo da iz Mis Kadli stvore jedno od onih sjajnih i bučnih bića za koja je smirenost jedno stanje protivuprirodno, i u kojega umišljenost, smjelost i živahnost nadomještaju one utažene podobnosti jednog spola koji treba da vlada tek nježnošću i neodoljivim dražima. Mis Kadli vas je primoravala da je ljubite, čitava je njezina ličnost bila kao neka vijavica koja vas je odnosila izvan vas samoga; vi je nijeste htjeli ljubiti, ona vas je pokoravala; najljepša žena svijeta podsjećala je na neumoljiva tiranina; njezin pogled bio je pogled uznošljiva pobjednika koji vam je zapovijedao da se pokorite; njezina kretnja, podjednako ohola kao njezin pogled, kao da vam je određivala vaše mjesto u nekoj odmjerenoj udaljenosti od nje; bila je ona Junona, bila je Dijana, nigda Minerva, ali je uvijek bila Venera.“²⁸

Udata potajno, iza prve svoje ljubavne afere sa devetnaestogodišnjim lordom Hamiltonom, za pomorskog poručnika Hervija,

---

* high-life (Prim. ur.)

*Elizabeth Chudleigh
(afterwards Duchess of Kingston)*

Elizabeta Kadli, kneginja Kingston

kasnijeg grofa Bristol-a, ona ga doskora ostavi i iza intimnog odnosa s Đurom II ode na putovanje po različnim krajevima Evrope. „Prođe tada Njemačkom, osvajajući, očaravajući, obezumljujući i zadviljujući male one vladarske dvorove, gdje ljudi ne bijahu priviknuti na slične pojave; odlično primljena od izborne kneginje saksonske i Fridrika Velikog, koji se iskazao pun obzira i galantnosti spram neobične svoje gošće“, koja ga je, kako kažu, posve osvojila bila.

Na povratku produži ona u Londonu ekscentričan i razvratan način svoga života. Zaređaše odonda u dugom nizu njene skandalozne ljubavne afere. U čisu galantnih dama tadanjega engleskog društva, kao suvremenica poznate Ledi Harington, glasovite Mis Eš i zloglasne kurtizane Mis Kiti Fišer („najveselije, najluckastije i najperverzniye p...ice koju je ikada zemlja nosila!“*), prednjačila je ona nastranostima velikoga stila, kojima su se sačuvale pikantne uspomene u bezbrojnim pamfletima iz onih dana neprestanih skandala. Bila je Elizabeta Kadli uistinu pravo čedo onog do krajnosti truhlog visokog engleskog društva, u kojemu potajni brakovi, brakolomstva, raspitivanja i otmice bijahu uobičajenim dnevnim događajima. Moralna pokvarenost u Engleskoj ne zaostajaše nimalo za onom u Francuskoj, dapače je natkrili svojom surovošću i bestidnošću.

Lord Ivlin Pierpoint Kingston, silan bogataš i neumoran ženskar, budne tada žrtvom 'paklenoga ovog stvora'. Bio je on 'vanredno lijep čovjek i glasovit odličnik engleski'.** U obilnoj mjeri bijaše dotada, nadomak svoje šezdesete godine, već iskusio sve slasti lakoumna života i bio na glasu radi brojnih svojih ljubavnih avantura i uspjeha. Ipak ga obuze sada tolika strast da „ništa nije kadro bilo odvratiti ga od ponora u koji se on u krajnjoj zaslijepljenošti svojoj strmoglavio“.

* la plus jolie, la plus folle et la plus perverse petite p... que la terre ait jamais portée!

** of greatest beauty and finest person in England

Tako postade godine 1769. ova žena „ledena srca, žarke fantazije, luciferskog ponosa i žilave i neskršive volje, koja nije ni pred čime prezala“ isprva njegovom ljubovcom, a malo zatim kneginjom Kingston. Od prvog časa i ovog njenog braka ona, sada gospodarica golemoga imutka, odvraćala se cinički od strastveno odanog joj muža. Iza samo pet godina „mogla je uživati u slatkom zadovoljstvu, kada ga, svrana od nejednake borbe, položiše u tišinu grobnice njegovih pređa“. Oporukom bijaše joj ostavio sav svoj veliki imutak, pod jedinim uvjetom, da se nikada više ne uda.

Ponovio se doskora običajni joj način života kod kuće i u inozemstvu. Obožavatelji, a među ovima i svakojaki pustolovi, sjatiše se opet oko nje. Nastaviše se nova slavodobitna njen putovanja, a 1778. godine, nosila ju je raskošno opremljena jahta u srce Italije, u vječni Rim. Silna je svjetina dočeka bučnim poklicima. Papa Klement XIV sa svojim kolegijom kardinala pozdravi je gotovo kao kakvu vladajuću princesu. Ona sebi dade u Rimu urediti sjajnu palaču gdje je gostoljubivo primala cvijet rimskog plemstva, odlične umjetnike i literate. Kao ’prava vladarica sred papinskog Rima’* dijelila je milosti, a također – neka bude i ovo istaknuto – obilno je potpomagala bijednike i siromahe.

U času kad se upoznala sa Stjepanom Zanovićem bijaše u pedeset šestoj godini svoga života. Ali se sve vijesti slažu u tome da su joj – nekada prvakinja u ljepoti – unatoč nemilosrdnim i neumoljivim godinama, ostale sačuvane još tolike draži da je sebi mogla s pravom umišljati da je ljube zbog nje same. U bujnim i romantičnim ritmima sačuvala nam se povijest nejednake one ljubavi. „Bezgraničnom nježnosti jednoga srca koje bijaše prošlo najžešćim burama života i ljubavi milovala je ona dragana svoga. Osvojiše je plemeniti njegovi osjećaji, zaodjenuti u žarke i poletne riječi. Mladi ovaj čovjek posjedovao je toliko silnu uvjerljivost i

---

* elle etait la véritable souveraine du pape et des Romains!

neodoljivu moć osvajanja, njegove su riječi bile tako zamamljive i sugestivne, njegova duhovita pisma puna plamnog žara, da je kneginja u jesenje doba svoga života doživjela uskrsnuće mlađačkih ljubavnih emocija. Da je nije u tome sprečavala oporuka pokojnoga lorda – muža, ona bi zacijelo bila poželjela da postane drugaricom njegova života, u nadi da će jednoga dana zajedno s njime zasjeti na arbanski prijesto.“

Čitajući ove ditirambe ne znamo, doduše, koliko joj je do onda bilo još preostalo od onolikih nekoć opjevanih prelijepih i pravilnih crta divotna njena lica i od sjaja „poput ljiljana bijele njene puti“. Ne znamo ni što je još bila spasla od „vitka i bespriještina stasa, nebesko-modrih očiju i bujne tamnosmeđe kose“ iz slavnih dana zlatne svoje mladosti. Ali zadugo sačuvala je ona bistar um, odličnu svježinu i gipkost duha, nadasve umiljat i ugodan način općenja i – silno bogatstvo. Možda nećemo pogriješiti ako i ovo potonje smatramo jednim od glavnih razloga koji su privlačili mladog, ali već dosta iskusnog njenog seladona.*

Međutim je u Engleskoj, u svojim nadama glede baštine prevareni nećak Lorda Kingstona, Ivlin Medouz, bio optužio Elizabetu pred najvišim forumom, pred gornjom kućom engleskih lordova, zbog bigamije. I uspjelo mu je, s pomoću jedne svjedokinje prvog tajno izvršenog vjenčanja, dokazati da je Elizabeta kao udata žena sklopila nov brak. Lažnim navodima o neopstojnosti njezina prvog braka i prisegom svojom, postignula je bila godine 1769. da ju je duhovni sud proglašio neudatom i kao takvoj izdao joj dopuštenje za novi brak.

Ona pohita u Englesku i žilavo se sama branila pred strogim svojim sudijama, našavši i potporu svojih vjernih prijatelja. Ali se od teške optužbe nije mogla obraniti. Osudiše je da joj se usijanim gvožđem ima utisnuti na desnu ruku žig sramote. Povlastice njena

---

* Ljubavnik, po liku Seladona, junaka romana Astreja, Onore d' Irfea (Prim. ur.)

staleža očuvaše je od toga i od drugih posljedica osude. Ona ostade u posjedu imutka svoga drugoga supruga, a imala je da poprimi naslov grofinje Bristol, ali se ona tomu nije nikada pokorila. Pred užburkanim neprijateljskim joj javnim mnijenjem morala je potajno pobjeći iz Engleske, kamo se nikada više nije vratila. Bijaše izvržena javnom ruglu, a njena ličnost bude pod imenom ‘Krokodilka Kiti’ žalosnom junakinjom jedne komedije dramatika Futa. Prikazivanje je njezino osujećeno tek uz velike napore. Drži se da ju je pjesnik Tekeri ovjekovječio u osobama Bietris (u romanu *Ezmond*) i baronese Bernstin (u *Virdžinijancima*).

Ustalivši se za neko vrijeme u Kaleu, odluči se ona da odanle izvrši svoj naum i da pohodi rusku caricu Katarinu II, srodnu joj u mnogim crtama vlastita života. Da uzmogne nastupiti i kod ove prilike u skladu sa svojim gospodskim pretenzijama, dade sebi sagraditi novu jahtu u Plimutu, koja ju je imala prenijeti u Rusiju. Plovila je pod zaštitom francuske zastave, jer bi u onoj najžešćoj fazi englesko-amerikanskog ratovanja inače bila izvržena napadnjima američkih ratnih krstaša.

Putovala je s brojnom pratnjom namještenika i služinčadi, a uz nju bio je sa svojom familijom i neki major Sempl, Irac koji se bio oženio kumčetom kneginje. Bio je to osobiti jedan tip onodobnih šarenjakovića. Poznavali su ga u svijetu kartaša i bonvivana kao ‘Sjevernog varalicu’.* U Rusiji, gdje je neko vrijeme služio u vojsci i šepirio se u blještavoј časničkoj uniformi, počinio je bezbroj različnih šarlatanerija i prijevara. Uostalom se isticao vrlo ugodnim manirama i neobičnom lukavošću, ali je inače bio veliki hvastavac i vikač, a kao istaknuto stasit i lijep mlad čovjek imao je mnogo uspjeha kod žena. On se doskora raskrstio s kneginjom i izdao kasnije svoje memoare.

---

* Kitty Crocodille

** Northern Impostor

U Rusiji je kneginja proboravila preko dvije godine, ponajviše u Petrogradu, u društvu carice koja joj je vrlo sklona bila. U Estoniji kupila je oveće plemičko imanje koje prozva djevojačkim svojim imenom ‘Kadli’. Tamo se htjela posve udomiti i smiriti. Počela je da se bavi gospodarskim i industrijalnim idejama. Ali to bijaše tek prolazno, i nije nikako bilo u skladu s nemirnim njezinim bićem.

Imala se boriti i s velikim neprilikama, napose s nepoštenim elementima u vlastitoj okolini a i s Rusima koji su se nalazili u njezinoj službi. Uloženi znatni novci rasplinuše se, kupljeno imanje bilo joj je prijevarom oduzeto. Tada, razočarana i uvrijeđena, ostavi Rusiju.

Prošavši Poljskom bila je primljena i čašćena gotovo kraljevskim sjajem. Knez Karlo Radzivil, palatin vilnanjski, napose se istakao nizom bajoslovnih priredbi u njezinu slavu, pri kojima je učestvovalo visoko plemstvo poljačko, a i samo pučanstvo. Troškovi onih svečanosti dosegoše nevjerojatnu visinu. Iza toga prođe u pratnji ekscentričnog svog poklonika u pohode mecen Stjepana Zanovića, velikom hetmanu grofu Mihajlu Oginskom, koji je opet posebnim načinom slavio svoju gošću, pored ostalog i savršenim jednim muzikalnim koncertom gdje je i on sam naizmjence svirao na šest različnih instrumenata. Nastalo je napokon strastveno natjecanje izmedu Radzivila i Oginskoga, a da steknu dopadnost onog čudovišta od žene, „koja je u šezdesetoj godini svoga života jošte umjela da si sačuva gotovo neodoljivu privlačljivost“.

Na kraju ustali se u Parizu, gdje je troškom od 76.000 sterlinga kupila i uredila raskošni dvorac Sen Asis kod Fontenbloa, „koji bi bolje dolikovao bio kojem vladaru i njegovu dvoru negoli ostarje-loj jednoj plemkinji“. Otmjeno društvo parisko primilo ju je vrlo prijatnim i odličnim načinom i ona se rado odluči da ostatak svog „burnog, nemirnog i bespokojnog života“ provede tamo u relativnom miru.

Godine 1788. snađe je tu i smrt. Umrla je osamljena i zaboravljena. Engleska javna glasila tek je ukratko spomenuše, a i to popratiše nevoljkim i jetkim riječima. Godine 1792. ime se njeno prolazno opet pročulo kad u smislu oporuke dođe do javne prodaje njenih dragocjenih i glasovitih dragulja, a da se uzmognu izvršiti ustanove posljednje njene volje.

Stjepanu Zanoviću ostade sklona u vjernom prijateljstvu – a bit će tome jošte spomena – do posljednjih časova kratkotrajnoga mu života. Ona mu je često pomagala, izbavila ga više puta iz neugodnih situacija i oprostila mu i zle upotrebe njena imena kod dobave novaca. Često ga je korila dobrohotno radi rđavog njegova života. U svojim autobiografskim bilješkama spominje ga izražima velike simpatije, kao onoga „kog je najiskrenije ljubila, osvojila njegovo srce i učinila ga svojim robom“.

XIV

AMO-TAMO PO NJEMAČKOJ – HVALOSPJEVI FRIDRIKU VILIMU I DRUGA NJEGOVA POETIČNA DJELA

U početku godine 1778. pojavljuje se Stjepan Zanović opet u Njemačkoj. Sustav njemačkih zemalja u ono vrijeme sa šarenom onom družbom vladajuće gospode i gospodičića sviju stepena, omogućio mu je da sebi uvijek nanovo nađe zaklon i zaštitu. U pruskoj prijestolnici bijaše ostao, kako vidjesmo, u dosta nemiloj uspomeni. Sam Fridrik I, dokazuje nam svojim pismom iz Potsdama od 28. januara 1778. upravljenog breslavskom gubernatoru, da je Zanović svoju ulogu u onome kraju bio temeljito doigrao. Evo tih nekoliko redaka: „Dragi moj generale fon Toencin. Imam razloga vjerovati da neki grof Zanović, koji se svako malo izdaje za svoje vrste 'Gospodara', luta oko evropskih dvorova veće nekoliko godina, a takođe je proveo neko vrijeme i ovdje u Berlinu, sada bi trebalo da stigne u Breslau. Znači, trebalo bi da odista stigne tu, i ja želim da ga odmah uhapsite s razloga njegovih dugova ostavljenih u Berlinu, i da me dalje obaveštavate o tome.

P. S. Zar se ne bi mogao tu sakriti izmišljeni grof, kao Kastriot od Albanije?“*

Prije nego su mogle nastupiti posljedice tog pisma, gonjeni naš ‘grof’, koji je doista proboravio neko vrijeme u Breslavi, uhvati maglu. I eno ga opet: čas tu, čas tamo, širom po njemačkim zemljama. Gotovo kao kakav pravcati princ ‘milosti Božje’ pojavljuje se pod različnim imenima, i kao Belini, i kao Crnović, Babindon i Bonenski i Bog ti znao kako jošte, i tumara dalje „katkada bijedan i nesrećan, katkada bogat i ugledan, no vazda neobičan i ekscentričan“.

* * *

Jedna od sićušnih tadašnjih njemačkih državica, vojvodina Falc-Cvajbriken, matica bavarske kraljevske kuće Vitelsbah, bijaše u to vrijeme najbližim ciljem Stjepanovim. Vladar te po opsegu doista malene zemlje bio je vojvoda Karl August II. Pravi tip despotskog, rasipnog i vrlo uobraženog vladarčića onih dana, stajao je politički posvema pod utjecajem francuskog dvora.

Uz prijestonicu svoju Cvajbriken bio je on sebi podigao goljem troškovima koji su bili težak teret njegovu pučanstvu, bajno uređeni dvorac Karlsberg. Tamo, okružen brojnim dvorjanicima i svakojakim kićenim besposlicama, osobito iz Francuske, razvije

---

* Mein lieber General von Tauentzien. Ich habe Ursach zu vermuten, dass ein gewisser Graf Zannovich, welcher sich auch dann und wann für eine Art von Hospodar ausglebet, bereits seit etlichen Jahren an den meisten Europaeischen Hoefen herumvanguiret und sich auch einige Zeit hier und in Berlin aufgehalten, nunmehr auch nach Breslau kommen dürfte. Sollte er also wuerklich dort eintreffen, so will Ich, dass Ihr denselben unter dem Vorwand seiner zu Berlin hinterlassenen Schulden sofort arretiren und Mir davon zu weiterer Verfügung, Anzeige thun sollet.

P. S. Sollte nicht gedachter Graf unter dem sich daselbst aufhaltenden Castriote d'Albanie versteckt sein?

– povodeći se za Versajom – silan raskoš. Blistave uniforme tjelesne njegove garde i vojnih časnika imale su da dočaraju pred gledaoca neki odsjev dalekoga francuskog kraljevskog sjaja. Dvadeset godina kasnije preplaviše sankiloti i taj zabitan kraj i pretvoriše u ruševine sve ono što je bolesna megalomanija kroz godine bila stvorila.

Oskrblijen preporučnim pismom za tjelesnog liječnika vojvode, Rozea, pojavi se Stjepan u Cvajbrikenu sa željom da bude vojvodi predstavljen. Ali mu to, čini se, ne uspije. No, i tu pobudi nemalu senzaciju i bude predmetom opće pažnje i zanimanja. Ministar dvora Icebek vrlo zavoli Stjepana, zovući ga često u svoju kuću. Tamo je imao prilike da zapanji malogradsku njemačku gospodu svojom duhovitošću i običajnim svojim pričama iz domovine Skenderbegove i iz tolikih drugih kutova Evrope.

Da uzvrati milo za drago, pozivao je i on k sebi prijatnoga svog gostoprimeca i njegove prijatelje. Jedan od ovih, slikar i kasniji mnogogodišnji ravnatelj državnih galerija slika u Minhenu, Johan Kristijan fon Menlih, sačuvao nam je u svojim zanimljivim memoarima opis pojave Stjepana Zanovića u Cvajbrikenu, gdje je Menlih isprva bio dvorjanik i dvorski slikar.

Bivši i on među uzvanicima u Zanovića, daje nam opis jednog objeda što ga je Stjepan svojim gostima bio ponudio. „Servirala se janjetina s rižom i druga po njegovoj uputi priređena, nama tuđa jela. Pri šampanjcu razigrala nas i vesela čud i duhovitost meni doduše sumnjivog, ali inače vrlo simpatičnog arbanaskog princa. Poslije jela pružala nam se ružina voda za pranje ruku i dugi čibuci. Uz crnu kafu pušili smo vrlo fini duhan, što nam se davao još u čitavom lišću, ukusno povezan svilenim mirisnim vrvcama. Vrijeme nam prođe tako brzo, da je kod odlaska već davno minula ponoć.“

Nadalje spominje Menlih ugodnu spoljašnost Stjepanovu i bogatu, u onome kraju neviđenu još njegovu nošnju. Spominje i

Stjepan Zanović kao hodočasnik Varta,
ljubavnik kneginje Kingston

omot dijamanata, što ga je imao vazda uza se, valjda dio onih dragulja što ih je s Primislavom u Amsterdamu bio ukebao.

Idiličnom onom životu, koji je djelomice bio posvećen pjesničkoj produkciji, učini kraj službeni dopis pruskog ministra predsjednika Hercberga. Ovaj obaviješten o boravku Stjepanovu u Cvajbrikenu, saopćuje ukratko tamošnjem dvorskom ministru sve ono što bijaše doznao o ‘takozvanom knezu Kastrioti’, koji se izdaje sad za potomka Skenderbegova, sad za Šćepana Malog, a u stvari nije drugo nego besramni avanturist, sin nekog iz Venecije protjeranog dalmatinskog trgovca. Ističe i on kako je Stjepan imao pristup i samom kralju u Potsdamu i pruskom nasljedniku prijestola, i kako je pisma primljena od različnih visokih ličnosti na indiskretan način iznio u svojim *Turskim pismima*. Napokon, da je u Berlinu bio jedan dan u zatvoru, otkuda da ga je izbavila poljska neka grofinja, a onda da je oputovao u Poljsku i kojekuda dalje.²⁹

Posljedica je toga dopisa bila da su ga uapsili, nekoliko dana u kući zatvorili i izagnali. Malo zatim, znao je Zanović proturati u novine i opet vijest o svojoj smrti, koja da ga je stigla „pod vedrim nebom, sred ceste, kada ga prijeka sudbina njegova nanovo ganjaše od nemila do nedraga“.

Uskrsnuvši dosta naglo od mrtvih, pomoli se doskora među ostalim u Frankfurtu na Majni i u Hamburgu.

* * *

Oduševljeni nekada poklonik Voltera, Rusoa i D' Alambera bio je našao u Fridriku Vilimu pruskom novi svoj idol i bijaše postao neumorni njegov bard. Njemu, otkada je morao napustiti Berlin i Potsdam, posvećeni su beskrajni izljevi pjesničke njegove duše, u njega polaže on svu svoju vjeru i sve svoje nade.

Časovite neprilike, neugodne i dosadne vjerovnike, nepovjerenje mrkog kralja Fridrika, sve to će on lako preboljeti, ostane li mu

samo sačuvana prijateljska ljubav i privrženost budućeg pruskog vladara:

I mislim, ako mi Guljelmo ostaneš prijatelj,
Tad sam ravnodušan prema svim sudbinskim neprijateljima;
Dosta mi je da mi tvoj Pjesnik u svakom vijeku vjeruje
Da si Ti moj genije, tad će moja sudba biti sretna.*

Ovako on oslovljuje uzdanicu svoju u raskošno opremljenoj svojoj knjizi *Patetične poslanice, upućene Frederik-Gijomu, kraljevskom princu Pruske, veoma voljenom.*** Ujedno je upleo u bujne svoje stihove i prikazu duha pradjeda svoga (!) – velikog junaka Skenderbega, koji ga tješi i sokoli u teškoj životnoj borbi. Premda u strahu i poštovanju sluša časnu sjenu svoga pradavnog rođaka, ima ipak toliko praktična smisla da radije traži savjet i pomoć u svoga živoga mecene:

Najbolji od svih savjeta
je onaj koji od Tebe dolazi; jer često
Prijatelj je bolji od dobrog roditelja.***

U predgovoru knjige, Zanović se na usta nakladnika svoga razglasio o sebi samom: pjesniku – prinцу, prijatelju čovječanstva i plemenitom zaštitniku nesretnih, kojega su slavu ponovo bile razglasile i novine, dok su neka njegova djela štampana u devet

---

* E penso, se Guglielmo mi si conserva amico, / È per me indifferente ogni destin nemico; / Mi basta ch'ogni secolo mi creda il Tuo poeta, / Che Tu fosti il mio Genio, e la mia sorte è lieta

** Épitres Pathétiques, adressés a Frédéric-Guillaume Prince Royal de Prusse Le Bien-Aimé. (1779. i 1780.)

*** Ma il consiglio miglior d'ogni consiglio / È quel che vien da Te; perchè sovente / Un amico è miglior ch'un buon parente.

različnih izdanja. Za „poslanicu smrti“ veli se da je to remek djelo svestrana filozofa i da je postignula po općem sudu (!) prednost nad razvikanim poslanicama čuvenog engleskog pjesnika i filozofa Poupa.

No, svi ovi, kao i mnogi drugi izlivi bola arbanaskog princa, kojega tobože progoni nepravedni i okrutni svijet, ne urodiše željenim plodom. Zanovićeva nada da će i kasnija pokoljenja u njemu gledati dvorskoga pjesnika i ljubimca kralja pruskoga nije se ispunila. Posljednja je poslanica *Smrt je dobro, a ne zlo*,^{*} što je nastala iza njegova izgona iz Cvajbrikena, ujedno i pjesma tužaljka zbog izgubljenih nuda u stalnu i nepromijenljivu privrženost bivšeg visokorođenoga njegova prijatelja.

* * *

U isto ono vrijeme (1779.) izlazi i njegova knjižica *Poezija i filozofija jednog Turčina*.^{**} Iza opširnog uvoda koji je imao da probudi interes čitaoca za anonimnog pisca, „kojega su domovina, religija, značaj, kao i pravo ime nepoznati svim starinarna, velikim ceremonijarna, heraldicima i najučenijim predstavnicima gradova, sela i predgrađa Evrope“, mnoštвom obijesno i ludo iznesenih ideja i citata, dolaze ‘političko–moralni nazori’.

Tu se vidi da je Zanović bio marljivo pročitao mnoga djela tadašnjih, a i starijih francuskih pisaca i znao ih preudesiti, a da se ulaska dobrohotnim svojim žrtvama u Poljskoj i Njemačkoj.

U dodatku preštampane su različne njegove ljubavne (i neke erotične) pjesme *Geltrudi Poljskoj*,^{***} i druge, a zanimljiva je u toj zbirci i njegova *Ratna oda o stanju Dalmacije, Crne Gore i Albanije*. Tu on plače nad jadnim političkim prilikama domovine svoje.

* La mort est un bien et non un mal

** La Poesie et la Philosophie d'un Turc

*** A Geltrude de Pologne

Jedini se još Dubrovnik slobodan diže nad razvalinama prošle dalmatinske veličine:

Prošla su vremena kad tron je
Pod okriljem ljubavi kraljevske
Sjedište bio Dalmacije
Slobodom tada zaštićene
Ne vidim da joj slobodu nudi
Ni da je štiti Dubrovnik grad
Ropstvo joj se jadno sluti
Ne dajte se zbuniti sad*

Crnogorski orao, koji se već bijaše digao do nebotičnih visina, sad se plašljiv i pokunjen survao do gotove propasti:

Nemirna Crna Gora,
Ako i nije cijela osvojena,
U takvom je neredu
Da njome viju užas i plač.**

Proročanskim glasom opominje mudre i smjele Dubrovčane da budu na oprezu i da stoje oružani protiv sile što im prijeti od sjevernog orla; jer silnik neće poštivati ni najsvetija im prava. On – bijedni ostatak propale slave – tuguje uzalud zbog tako žalosnog udesa roda svoga i polaže sve svoje nade u ratne pobjede nasljednika pruskog prijestolja, koje će poslužiti općoj slobodi.

---

* Tempo fù che sul solio / Cinta di regio ammanto / Sedevasi Dalmazia / Con libertade accanto.

Non vedo che la libera / Alma Città Ragusa / Ch'in servitù si misera /Oggi non sia confusa.

** Il Montenegro indocile, / Se non è vinto in tutto, /È messo in tal disordine / Che spira orrore e lutto.

* * *

Uporedo s netom spomenutim njegovim knjigama izlazi i njegovo djelo *Veliki Kastriot od Albanije. Istorija.** U lijepoj i kićenoj posveti caru Josipu II pisac se poredi s Klearkom mitilenskim, koji Apolonu caru nuđa plodove svoga znanja, povijest kreposti i slavnih čina Skenderbegovih.

U samoj radnji nastoji Zanović da u okviru dosta sabita životopisa Skenderbegova istakne pogreške u Morerovu historijskom zborniku, gdje je napomenut markiz de Sen Anž, koji pade u bici kod Pavije godine 1525. kao posljednji potomak Skenderbegov. Zanović navodi dalje poznate potomke arbanaskog junaka i upleće u svoje pričanje svu silu različnih imena, gdje su dakako Zanovići i Markovići – upotrebljuje priliku da oštine tako zazorne** mu Mlečane*** – a na svršetku, kujući u zvijezde svoga uglednika – junaka, kliče: „Kakav primjer kraljevima! Kolika dužnost za onoga, koji je njegovim potomkom i povjesnikom!“ Knjiga štampana je kasnije na njemačkom i na švedskom jeziku.

No dok se Stjepan potucao uzduž i poprijeko po Njemačkoj i sveudilj nastojao da ovjenča svoje slavno kneževsko čelo novim lovori – vijencima pjesnika i književnika, u dalekoj su se Veneciji počeli opet zanimati za njegovu osobu na način za nj vrlo neprijatan.

---

* Le grand Castriotto d'Albanie. Histoire (A Paris 1779.)

** odbojne (Prim. ur.)

*** les perfides Venitiens

XV

PRIMISLAV U DUBROVNIKU – SUĐENJE PRIMISLAVU I STJEPANU U VENECIJI

U nadi da će vrijeme prekriti velom zaborava minule doživljaje i nečiste čine njegove, bijaše se Primislav Zanović u svoje vrijeme povukao u Budvu, a odanle pošao godine 1773. u Dubrovnik, gdje je proživio gotovo tri godine.

Tu, gdje je njegov otac bio poznat kao imućan i ugledan čovjek, tu, kamo još ne bijahu doprli glasovi o Primislavovim avanturama, primi on mjesto kućnog učitelja u domu Petra Remedelija, neko vrijeme konzula dubrovačkog u Smirni. Imao je da poučava i odgaja sina njegova Niku, koji je bio samo četiri godine mlađi od svoga učitelja.

Znamo da je Primislav svojim znanjem, napose, pak, otmjenim svjetskim svojim vladanjem bio podoban za takvu zadaću. Ali kojim je plodom inače urodila nauka njegova, proizlazi najbolje iz istrage zbog bezvjerstva, što je bijaše odredio dubrovački nadbiskup Puljezi 1776. godine protiv Vićentija Vendramina i Nike Remedelija. Ovaj posljednji bješe obijeden da je bezvjerac, a takav da je postao „u školi Konte Zanovića“ njegova „meštra od doma“.

U istrazi Remedelijeva se krivnja dokazala, utvrdilo huljenje Boga i mrsko izrugivanje vjerskih obreda i ustanova. Senat ga osudi na šest godina zatvora, (jedan senator bio je predložio „da ga valja svezati u vreću i deset milja daleko od kopna potopiti u moru!“). Remedeli umakne u Italiju, otkuda se 1781. godine, pošto mu bude kazna znatno ublažena, opet vrati u domovinu. Umro je kao činovnik lučkog ureda godine 1828. u Dubrovniku.³⁰

Izgon dvadesetšestogodišnjega tada Primislava iz Dubrovnika bio je u oktobru godine 1776, a da tečaj istrage nije iznio na vidjelo opseg utvrđene njegove krivnje u onom slučaju ‘erezije’.

Uostalom, duh novo-filozofski i ateistički, kojim je disao Primislav, nije trebao tek on da unese među zidine dubrovačke. Poput ostale Evrope nije mu se mogao posve oteti ni konzervativno-aristokratski Dubrovnik, koji je kroz stoljeća stajao pod utjecajem jezuita. Bilo je i tu „pristalica enciklopedista, Rusoa i slobodnih zidara“ a u sakrivenim kutovima nekih starih domova bilo je i „zabranjenih knjiga od Rousoa i ostalih“. „Francuski način života i mišljenja ulazi u dubrovački život, a od odijela i književnosti prešlo se s vremenom i na ideje.“³¹

* * *

Iza prisilnog svog odlaska iz Dubrovnika, Primislav se bio povukao u rođenu svoju Budvu. Ime mu nanovo izlazi u javnost u godini 1777. i 1778, kad pred mletačkim sudištem opet oživi amsterdamska njegova afera, u koju bijaše upleten, kako vidjesmo – iako u manjoj mjeri – i njegov brat Stjepan.

Dugo se vremena ona stvar nije pomaknula s mjesta. Prevareni trgovci ne mogavši da pregore tako znatan gubitak zatražiše najposlijе, i to isprva s pomoću poslovnih prijatelja, a kasnije s pomoću holandeske vlade, u Veneciji sudbeni progon braće Zanovića i Kavalija, i naknadu pretrpljene štete. Godine 1777. uputi

Natpis štampane osude braće Zenovića

holandeska vlada svoga konzula da se ozbiljno i što krepče zauzme za odlučno i brzo rješenje. Kad, pak, mletački senat nije isprva pridavao toj privatno-pravnoj stvari željenu važnost, pomoli se u Veneciji naročit, vanredan poslanik holandeski da je pospješi.

Zbog toga odredi mletačka vlada sastav naročitog sudbenog kolegija od dvadeset i pet senatora imenovanih u tu svrhu. Taj je kolegij uzeo podnesenu tužbu u pretres, došavši do zaključka da nema povoda kriminalnom postupku protiv Kavalija, ostavljajući međutim tužiteljima na volju da ga progone civilnim putem.

Dne 25. avgusta 1778. bude proglašena osuda s opširnim opisom zločinstava koja su počinili braća Zanovići. „Osuđeni bijahu: Primislav i Stjepan braća Zanovići, sinovi Antuna iz Budve u Mletačkoj Albaniji, nenazočni, ali pravovaljano pozvani“ i to Primislav, kao glavni krivac, na trajan izgon s cijelog područja mletačkog i naknadu štete. Ako se ikada pomoli u državnim granicama, „imade biti doveden u Veneciju, smješten na kažnjeničku galiju i tamo, okovan u gvožđe, kroz deset godina služiti kao vozač. Oko vrata metnut će mu se ‘oznaka srama’* s oznakom njegova imena i od njega počinjena zločinstva.“

Sav njegov imutak, pokretan i nepokretan, sadašnji i budući, napose njegov dio očeva imutka i sve što bi ga pod ma kojim imenom ili naslovom ikada zapalo, imade se zaplijeniti u korist oštećenoga.“

Stjepana osudiše kao sukrivca na desetgodišnji izgon, na dio odštete koji odgovara njegovoj sukrivnji, a bude li uhvaćen, na trogodišnje tamnovanje.

Istodobno iziđe osuda štampom** i bude po propisima javno oglašena sa stuba duždeve palače, na Ponte di Rialto, u Kotoru i u Budvi. Tako odjeknuše i na rodnom žalu čudnovate vijesti iz

---

* cartello d’infamia

** Bando e sentenza .... contro Primislao e Stefano fratelli Zannovich, Venezia, 1778.

daleka svijeta o teškim grijesima domaćih onih sinova i jednako o teškim kaznama sto ih imadoše zadesiti.

Kao uhvatninu za Primislava odrediše pet stotina zlatnih cekina, a za Stjepana šest stotina lira. U slučaju njihova povratka, imalo se, gdjegod se oni pokazali, zvoniti u stranu i uopće učiniti sve da se, bud živi, bud mrtvi, predadu u ruke pravde. Na kraju slijede običajne prijetnje protiv svakoga koji bi ma kojim načinom pomogao osuđenike ili ih skrivao, uz oznaku dotičnih ozbiljnih kazna.

* * *

Do konačnog rezultata nije uopće došlo. Stvar se vukla u nedogled, a oštećeni trgovci ne dočekaše ni najmanji uspjeh. Ali su i dalje neprestano i neumorno iznosili svoju tražbinu, koja je zajedno s kamatima i troškovima bila narasla do iznosa od preko četiri stotine hiljada forinti.

Godine 1781. učini nizozemska Staleška skupština,* na obnovljenu požurbu interesenata, stvar prevarenih svojih podanika svojom vlastitom i upravi mletačkom senatu oštar zahtjev zbog naknade štete. Kad je senat pozivajući se na pravovaljanu odluku** to odbio, dođe godine 1782. do odlaska holandeskog diplomatskog zastupnika de Toora, koji je bio delegiran iz Carigrada u Mletke, s naročitom svrhom da uredi tu nemilu aferu. Neobično nagli njegov odlazak pričinjao se kao gotova uvreda.

Mletačka je vlada u želji da bilo kako dođe do neke nagode, podastrla caru Josipu II točan izvještaj o prekršaju i zamolila ga za posredovanje. Nato car predloži obranički sud pod njegovim ličnim predsjedanjem. Ovaj predlog bude u Veneciji prihvaćen, dok holandeska vlada nije bila sklona ovakom rješenju, iznoseći pred bečku vladu i samog cara svoje razloge i protivno svoje stanovište.

---

* Staten Generaal

** res judicata (pravno načelo da se za isti prijestup ne može dva puta suditi. – Prim. ur.)

Kasnije (1784.) zamalo da ne dođe zbog toga do rata između dvije republike, holandeske i mletačke. Holandeska ratna eskadra u Sredozemnom moru primi zapovijed da bude spremna, a ujedno su izdane u Hagu različne odredbe radi mletačkih brodova koji su se nalazili u holandeskim lukama.

Da se očuva mir i da se otkloni sukob koji je u svojim posljedicama mogao uzdrmati evropsku političku ravnotežu, zauze se za mirno rješenje spora gotovo sva diplomacija. Napose su posredovali Josip II i francuska vlada. Važnije političke zgode potisnuše taj holandesko-mletački spor u pozadinu. Javlja mu se još trag u državnim spisima obadviju zemalja gotovo do potkraj stoljeća, kad zbog zamašnih i sudbonosnih svjetskih događaja obje republike izgubiše svoju samostalnost.³²

* * *

Iako su se krivci sami zauvijek klonili da stupe na tlo mletačkog teritorija, a s time i vlastite domovine, dovodile su posljedice osude i njihova oca u znatne neprilike. U hrpi sudbenih spisa i priloga što su u vezi s onom stvari nalaze se i različni izvještaji sudbenih izaslanika koji su u Budvi imali da popišu imovinu Zanovića, izlucujući pri tome popisu sve ono što bi moglo biti svojinom osuđene braće. Iz spisa proizlazi ujedno i to da se otac Antun žilavo branio i da je uspješno odbio naumljeni napadaj na svoju imovinu.

Pored njega stradala je i mučenica – majka, koja je u svojoj slabosti iako u najboljoj namjeri podupirala nesređeni život sinova, šiljući im potajno veće svote novaca, sveudilj u nadi da će ih svesti na pravi put. U jednom njezinu pismu upravljenom mletačkom rezidentu u Napulju, u kojemu mu toplo preporučuje sudbinu sina Primislava, nalazimo dirljivi izraz majčine ljubavi u riječima „ne ima ništa teško za srce materino“.*

* non vi ha cosa difficile per il core d'una madre

XVI

STJEPAN U GRONINGENU – NESUĐENI POLJAČKI KRALJ

U proljeće godine 1780. uputi se Stjepan Zanović iz Njemačke u Holandiju i svanu u Groningenu u društvu nekog inače sasma nepoznatog Kavalira od Klermorana. Ovaj kavalir odmagli doskora ne namirivši gostioničara, pa kad ni Zanović nije mogao platiti stan i hranu, bude na zahtjev oštećenoga zatvoren. Tek nakon četvrt godine, posredovanjem i pomoću groninškog gradskog vijećnika Fokensa, dođe opet na slobodu.

Fokens imao je da nadzire gradsku tamnicu pa se tamo upoznao sa Zanovićem, koji dirljivim i bujnim svojim pričanjima lako zadobi dobroćudnog onog čovjeka. Fokens je tvrdo vjerovao u visoko podrijetlo i sjajnu budućnost Stjepanovu. Vidjevši ga u časovitoj neprilici, namiri on drage volje dugovinu njegovu kod gostioničara Gronemona i predujmi mu pače još i putni trošak do Amsterdama. Kada su ga malo zatim u službi promaknuli, pripisao je to zagovoru svoga štićenika, koji se kasnije – kako ćemo vidjeti – u zgodan čas i opet sjetio novog svog prijatelja i izbavitelja.

Što je nakon toga sve poduzimao, kakve je opet gradio kule u zraku, osvjetljuje nam jedno njegovo pismo pisano ocu u oktobru one godine iz Haga.

Tu očito lažno pripovijeda o novim sastancima svojim s kraljem i s pruskim nasljednikom prijestolja, o „priateljima i saveznicima svojim od konfederacije barske u Strasburu, Oginškom, Krasinskom, Potockom, Radzivilu, Vjelovskom i ostalima“, kao i Stadshauderu holandeskom knezu Oranškom i Nasavskom i ženi njegovoj princesi Vilhelmi (sestri Fridrika Vilima).

„Sadašnji rat – nastavlja on – između Amerike i Engleske, Francuske i Španije, djelovao je nepovoljno i na mene sama. Krstareći po Baltičkom moru protiv neutralaca i protiv engleskih rojalista, izgubio sam 28 tisuća zlatnih fiorina.“

Kao odgovor na očev savjet da se negdje smjesti, otkriva mu on tobože tajnu, s obzirom na svoju osobu i na veliku budućnost što ga čeka: „Sva su velika vlastela poljska moji priatelji i traže moje prijateljstvo, jer znaju i vjeruju da bi budući kralj pruski mogao učiniti da ja budem izabran za kralja poljskog“. A dalje: „Združeni glavari poljski izjavlje pismeno da će biti zadovoljni ako sadašnji princ – nasljednik pruski, kad postane kraljem, učini da ja budem izabran za poljskoga kralja i velikog vojvodu litavskog“.

„Eto, zašto ja danas živim osamljen i radije lutam kojekuda, nego da se primim bilo kakve službe! Eto, zašto također od Vas tražim povelje našega prastaroga doma iz kojega je i prije bilo kraljeva!“

A na svršetku izjavljuje: „Hoću da budem sve ili ništa“, dok se ujedno preporučuje uspomeni svojih roditelja, braće, rođaka i prijatelja u Budvi i Paštovićima, „jer Vas sve ljubim, većma no zlato, odlikovanje i sve časti na svijetu!“³³

Tražeći, ovaj naš nesuđeni poljački kralj, da mu se pošalju povelje ‘staroslavnoga’ mu doma, on ujedno kaže da ih namjerava prevesti na sve evropske jezike, štampati ih i pustiti ih u svijet. Podrugljivo spominje Stanislava Ponjatovskog, „vlasteličića litavskog i predašnjeg sobnog paža u domu Oginških“, kojega je on želio naslijediti.

U ogledalu mutnih vremena iza diobe Poljske, u vrijeme kada među pretendentima i milosnicima pojedinih zainteresiranih vlasti vidimo toliko grotesknih lica (neki ‘Predsjednik pruskog mora Gorne’* bijaše jedan od suparnika prometljivog** Budljanina), mogla bi se i ova utopija našeg ‘junaka’ lakše shvatiti, ali ne mari-mo da joj tražimo historičku potvrdu.

---

* Präsident der preussischen Seehandlung von Görne

** vještog (Prim. ur.)

XVII

BELGIJSKA PLANDOVANJA (Beloij – Spa - Aat – Lijež – Mons)

Godine 1782. pojavi se Stjepan u Belgiji, bivši neko vrijeme i gostom čuvenoga austrijskog maršala kneza Šarla de Linja.

Bio je to, kako kaže biograf mu Tirhajm, „jedan od najhrabrijih i najsjajnijih vojskovođa u doba Josipa II i njegovih nasljednika, na svim velikim evropskim dvorovima slavljeni gransenjer, zaštitnik i žarki prijatelj znanosti i umjetnosti, duhovit pisac i pjesnik i uopće jedan od najživahnijih umova svoga vremena“.

Stjepan mogao se doista pohvaliti da je uživao i sačuvao sebi naklonost toga odličnoga muža kojim se Belgija još i danas poniši. Kolike li slasti za njega, biti primljen i pogosten u predivnom dvorcu Beloij, koji je vidio u raskošnim svojim odajama i dvoranama te u glasovitom svom parku čitav niz po rodu odličnika, od kraljeva Danske i Švedske sve do grofa d' Artoa, kasnijeg francuskog kralja Karla X. Imamo dokaza da je potonji bio u tješnjoj vezi sa Zanovićem, s pomoću zajedničke im prijateljice kneginje Kingston.

U Beloiju oživješe opet stara vremena sa svim onim oduševljenjem za literaturu i pjesništvo. Knez de Linj, tada u naponu svoje muževnosti – bilo mu je četrdeset i pet godina – prigrli radosno

mladog svog gosta koji mu je u kolu drugih prijatelja i posjetnika oživljavao i uljepšavao ladanjski boravak. Ređale se naizmjence bogate gozbe i bučni lovovi, bajne noćne iluminacije iznad prekrasnih jezera i u sjeni stoljetnih hrastova.

U bogatoj, pak, kneževoj biblioteci prolazili su lijepi časovi dokolice u odabranoj lektiri, izmjeni dojmova i u razgovorima s genijalnim i galantnim kućedomaćinom.

Vedrim belojskim danima dođe za Stjepana kraj kad se knez de Linj zbog političkih zamršaja što su prijetili imao da vrati na svoju dužnost u Beč.

Stjepan ode odanle u svjetsko kupalište Spa, dobro poznato i na glasu stjecište otmjenosti i lakoumlja. U štampanoj listi posjetnika* od 13. juna 1782. spominje se on pod imenom M. de Babilon. Odsjeo je bio u odličnom Hôtel Imperial.

Nastupajući isprva s dobro promišljenom rezervom, odbacion za kratko vrijeme svoj inkognito i posta i ovdje „milošću svog duha, i očaravajućim svojim ponašanjem*** predmetom opće radoznalosti i pažnje. Našalivši se kod neke prigode s velikim društvom igrača što ga je bilo opkolilo, preporuči neki osobit način igre, što se još dugo iza njegova odlaska spominjao kao 'igra albanskog kneza'***.³⁴

Knez de Linj opisao je duhovitim svojim načinom šareno društvo iz mnogih krajeva Evrope i Amerike koje se u ono doba tamo sastajalo.

„Tu se sastadoše zvučna imena, gromorni naslovi i smiješna lica amfibija crkve i velikoga svijeta. Hipohondrični lordovi, pariske kokote, francuski biskupi sa svojim nećakama, jedan akušer s ordenom svetog Mihajla i jedan zubar s redom Zlatne ostruge

---

*   Liste des seigneurs et dames venus à Spa

**   par les grâces de son esprit, et le charme de ses manières

***   le jeu du prince d'Albanie

osvanuše kraj njih, uz učitelje plesa i pjevanja u uniformama ruskih majora.

U igračnici kraj silnih gomila zlatnih cekina različne markize i prinčevi u inkognitu, ruske kneginje sa svojim tjelesnim liječnicima i mnogi Američani. Nadalje, iz tolikih tamnica pobjegli zločinci, nadriliječnici svake vrste, avanturisti i protuhe svih stepena, a uz nešto bolesnika i velik broj plesačica u svim skalama ljepote, kreposti, dražesti, koketerije, čednosti i putenosti.“

Doista, u svako vrijeme, svjetska ljetovališta i kupališta imaju osobitu privlačljivost za svekoliku družbu sumnjivih elemenata ljudskoga društva, kako to zgodno istaknu Ponsar u svojoj komediji *Čast i novac*^{*}:

Bankroti, sobari, libertini, odmetnici,
Varalice svake sorte i svih staleža.^{**}

U knjižici *Papagaji iz Spa*^{***} veli se, da je Spa vazda bio „raj za žene i barone“,^{****} dok Limbur u djelu *Nove razonode voda u Spa*^{*****} naglašuje kako se svake godine tamo navraćaju „lažni knezovi, lažni markizi, ili samozvani plemići, ukratko – ništavni ljudi“.^{*****}

Našavši se Stjepan odjedared i opet bez novaca, zaključi on svoj boravak uobičajenim svojim načinom: nestade ga iz gostionice gdje mu račun bijaše narastao do prilične svote, ostavivši bezvrijednu svoju prtljagu, a usto i uljenu jednu sliku navodno ‘njegove žene’, za koju je on tvrdio da je bila djelo čuvena majstora – slikara. Stjepan bijaše u odsutnosti osuđen, a slika putem suda prodana.

* L'honneur et l'argent

** Banqueroutiers, valets, libertins, renégats,
Fripsons de toute espèce et de tous les Etats.

*** Perroquet de Spa

**** le paradis des femmes et des grecs

***** Nouveaux amusemens des eaus de Spa

***** de faux princes, de faux marquis, ou de soi-disants gentilshommes, jadis hommes de néant

Među različnim pismima Stjepanovim koja se sačuvaše u Valdštajnovom porodičnom arhivu, nalazi se i duga francuska pjesma, što ju je princ de Linj tobože spjeval u slavu Stjepanovu. Iznosim evo jedan ulomak njezin:

Kneže, divim se vašoj snazi, veličini
vašeg genija, najzad, beskrajnoj dubini
na kojoj je Priroda u vašoj duši posijala svoju velikodušnost
Ne izlazite sami, već iskoristite njena bogatstva.*

Jesu li ti zanosni stihovi doista proizašli iz pera živahnog i neodoljivog kneza? O njegovoj sklonosti i dobrohotnosti spram Zanovića ne može biti nikakve sumnje, kako god, znamo kolikom je nasladom bilježio plodove profinjenog intelekta Kazanovina, uživajući u ličnom saobraćaju i dopisivanju s njime. Mrzio je on svako filistarstvo, a po svojoj je čudi bio srodnik lakokrilih onih leptira koji su se vrzli po labirintu tadanjega svijeta, tražeći sveudilj i pod svaku cijenu tajnu bezbrižna i nevezana života.

Iza toga proživio je Zanović duže vremena u skučenim prilikama, naizmjence u Liježu, Monsu i Atu, gdje je, kako tvrdi, „ležao šest mjeseci dan i noć u krevetu, zabavljen čitanjem i razmišljanjem“.

U Monsu dade štampati knjižicu od devedeset i šest strana pod natpisom: *Izabrana djela kneza Kastriota od Albanije*.** Na čelu je knjige njegova slika, urešena lovor – vijencem, bodežom i vladarskom krunom. Iza kratka uvoda, *Djelić potreta kneza Kastriota od Albanije*,*** gdje sebe naziva čovjekom rođenim da izvrši velika djela, slijedi na sedamnaest strana često preštampavani hvalospjev Fridriku Vilimu

---

* Prince j'admire en toi la force, la grandeur / De ton genie, enfin l'immense profondeur / La Nature en ton ame a semé ses largesses / Ne sors pas de toi même, mais saisis ses richesses.

** Oeuvres choisies du Prince Castriotto d'Albanie, 1782.

*** Fragment d'un portrait du Prince Castriotto d'Albanie

II, a pored sitnijih priloga u pjesmi i prozi zanimljiva poslanica Američkom kongresu. „Da sam Američanin (naslov danas slavan, poput onog starog Rimljana!), našao bih se u redovima Vaših ustaničkih”, veli on u tom članku, u kojemu se nižu njegovi savjeti kojim načinom treba da Sjedinjene Države urede politički svoj život. Napose ističe kako bi sretan bio da uzmogne i sam svoje učiniti, e bi Amerika došla do valjana kralja i vladara. Evo i preko nedoglednog oceana slao je Stjepan bizarne svoje ideje, završujući vrućim željama za dugo trajanje američke nezavisnosti „kako ste to Vašim odličnim građanskim krepostima i Vašim junaštvom u potpunoj mjeri zavrijedili“ i potpisujući se kao vrlo odani njihov priatelj i pristaša. Na kraju nalazi se jedna pjesnička njegova oda u kojoj se sjeća i domovine svoje i od njega zanemarenog materinskog jezika slovinskog, jezika, kako reče, iz arapskoga najraširenijeg.

Iste godine izdade *Odlomak novog poglavlja o hromom Davolu, kojeg je s drugog svijeta prizvao Mudrac*,^{*} s političkim dijalozima između njega samoga, Pavla I i grofa Oginškoga. Malo iza toga (1783.), pak, izade *Kuran za prinčeve koje čeka prijestolje*,^{**} posvećen princu de Linju. U stvari su to i opet panegirička veličanja Fridrika Vilima pruskog, kojega podsjeća na njegovo pismeno obećanje „nikada te neću zaboraviti!“.^{***} Istim duhom dišu dodana filozofijska razmatranja o samoći. (*Samoća. Poslanice u istočnjačkom stilu. Iz štamparije carskog grada Babilona, na Eufratu, podstaknute prorocima Jeremijom i Danijelom.*)^{****} Na kraju su te veoma rijetke knjižice različne francuske i talijanske

* Fragment d'un nouveau chapitre du Diable boiteux, envoyé de l'autre monde par Le Sage

** L'Alcoran des Princes destinés au Trône. St. Petersbourg, de l'imprimerie de l'Academie Imperiale (!)

*** je ne t'oublierai jamais!

**** La Solitude. Épitre en style oriental. De l'imprimerie de la Ville Impériale de Babylone, sur l'Euphrate, aux dépens des Prophètes Jérémie et Daniel.

Fridrik Vilim II, nasljednik pruskog prijestola

pjesme, među njima neke upravljene princesi Vilhelmini, ženi gubernatora nizozemskoga.

Pod utjecajem Rošfukoa nastale su njegove *Misli Stjepan-Anibal*, *starog Pastira Albanije*,* što ih je tobože napisao u Belgiji. („Ispisane u sred noći, u samoći Gradske kuće Ata, u Enuu Austrijskom“).** Djelce izdao je štampom godine 1784. ’u Kalkutskoj tvrđavi naboba Hajder Halija’.* Iz zanimljive ove zbirke misli i mudrih rečenica o ljubavi, priateljstvu i ljudskim krepostima, manama i slabostima, proviruje napose jetko podrugivanje krunjenim glavama i njihovoj okolini.

Teško bi bilo odrediti koliki je njegov udio pri ovom nizu od nekih četiri stotine pojedinačnih priloga. Sjetimo se, međutim, da se Rošfuko još za svoga života (više od stotinu godina ranije nego Zanović) potužio kako su njegove *Maksime***** u najrazličitijem obliku – uveliko preinačene ili posve iskrivljene – kolale među čitačima pod vlastitim njegovim ili tuđim imenom. Ovako je bilo i kasnije, a pored Rošfukoa bilo je kod Zanovića i drugih utjecaja (Rivarol?), iako nije isključeno da ima i samoniklih prinosa koji su nastali pod dojmom vlastitih doživljaja i na osnovu njegove doista neobično velike načitanosti.

Najmlađi mu brat Miroslav preveo je u kasnijim danim izbor *Misli Stjepanovih* na hrvatski jezik, s dodacima, proizašlim iz lokalnog ambienta budljanskog.

Napokon ima iz onog razdoblja i pjesmotvor *Parapilja, herojsko-komična poema*,***** koji je izšao zajedno s drugim sastavcima Zanovićevim, a očiti je plagijat istoimenog djela Francuza de la Bora.

* Pensées de Stiépan-Annibale Vieux Berger d’Albanie

** Ecrites au milieu de la nuit, dans le solitaire Gouvernement de la Ville d’Ath, dans le Hainaut-Autrichien

*** A Calicute forteresse du Nabab Hyder Haly

**** Maximes et Reflexions Morales

***** Parapilla, Poeme Héröi-Comique. Croja d’Albanie, 1780.

XVIII

STJEPAN KAO POLITIČKI PUSTOLOV – NJEGOVO NASTUPANJE U BEČU – PRIJATELJ GROFA VALDŠTAJNA

Potkraj godine 1783. nastadoše poznate razmirice među holandskom vladom i Austrijom, zbog sporne plovidbe na rijeci Šeldi. Zanović, da se nekako izbavi iz tijesnih prilika u kojima je tada živio, razglasiti iznenada da putuje u Beč u namjeri da ponudi caru Josipu II crnogorski vojni zbor od deset hiljada momaka. Ujedno će nastojati da stavi Crnu Goru pod zaštitu Austrije.

Lebdio mu je pred očima primjer mnogobrojnih onih Crnogoraca i Primoraca koji se upravo u ono vrijeme bijahu opet našli u Beču da iskoriste stradanje crnogorskog naroda u prvom redu u vlastitu probit, izlažući ‘austrijskom domu’ silnu korist, što će je imati u slučaju rata od svih onih različnih ‘frajkora’ koji se imaju stvoriti.

Stjepan se bez sumnje nadao da će i njemu nekako uspjeti da u mutnome šta ulovi. Tako on pođe u Beč potkraj juna 1784. preko Frankfurta, gdje se zadržao više od četvrt godine i pribavio sebi mjenicom na ime kneginje Kingston nekoliko hiljada forinti.

I ovaj ga je put pratila sjena njegova pradjeda, da mu u pravi čas bude od pomoći. U njemačkoj pjesmi *Duhu Kastriota Velikog*,

zvanog Skenderbeg* opet daje on maha svojoj velikoj tuzi zbog stradavanja nekada slavne domovine Skenderbegove. Da se vidi kako se naš pjesnik bio divno snašao u svojoj ulozi, priopćujemo značajne ove stihove:

Sit porijekla, pobjegao je od sramote
 Jedan, velikog duha kao i ti!
 Pobjegao je, kao i ti
 Iz ruku bande tirana.
 Lutao je usamljen svijetom,
 Vedrog lica, bez svoje krivice;
 Podnosio je nepravdu i progon
 Siromaštvo se podnosi, ali ropstvo ne!

a na koncu, gledajući sebe u duhu već spasiteljem Albanije, kliče:

Uskoro, skoro, doći će u žestokim olujama,
 O Albanijo, ja ga već vidim!
 Tvoj spasitelj, već vidim da od njega drhte
 Kapije tiranskog trona.**

Ali se Stjepan u svojim fantastičkim računima grdno razočarao. Nije on bio nepoznat u Beču, a odjek 'slavnih' njegovih čina, bio ga je pretekao. Predamnom su redarstveni izvještaji iz kojih se vidi kako su ga agenti po nalogu samoga cara slijedili na svakom

* An den Geist Castriotto des Grossen, genannt Skenderbeg

** Seiner Abkunft voll, entfloß der Schande / iner nur, wie du am Geiste gross! / Riss,
 Dir nachzuahmen, / sich die Bande Des Tirannen von den Armen los.
 Einsam irt er, ohne sein Verschulden, / Durch die Welt mit heiterm Angesicht; /
 Unrecht und Verfolgung kann er dulden / Armuth dulden, Sklaverey nur nicht!
 Bald, bald kömmt in schweren Ungewittern, / O Albania, ich seh ihn schon! / Dein
 Erretter, sehe vor ihm zittern / Schon die Pforten zum Tirannen-Thron.

koraku. Na izvještaju od 13. jula 1784. nalazi se vlastoručna careva bilješka: „Pošto je ovaj čovjek sasvim lud, i dobro je poznat prevarant, morate ga pažljivo nadgledati“*.³⁵

Iz izvještaja proizlazi, da je stanovaо u svratištu Mačakerhof pod imenom kapetana Johana Barizovica. Ali su tu bili uvjereni da je visoka roda. U ovome ih je uvjerenju utvrđivala činjenica da je češće pohađao princa de Linj, gdje se susretao s čuvenim knezom Ditrihštajnom, grofom Valdštajnom, i drugima. Tamo je i primao mnogobrojna pisma, što su za nj stizavala.

Bio je nadalje u općenju s Petrom Petrovićem – Njegošem („grčki svještenik Petar Petrović, koji živi u Rosau i nosi krst“**), koji je skoro zatim (14. oktobra 1784.) bio posvećen u čin arhijereja u Karlovcima, a kasnije prošavši u Rusiju, doživio (1785.) veliko poniženje da su ga oružnici opet prebacili preko granice. Nije nam poznato kakav je zapravo bio odnošaj Stjepanov prema vladici Petru, dok naprotiv znamo da je vladika dobro poznavao porodicu Zanovića. O tome će, uostalom, biti spomena u posljednjem odjeljku ove knjige.

Našao se Stjepan u Beču i s ‘grofom’ Markovićem iz Budve (valjda Nikolom, bratom Stjepanove majke), „isti onaj korpus takozvanih Crnogoraca iz prošlog rata ... iz revnosti za kuću Austrije ... da se prijavi“***. Nije se, međutim, dalo utvrditi koliko se Stjepan pouzdano nadao da će uzeti udjela u različnim vojno-liberantskim pothvatima svog rođaka i njegovih drugova. Imade, naprotiv, podataka da je dijelom došao u Beč vođen živom željom da se nekako probije u svoj zavičaj k roditeljima poslije gotovo

---

* Da dieser Mann sehr abgedreht, und ein bekannter Betrüger ist: so muss man ihm sehr genau nachsehen.

** den in der Rossau wohnhaften griechischen Geistlichen Peter Petrowitz, der ein Kreuz trage

*** derselbe der im letzten Krieg ein Corps von sogenannten Montenegrinern ... aus Eifer für das Haus Oesterreich ... anzuwerben sich beworben

petnaestogodišnjega prisilnoga izbivanja i nespokojnoga lutanja po svijetu.

Vidjevši da ne može ni u kojem pogledu uspjeti i saznavši da mu kao osuđeniku i prognaniku prijeti opasnost i sa strane mletačke, odluči se Stjepan na nagli odlazak iz Beča. Po naročitom nalogu slijedila su ga dva tajna agenta do granice. Preko Purkersdorfa i Linca nastavi on svoj put u Regenzburg, otkuda upravi caru Josipu II vrlo opširno francusko pismo u svoju obranu.

Iz smušenoga i čudnovatog tog spisa³⁶ razabiramo u prvom redu da mu je Dubrovčanin opat Frano Dolči – Vicković (brat poznatog književnika Sebastijana Dolčija), koji se u Beču nalazio s Petrom Petrovićem kao putni njegov drug i sekretar, temeljito pomrsio račune, upozorivši austrijsku vlast i mletačkog poslanika na njegovu osobu. On da ga je ocrnio, prikazavši ga 'pruskim pristašom'^{*} i da je kao takav godine 1779. osujetio tada zamišljeni sastav crnogorske jedne pukovnije za carevu službu.

„Gospodine, – veli Zanović u uvodu svog pisma – Vi ste velik vladar, Vi ste moćan vladar, štaviše – Vi ste velik čovjek, a nada sve Vi ste vladar i čovjek pravedan.“ Zato, eto, hoće da se pred carem opravda i ujedno protestira protiv svih onih progona stava i uhodarstva u Beču i na putu do austrijske granice. On će o svemu tomu izdati opširan ‘manifest’, prevesti ga na ’slovinski jezik’^{**} i dati da ga pročitaju i Petar Petrović (dok ga posvete u Karlovcima) i biskup u Crnici Plamenac u svojim crkvama u Crnoj Gori.

Sve će se to dogoditi da svijet dozna pravu istinu (!), i da se njegovi bečki doživljaji ne dojave izopačeni njegovoj porodici, koja mu bijaše zabranila da se upleće u crnogorske poslove, a imat će svakako neprilika s mletačke strane zbog njegova druženja s Crnogorcima u Beču. Strastveno se ograjuje protiv kleveta Dolčijevih,

* prussien dans l'âme

** en langue Esclavonne

koji mu se ovim načinom htio osvetiti što ga je on (Stjepan) dao prognati iz Crne Gore, gdje će ga – ako se ikada povrati – objesiti o prvo stablo. (Poznata je kasnija veoma tužna sudska nestalnog i dvoličnog, ali umno vrlo darovitog Dolčija, koju je opisao Marko Dragović u svojoj radnji *Sud Crnogoraca nad katoličkijem abatom Franciskom Dolci*.³⁷)

Trudi se, nadalje, da cara uvjeri kako je on jedini mogao da caru pribavi čitavu vojsku od kojih stotinu tisuća Crnogoraca i Arbanasa, dok bez njega i njegove kuće neće nikada moći da dobije u svoju službu ni cigloga momka. Da, pak, car uzmogne prosuditi što je time izgubio, spominje mu kako su Crnogorci u službi napuljskoj, u bici kod Veletrija, spasili slobodu i život Karlu III, kako se crnogorska pukovnija što je vladika Sava dade ruskoj carici Elizabeti junački ponijela protiv Turaka, i ističe među ostalim i tjelesnu gardu bivšega kralja pruskog Fridrika Vilima I od stotinu odabranih crnogorskih momaka.

Prelazim preko svega onoga što Zanović u razgrijanoj svojoj mašti dalje priča o svojoj moći, ugledu i velikom utjecaju u Crnoj Gori, a hoću da istaknem tek ovu čudnu njegovu priču:

„Što se tiče raširenih glasina o meni, da sam bio nakon otoci u Crnu Goru i odanle oružanom rukom napasti i opljačkati grad Dubrovnik, stvar se ima ovako: Dubrovčani imadu u svom posjedu različnih dragocjenosti u zlatu, srebru i draguljima, koje bijahu nekada svojinom riznice Metropolitanske crkve crnogorske. Dosad su vazda nalazili izgovora da ih ne izruče. Već vladika Dane Petrović – Njegoš htjede oružjem izvojštiti povratak toga blaga. Tada je uspjelo Dubrovčanima da to s pomoću Turaka osujete. Kad sam bio u Crnoj Gori, Sava Petrović, preporučujući mi probitke svoje crkve, spomenuo mi je naročito rečeno crkveno blago sa željom da ga ja otmem iz dubrovačkih ruku, što u ono vrijeme, radi svoje mладости nijesam mogao učiniti. Sada me je u Beču nalazeći se arhimandrit (Petar Petrović), s kojim sam o tom više puta vijećao,

podsjetio na nekadanje moje obećanje i rekao mi da su posljednje riječi pokojnoga vladike bile posvećene ovoj stvari.“

Prema kraju, pak, veli: „Nikada nijesam bio tako nesretan kao sada, kad se htjedoh vratiti u svoju otadžbinu, a evo me nanovo bespokojna bjegunca i, što je jošte gore, gonjena od Vašega Carskoga Veličanstva, koji ste najtolerantniji, najpravedniji i najaktivniji vladar našega stoljeća“.

Svršuje svoju apostrofu Josipu II, ovako: „Znam, da me Vaše Cesarsko Veličanstvo može učiniti nesrećnim, koliko u vlastitoj državi, koliko i u inozemstvu. U Vas je moć, Gospodine, no ja također znam da na to nemate prava i da zbog toga i nećete to učiniti. Ako kraj svega toga ipak učinite, ja neću šutjeti niti će se prestraviti. Ostat će vazda isti i ponosit će se što sam mučenikom koliko moćna vladara, kakav je kralj ugarski, kralj češki, nadvojvoda austrijski, i t. d. i t. d. – Čast mi je da se bilježim s najvećim počitanjem i osjećajima smjernosti, što ih čedan i nesrećan knez duguje moćnomu i srećnomu svomu drugu, Vašega Cesarskoga Veličanstva: Stiepan Anibal knez Albanije“.

Istim je načinom sklonog mu grofa Franju Adama Valdštajna, poznatog aristokrata – mecenu češkog, pismeno uvjeravao, koliko mu je krivo učinjeno u Beču. Piše mu kako ga je bolno dirnulo što nije – po svojoj želji – mogao u Crnu Goru, da stupi na čelo vojske protiv Turaka, i kako će sada nastojati da svoju namisao ipak izvede preko Italije ili Trsta. Da je bio naumio nabaviti za petnaest hiljada dukata baruta i olova za naoružanje Crnogoraca, ali da je u tome bio spriječen. „Molite se Bogu da kralj pruski ode na drugi svijet, a nećak njegov da ga naslijedi, pa ćemo imati koliko novaca da Crnogorcima neće ništa ponestati.“

U drugim, pak, pismima upućenim istom grofu Valdštajnu (što se još danas čuvaju u arhivu u Duhcovu), mnogo se bavi različnim svojim književnim izdanjima. Obilnim latinskim citatima očito nastoji imponirati dobrohotnom grofu, koji mu je doista iskazao

mnogo simpatija, kakogod je kasnije stariji mu brat Josip primio pod svoj krov Zanovićeva duševnog srodnika Jakoba Kazanovu i hranio i zaštitio ga do njegove smrti. Grofu Valdštajnu bilo je tada dvadeset i pet godina, a i njegov je život ispunjen romantičnim i neobičnim zgodama. Kao vitez malteškog reda vojevao je više puta protiv afričkih gusara, dok je kasnije sudjelovao u ratu protiv Turaka u našim stranama. U zrelijim još svojim godinama (1809.) bio je zapovjednikom dobровoljačke čete protiv Francuza. Živo se, uz to, zanimalo i za nauke (osobito botaniku), a u industriji vidno se istaknuo.

Pismima na grofa Valdštajna priložio je Zanović i prijepise različnih svojih pjesmotvora što ih je bio upravio na cara Josipa II, a da mu se ulaska. Tu on uvjerava cara kako i kraj loše svoje sreće u njegovim grudima nije ugasnuo stari junački duh. Želio bi, opasan carevim oružjem, u sjeni svoga velikog uzora Skenderbega, nakvasti to oružje muslimanskom krvi.

XIX

U PUSTINJAČKOJ KOLIBI – CRNOGORCI I ARBANASI ZA HOLANDIJU – OPET U PARIZU

Daleko od svjetske buke, u samotnoj kolibi pustinjačkoj susrećemo Stjepana Zanovića ljeti godine 1784. Kod Troubinga na Dunavu, u ubavom kraju Bavarske, bilo je tik sela Abah zatišje* Marijabrnl, gdje je mirne svoje dane sprovodio pustinjak fra Emeranus Probst, sin bavarskog pivovarca, koji je, bivši u mladosti studentom, kasnije odabrao bogoljubnu kontemplaciju životnim svojim ciljem i došao na glas kao pobožan i vrlo častan muž. Tiho i skrovito ono mjestance bijaše kao stvoreno da lijeći duševnu potištenost zbog prevarenih nada, od koje je bolovao nesrećni naš ‘knez od Albanije’.

Puna četiri mjeseca osta on kod dobroćudnog onog čovjeka, koji je neobičnoga svog gosta uvelike cijenio i uvažavao. Neko se vrije-me činilo da je potonji bio i sam naumio da se zauvijek odrekne ne-harna svijeta, njegovih taština i razočaranja, postavši pustinjakom, ali su uistinu tamo dozrijevale tek nove dalekosežnije osnove, koje su imale da ga opet bace u vrtlog pustolovnih pothvata.

---

* udaljeni dio sela, zasiok (Prim. ur.)

Stjepan Zanović poredi svoju sa vučjom glavom

Bavio se u Marijabrinlu mnogo čitanjem i pisanjem, a napose je strastveno nastavljao običajnu svoju vrlo razgranjenu korespondenciju. Polazio je često i u nedaleki Regenzburg, gdje je, kako kažu bio rado viđen kod ruskog pouzdanika baruna Asenburga.

Usto je veoma pomno pratio razvitak političkih prilika obzirom na Austriju i Holandiju i tako dočekao potkraj godine zaoštrenje spora zbog kojega su austrijske carske čete krenule put Nizozemske. Tada se Zanović sjeti staroga svog holandeskog znanca i prijatelja Fokensa i upravi mu dne 30. novembra jedno svoje opširno pismo.³⁸

U tome se spisu nepopravljivi skitnik prikazuje opet u potpunom svom sjaju. Navješće Fokensu da je princ de Linj stupio na čelo austrijske vojske od 80.000 momaka i da se sprema kako će je povesti, ili sam, ili pod vrhovnom komandom cara Josipa II, protiv Holandije čak do Groningena. Priopćuje onako, u pola šale, kako ga je de Linj pozvao da mu se priključi kao vođa Crnogoraca, na broju njih dvadeset hiljada, i da zajedno pođu put Groningena.

„Ja Vam obznanjujem da će se najmanje šest do deset hiljada Crnogoraca, a ako bi pruski kralj i Francuska pristajali uz nas, i do trideset hiljada njih, priključiti carevoj vojsci. Namjestit će usto šest hiljada Arbanasa na austrijskim ratnim brodovima, koji će otploviti put Holandije. Svi će ovi ljudi biti dobro plaćeni, a povrh toga pripast će im sav plijen po gradovima i selima holandeskim. Kako moja riječ u tom pogledu nešto valja, vidjet ćemo, hoće li ili neće li do toga doći!“

Nadalje očituje Zanović da bi on mogao groninškoj pokrajini staviti na raspoloženje pukovniju od dvije tisuće Crnogoraca, a vradi nizozemskoj deset do dvadeset hiljada momaka, što bi uvelike poremetilo nakane njihovih protivnika. Trebalo bi samo da dode do sporazuma u toj stvari, pa ako bi Fokens ovo htio priopćiti svojim zemljacima i njega o daljem izvijestiti, tada bi on umah krenuo u Groningen i Hag da se sve konačno utanači.

U potkrepu svoje ponude riše on groninškom dobričini divljaštvo Crnogoraca i Arbanasa najstrašnijim bojama. Oni su prava propast svakoj zemlji kamo dođu kao neprijatelji. Oni će harati i pljeniti, kako to učiniše u Linzu god. 1744. i uništiti „lijepе dvorce i krasne gradove Vaše domovine.“

No, ako tamo prihvate jedan ili drugi njegov vojničko-politički prijedlog, on će glavom doći da sve udesi na najbolji način. Car se ‘vraški ljuti na njega’,* jer da je on osujetio dolazak Crnogoraca u carsku službu u vrijeme rata s Pruskom. U Beču se nalaze Petar Petrović i još neki njegovi zemljaci, da utanače stvar s carem, ali on – Zanović – zna iz primljenih pisama da Crnogorci i Arbanasi neće drugud nego onamo, kamo ih on povede.

Završuje želeći što brži odgovor, a ako Holandezi pristanu, imat će oni za dva mjeseca crnogorski vojni zbor od dvadeset hiljada momaka. U protivnom, pak, slučaju stupit će ovi u carevu službu i tad će se vidjeti kakvi su to borci, „kojih pet hiljada nedavno do nogu potukoše trideset i šest hiljada Turaka“.

Dne 17. decembra pročitano je ovo Zanovićev pismo u državnom vijeću holandeskom, a 28. decembra na prijedlog van Heftena i nekih drugih deputiraca za vojničke poslove, bješe stvorena rezolucija da vlada prima do ugodnog znanja ponudu kneza od Albanije, no da ona u taj čas ne bi mogla na se svaliti tako znatan broj tuđih plaćenika, dok bi radije htjela doznati uz koje bi uvjete mogla doći do manjeg odjela Crnogoraca. Vlada da uvelike cijeni dobrohotnost kneza od Albanije prama holandeskoj državi i stavlja mu na srce neka upotrijebi svoj utjecaj da Crnogorci ne bi pomagali Austriji dok traje spor s Holandijom. Oni će to smatrati vrlo vrijednom uslugom, i ’bude li uspjeha, rado će je po zasluzi priznati i nagraditi’.*

---

* L' Empereur est diablement fâché contre moi

** ...et qu'elles en auront senti l'effet L. L. H. P. P. reconnoiront et récompenseront selon l'importance de la chose

Primivši ovaj odgovor, saopćen mu od Fokensa, koji je i sam potcrtao ona dosta nejasna i neodređena obećanja, Stjepan ih je umio iskoristiti na vrlo spretan način. Nekim stranim diplomatičima u Regenzburgu i Frankfurtu, kao i različnim njemačkim bankarima, znao je prikazati rezoluciju holandeske vlade u takvom svjetlu da im je izmamio znatne svote i primio od njih preporuka za različne trgovačke i bankarske kuće u Njemačkoj i Rusiji.

U bujnoj se njegovoj mašti tada rodi ime nekog Britmana, kao ono tobоžnjeg englesko-amerikanskog veletršca u Kajeni. Ovaj je imao da zastupa i unaprijedi probitke njegove i od njega osnovanoga trgovačkog društva u prekomorskim krajevima. Napose, trebao je da unovči sa silnim dobitkom tovare koji su se nalazili na isto tako izmišljenim brodovima *Prince d'Albanie*, *Comte Oginski* i *Prince de Prusse*. Tek mnogo kasnije, i nakon osjetljivih gubitaka, uvidješe žrtve Zanovićeve da su podlegle lukavo zasnovanoj grđenoj prijevari.

Zanović, koji je tako naizmjence po časovitoj potrebi nastupao kao filozof – samotnik, političko-vojnički agent ili poslovno-trgovački pothvatnik velikoga stila, bio je opet došao do novaca i tjerao je dalje ekscentrični i rastrošni svoj život. Kao pomoćnike kod neumornoga svog dopisivanja, namještao je on i uposlio tajnike zvučnih imena, a ponajviše vrlo sumnjive prošlosti. Takvi su bili neki barun Marketi, barun Horben i najzad barun Karlovic, za kojega se doznalo, da su ga u Pruskoj osudili na smrt zbog dezertacije i krađe, a kasnije da je počinio različna zločinstva, među drugima također orobio i neku crkvu kod Dubrovnika.

Jeseni godine 1785. navrati se Zanović, na putu u Holandiju, u Pariz, gdje mu u prošlosti kao mladu pjesniku bijahu procvale prve lovoričke, da se i opet naužije slasti velegradskog života.

Tu se, među različnim srodnim mu dušama, upoznao i sprijateljio i s čuvenim Josipom Balzamom (lažnim grofom Kaljostrom), u čiju je čak obranu izdao brošuru upravljenu generalnom

prokuratoru u stvari glasovite 'afere kraljičine ogrlice'.^{*} Propast tog majstora – varalice, njegovu osudu po rimskoj inkviziciji i strašnu smrt u papinskoj tamnici, Zanović, međutim, nije doživio.

Jošte je jedno ime povezano s ondašnjim njegovim pariskim boravkom. U intimnoj pariskoj kronici *Tajna književna prepiska*^{**} od 24. novembra 1785. spominje se – kao neka ljubavna afera^{***} – ljubavni njegov odnošaj s grofinjom Karolinom de Malkomezijus, s kojom se upoznao u kazalištu kod predstave Volterovog *Muhameda*.

Bijaše to lijepa kćerka nekog potpukovnika, koji je zajedno s ostalom svojom porodicom dobrano iskorišćivao galantne avanteure njezine u svoju korist. Kraj svih svojih predrasuda i ciničkih nazora o krasnom spolu, čamio je Zanović dosta dugo u verigama lukave – uostalom otprije već udate i rastavljene – ove žene, u koje bijaše vrlo burna prošlost, a bila je na glasu kao majstorica u 'umijeću ljubavi'.^{****}

U svojoj zanesenosti dao je Stjepan naslikati obožavanu svoju Karolinu, a pismeni nalog slikaru popratio je ovim riječima: „Naslikajte mi lijepo obliče, šarmantne i veličanstvene Karoline Malkomezijus, naslikajte mi također nestalnost njene duše, njene lijepe laži, neodoljivi prikaz ljubavi čije strelice probadaju moje srce, naslikajte na njenoj spoljašnjosti sve lukavštine za koje je kadra.“.^{*****}

A kad ga je napokon ostavila, pošavši tragom različnih svojih drugih visokorođenih ljubavnika, stigne mu kao posljednji njezin

---

* l' affaire du collier de la reine

** Correspondance littéraire secrète

*** cause célèbre

**** ars amandi

***** Peinsmoi la figure belle, charmante et magnifique de Caroline Malcomésius, peinsmoi aussi l'inconstance de son âme, ses belles menteries, ses irrésistibles regard d'amour qui ont percé mon coeur de ses flèches, peins-moi sur son front toutes les ruses dont elle est capable.

glas radosna vijest iz Kelna, da mu se rodila kćerka: „Vi ste otac, ljubavlju jedne šarmantne djevojčice“.*

Sa ciglih deset zlatiša, doznačenih sretnoj majci preko njegova agenta Farine u Kelnu, (a imao ih je posvuda), proslavio je on saopćeni mu preradosni događaj ...

---

* Vous êtes le père, le père par l'amour d'une charmante fille.

XX

DOLAZAK U HOLANDIJU – DOŽIVLJAJI U GRONINGENU – ANAHARZIS KLOOTS

Potkraj godine krenu Stjepan put Holandije da uredi, kako reče, svoje poslove s tamošnjom vladom. Njemačke i francuske novine doniješe tada svakojake vijesti o njegovoj ličnosti koje su imale pripraviti put do toliko željenih milijuna i prikazati ga u svjetlu vojskovođe i progonjenog junaka. Tako čitamo u *Gazzete de France* od 17. oktobra 1785. dopis iz Venecije da se paši skadarskome na njegovu putu da osvoji Crnu Goru suprotstavio na čelu protivničke vojske 'Anibal – Stiepan – Mali', na kojeg je mletački senat raspisao uhvatninu od deset hiljada dukata. Različna pak – zacijelo patvorena* – pisma imala su posvjedočiti njegov mjerodavni utjecaj širom po Crnoj Gori i Albaniji.

Iznajprije se on ustalio u Groningenu, gdje ga Fokens najsrađačnije primi i počasti i uvede u najbolje društvo groninško. Tu se upozna i sa Sibilom, kćeri nekadanjeg guvernera bengalskog Folkera Zihtermansa. Rođena 1735. u Bengaliji, bila je ona u taj čas ugledna i bogata udovica iza nizozemskog oberstlajtnanta

---

* falsifikovana (Prim. ur.)

Idekinga i imala iz toga braka tri kćeri. S njom je Zanović doskora započeo intiman odnošaj. U njenim (do danas sačuvanim) pismima Zanoviću odražuje se njezina neograničena privrženost. Žarkim riječima izjavljuje ona kako je uvelike usrećena njegovim poznanstvom i kako se nada da će on ispuniti svoje obećanje i da će trajno boraviti u Groningenu. Ona je tvrdo vjerovala u legitimnost njegovih političkih pretenzija, u opravdanost njegovih zahtjeva prama holandeskoj vladu, kakogod je i u kasnijim, za njega nepovoljnim prilikama, sačuvala svoju slijepu vjeru u njega.

Otmjenu i vremešnu bengalsko-holandesku damu bijaše zahvatio i obezumio teški južnjački široko. Začarani princ – za kojim čeznu bezbrojna ženska srca – ukazao joj se dosta kasno, na visini života, kao blistava i prolazna fatamorgana ...

Bilo je i međusobnih darova, nježnih iskaza simpatije, koji su imali da prežive efemerne prolazne časove. Kao uzdarje za primljenu njegovu sliku u lijepom okviru, ona mu je poklonila iz obiteljske riznice vrlo skupocjenu draguljima urešenu starinsku sablju, a uz to, što mu svakako u onom času ne bijaše na odmet, i garanciju na iznos od četiri stotine zlatnih cekina. Stjepan šilje opet drugom jednom zgodom kćerima na poklon zlatne lance za sat. Gospoda Sibila preporučila je svog štićenika i sestri svojoj ledi Kintor u Engleskoj, ali ne znamo s kojim uspjehom.

Van Biem, koji se bavio Zanovićevim boravkom u Holandiji³⁹, dotaknuo se napose najnesimpatičnije strane kameleonske njegove naravi, njegove već spomenute ‘naklonosti’ prema ženama već poodmaklim u godinama:

„Da se kojim slučajem Stjepan Zanović rodio iza Oktava Fejea, ovaj bi nedvojbeno bio upotpunio i ispravio svoju poznatu maksimu, da treba: ‘upotrijebiti žene za užitak, a muškarce u svoju korist’, jer on (Stjepan) upotrijebio je bez skrupula žene podjednako za svoj užitak i u svoju korist. Ugodne spoljašnosti, briljantan

kozer, pokazao je osobitu slabost* za bogate žene zrelijih godina i zanemario često pupoljke, koji su se nalazili u razvitku.“

On sam, pak, u jednom svom eseju (posvećenom Rusou) veli: „Moja me neopreznost svaki dan baca u nove neprilike, a moja sklonost prama ženama vodi me grobu. Mada ja smatram ženu samo lijepim mauzolejem, koji je izvana urešen ponosnim trofejama, a u sebi krije samo bijedne i truhle čovječe ostatke, moj duh, ma koliko snažan, ne može da odoli naravnom nagonu, čim ugledam zamamljivi taj objekat i čim mu se približim.“

U isto se ono vrijeme Stjepan upoznao s čudakom svoje vrste, Anaharzisom Klootsom.

Bijaše to Žan Batist barun Kloc, rodom iz pruske Vestfalije, po-drijetlom iz Holandije, gdje su mu pređi nekada bili bogati trgovci i brodovlasnici. On sam, odgojen u francuskom duhu od jedanae-ste svoje godine u Parizu, bio je vlasnikom znatna imutka i mnogo je tumarao po svijetu. U prvim časovima velike revolucije, odmah iza zauzeća Bastilje, pomoli se opet u Parizu.

Velika i nepokolebljiva ljubav njegova bila je i ostala do njegove smrti Francuska, s jedinstvenim svojim i nenatkriljivim Parizom. Tu i u Londonu napisao je i izdao on, kao vatreni obožavalac Voltera i Rusoa, svoja djela o vjerskim i filozofiskim pitanjima onih dana. Tu je istupao kao duboko uvjereni zagovornik čiste filozofijske religije bez posredovanja svećenika i bez ikoje natruhe dogme, a da se svijet uzmogne „osloboditi hidre gluposti i svete tiranije crkve“. Kao glavni cilj svoga života proglaši on: Ujedinjenje svekolikog čovječanstva u jednu porodicu i u to ime on kasnije, u danima velikog prevrata ponosno nastupa kao „govornik ljudskoga roda“.*

Zanesen za književnost i književnike i za sve što bijaše neo-bično i bizarno, sretne on jednoga dana potkraj godine 1785. u

---

* faible

** Orateur du genre humain

amsterdamskoj nekoj knjižari Stjepana Zanovića. Ugleda pred sobom – kako nam to sam priča – mlada još, otmjena čovjeka u bogatoj orijentalnoj nošnji, koji mu se predstavi dugim nizom visokih kneževskih i crkvenih naslova. Stranac vladao je savršeno talijanskim i francuskim jezikom, pa kad se među njima razvio razgovor o svijetu i o literaturi – golema li čuda! – Anaharzis doznade za gotovo basnoslovne zgode njegova života, počevši od crnogorskih junaštva, do važnih usluga učinjenih holandeskoj državi i narodu. Dozna također i to kojim je sve putovima i stazama bio Stjepan prošao širom gotovo čitave Evrope i što je sve, uvijek u najodabranjem društvu, bio doživio.

Priča nam, nadalje, da je Stjepan savršeno vladao i latinskim i grčkim jezikom. Da je poznavao Homera, Hesioda, Ovidija, Pindara, Vergilija i Horacija, i znao glavna djela staroklasičkih ovih velikana u glavnoj mjeri naizust. Jednako mu bijahu poznata sva važnija književna djela talijanska i francuska, od Dantea, Tasa i Ariosta, do Boaloa, Rusoa i Voltera. Suvremene mu slavne muževe sve je pohodio. O davnim mudracima i pjesnicima govorio je kao da ih je poznavao za života. Čudio se i divio naš barun silnom znanju i pamćenju uistinu „fenomenalnog stranca“, koji je i sam toliko toga napisao bio u pjesmi i prozi.

A kad mu se napokon Stjepan otkrio kao jedanaesti praunuk legendarnog diva Skenderbega, kad mu je, nadalje, pričao o tijesnim svojim vezama s krunjenim areopagom evropskih vladara, bilo je bezazlenom sanjaru kao da se dovinuo carstva nebeskoga.

Malo zatim, prenerazi ga vijest tko je uistinu bio predmetom toga njegova beskrajnog udivljenja i neizmjernog počitanja. Zbunjen do krajnosti, postiđen u svom samoljublju, ne nalazi gotovo riječi, a da valjano izrazi gnjevnu svoju potištenost.

Srušeni njegov idol od jučer, obaspe on tada divljim pogrdama. Da mu se u svojoj nemoći kako god osveti, trebalo je da i potomstvo doznade kako je on postao žrtvom običnog varalice i protuhe,

koji ga je odvratnim načinom zaveo, hoteći ga valjda konačno ubiti i orobiti.

U svojim pismima kneginji Kingston, grofu Oginskomu, Madam de Šemino i grofu de Vuazno, što ih štampom izdade iste godine u Amsterdamu kao dodatak knjizi *Želje jednog galofila*,^{*} iznio je on čitavi historijat tog, po njegovu суду prevažnog doživljaja, i orisao žučljivim perom zapravo samoga sebe kao tužnog junaka one tragikomedije.

Čitavu skalu oprečnih osjećaja tada jošte vrlo krotkog i naivnog pisca, koji se tek kasnije pretvorio u neobuzdanog fanatika – revolucionarca, razabiramo iz rječitih tih dokumenata zacijelo bolesnog mu intelekta. Od fantastičkih superlativa slijepog obožavatelja lažnog princa, kojega oslovljuje sa ‘Obožavani prinče!*** i kojega uvjerava da ga njegove junačke i duševne kreposti ispunjavaju najvećim udivljenjem, prelazi iza katastrofe u protivnu krajnost...

* * *

Jadni, umišljeni usrećitelju čovječanstva! Prohujalo je vrijeme nad tobom i nad onim tvojim bolnim razočaranjem; prohujalo i nad tvojim melodramatičkom prikazom nekada veličavanoga Skenderbegova praunuka! Nadođoše dani velike revolucije. I ti si se uhvatio u krvavo kolo vjesnika opće sreće i slobode. Iz ‘filozofa’ burnog tvog stoljeća pretvorio si se bio u „zastupnika i govornika podjarmlijenog čovječanstva“, u klubista, u oružanog propagatora bratske jednakosti i ravnopravnosti, a konačno u rječitog jakobinca i vatrenog pristašu konventa, a da svršiš vrtoglavu tvoju karijeru kao bijesan sankilot.

---

* Voeux d'un Galophile

** Prince adorable!

Stjepan Kastrioti princ crnogorski (Stjepan Zanović)

Oduševljen, strastven, okrutan i nezasitljiv u neizmjernoj tvojoj čežnji za nedostižnim jednim idealom, našao si se jednog dana pred nesmiljenim sudištem, koje je ujedno imalo da sudi zloglasnom i strašnom Žak Rene Eberu i njegovim drugovima i sljedbenicima – Eberovcima.

Tada osudiše i tebe. Kada dana 24. marta 1794. duga povorka osuđenika krenu put krvoločne giljotine, bilo je i tebi poći fatalnim i gorkim onim putem... Kronika onih dana bilježi da si hrabro i sa smješkom na usnama položio nemirnu svoju glavu pod britki nož.

XXI

PROPALE NADE – NOVI ZAHTJEVI KOD HOLANDESKE VLADE – KATASTROFA I SMRT

Tobožnji poslovi Zanovićevi s holandeskom vladom bijahu, međutim, izgubili svaku osnovu mirom, sklopljenim među Austrijom i Holandijom mjeseca novembra 1785. To učini kraj i onoj fikciji koju je Stjepan podržavao kao neki vojnički agent nizozemske vlade.

Potkraj godine upravi on iz Groningena pismenu predstavku na vladu, iznoseći nanovo pozнате svoje zahtjeve. Tu odlučno traži, na temelju rezolucije od 28. decembra 1784. i tada zadatih mu obećanja, naknadu ‘troškova’ što ih je ‘imao’ kod svojih nastojanja da odvrati Crnogorce od pristupa austrijskoj vojsci. Spisu prilaže već spomenutu vladinu rezoluciju, prevedenu na različne jezike, koju je on nakanio – ne uspije li – izdati štampom i posvuda rasprostraniti.

Vladina vojna komisija uzela je doduše u pretres Zanovićev dopis, ali je otklonila sve njegove zahtjeve. Ona ga nije bila ovlastila – kako se tamo veli – na ma koje izdatke, i promijenjene prilike učinile su suvišnim svako njegovo posredovanje. Oni mu ujedno

zahvaljuju na interesu što ga je posvjedočio i iskazao njihovoj državi i uvjeravaju ga da će im 'zauvijek ostati u ugodnoj i harnosti punoj uspomeni'.*

Zanovića ovo rješenje silno razgnjevi i on zače navaljivati na sve moguće načine – molbama i prijetnjama – na vladu, ne bi li ipak nekako uspio. U javnim glasilima uze raspravlјati o svojim zahtjevima, dovodeći ih u vezu s nekom političko-financijalnom dražbinom pruske vlade spram Holandije, a konačno zaprijeti da će prinčevi Prusije i Albanije prema potrebi i oružanom rukom nastupiti s pomoću samog cara Josipa II.

Ujedno priredi Zanović za tisak svoj manifest od 16. februara 1786, gdje kao 'Stiepan, Anibal, knez, stari Pastir Albanije, vojvoda i glavni kapetan Crne Gore, despot Grude, vojvoda od sv. Save, dinast Visokih planina, pretendent na kraljevstvo Albanije, itd, itd.',** iznosi svoju tražbinu prema holandijskoj vlasti u iznosu od jednog milijuna forinti i odlučno traži, na temelju zadatih mu obećanja, da mu se ta svota bezodložno isplati.

U dokaz ispravnosti svoje tražbine dade on sebi od različnih izmišljenih vjerovnika napisati svu silu opomena, a usto sastavi i priloži iskaz krupnih svota koje je, tobože, odaslao za Crnu Goru grofu Radi Markoviću, Angelu de Radovaniju, i drugima.

Sve to, kao ni ponovna lična njegova intervencija kod poglavara vlade, 'Stadhoudera', šurjaka princa-nasljednika pruskog, ne urodiše nikakvim plodom. Prvih dana aprila štampom izdana brošura koja ga je u posljednji čas imala da opravda u javnosti, promaši isto tako svoju svrhu. Ne mogavši da ispliva iz očajnog stanja u koje bijaše zapao zbog novih dugova, bude koji dan iza toga na izlazu iz francuskog glumišta po zahtjevu njegovih vjerovnika uapšen i

---

* ... et qu'il conserveront de lui toujours un souvenir agréable et plein de gratitude.

** Stiépan, Annibale, Prince, Vieux berger d'Albanie, duc et capitaine général du Monténégro, Despote de Gruda, duc de St. Saba, Dynaste des Hautes Montagnes, prétendant du royaume d'Albanie, etc. etc. etc.

po tamošnjem običaju preko noći odveden pod stražom u gostionicu *K zlatnom lavu*, a odanle predan u gradske uze. Pretraživši ga, nađoše u njega bodež, zlatan križić i nešto malovrijednih dragulja.

Odanle napisa čitav niz pisama pruskom princu, kneginji Kingston i mnogim drugim osobama, nadajući se jošte uvijek preokretu na bolje, ističući neprestano tvrdnu svoju vjeru da će se njegova 'afera' ipak još povoljno riješiti.

U toj nadi upravi 13. aprila iz zatvora opširno pismo vladu, koje je bilježnik Van Son podastro državnom vijeću.

Kao uvod pismu, iza velikog fantastičnog svog kneževskog naslova, stavi on ulomak iz Kornejeve tragedije *Poliekt* sa značajnim stihom:

Još uvijek sam princ, i sva ta silna moć
Ne može nauditi mojoj slavi, niti mom pregnuću.*

Dalje poručuje 'Visokoj i moćnoj gospodi' da im upravlja ovaj memorandum, da im priopći, kako se knez od Albanije, koji se trsio da udovolji njihovim željama izraženim u vladinom dekretu od 28. decembra 1784. i koji je imao zadovoljstvo da primi njihova uvjerenanja nepokolebljive harnosti i trajnog priznanja, nalazi sada zatvoren u gradskim uzama.

Očituje dalje da je mogao lako pobjeći, no knez od Albanije ne bi bio dostojan samoga sebe da je to učinio.

„Zločinstvo čini sramotu, a ne stratište.“ – „Ja se osjećam u uzama Vaše republike isto tako stalan, miran i slavan, kako sam to želio biti na čelu vojske, u obranu iste ove Vaše republike.“

Svu krivnju svaljuje on na nevjernog svog tajnika i na neke druge osobe, koji su bez njegova ovlaštenja iskoristili njegovo ime. Tuži

---

* Je suis encore le prince, et tout ce grand pouvoir / Ne peut rien sur ma gloire, et rien sur mon devoir.

se na zakone ove zemlje, gdje po zahtjevu ma kojeg ‘buržuja’ bivaju radi sumnjivih tražbina zatočene ličnosti ugledne i visoka položaja. Sada čeka, da vidi svoju sudbinu u zemlji koju smatra, ma što došlo, vlastitom svojom domovinom, iza svega onoga što je za nju učinio.

„Ako ne nađem priznanja i nagrade u ovoj državi, očekujem u najmanju ruku pravednost. Ako mi ne bude moguće da namirim moje vjerovnike onim što mi je izdaja i škrtost svijeta ostavila, dat ću kao platež svoj život, pokrit slavom da je bio od koristi ovoj republici, na štetu vlastitog mi pokoja i vlastitih mojih probitaka.“

I posljednji put zaklinje ‘Velemožnu gospodu’ da se sjete „nesretnog princa, koji je zavrijedio njihovo štovanje, povjerenje i njihovu harnu uspomenu; jednog princa, koji radije podnosi patnje, nego da im se ukloni na uštrb svoje slave i svoje časti.“

„Vedra čela i dušom punom ponosa i veličine, u potpunoj svijesti svojih prava, očekujem rješenje i odgovor na ovu spomenicu.“

– „Voljet ću da živim u tuzi, bolu i potištenosti, no nikako i nikada bez časti.“

* * *

Dok je Stjepan Zanović čekao dalji i odlučni razvitak stvari i uspjeh posljednjeg svog pokusa, da se kojim čudom izvuče iz očajnih svojih prilika, zaljulja se u svojim temeljima zgrada laži i obmana koju je bio podržavao dugi niz godina. Istražnom судu dolazilo je sa svih strana obilje pismene građe koja je Zanovića uvelike teretila i sve jasnije ga prikazivala u pravoj siici neobično pothvatna i prevezana pustolova i protuhe. Savjetnik Bajlijus u Berlinu – o kojem je bilo već govora – bijaše se naročito trudio da razotkrije što temeljitiye prošlost svoga dužnika, a uspjeh svojih potraga saopći amsterdamskom sudu.

Bajlijus, koji zapravo bijaše glavnim uzročnikom Stjepanove pogibije, priopćio je ujedno da se i princ Fridrik Vilim, bivši od njega

upućen u tolike Zanovićeve prijevare, njega napokon posve odrekao i dopustio Bajlijusu da ga sudbeno progoni. On da ga već godinama slijedi i traži, a da mu nikada nije uspjelo dostignuti ga. Nada se da sad ipak neće umaknuti zasluženoj kazni. Progonu pridružiše se i druge žrtve Zanovićeve, a napose i pruski konzul u Amsterdamu Šomel, poznati oštećenik u famoznoj prijevari braće Zanovića, koja je u svoje vrijeme bila gotovo pokolebala evropskim mirom.

Uz neumoljive svoje progonitelje, našao je međutim Stjepan Zanović i u onim teškim danima i vjernih i odanih prijatelja.

Kneginja Kingston, koja je nadomak sedmom deceniju svoga života, u Parizu gajila uspomene iz preburne svoje prošlosti, bijaše mu se opet javila potkraj 1785. godine iza povratka iz Rusije.

Tužila mu se tada na slabo stanje svoga zdravlja iza tromješčnog napornog putovanja, dodavši uz neku laku koketeriju: „Tri godine i po bolesti srvale su me u tolikoj mjeri da bih vam se mogla pričinjati osamdesetogodišnjom staricom“.

Dotaknula se i neprilika što ih imade kod gradnje svoje palace u Parizu i molila ga da joj nađe novaca u Holandiji, na kojima je onaj čas oskudjevala. – Svakako interesantan prilog raznovrsnosti uzajamnog njihova odnošaja.

Saznavši sada da se mladi njezin prijatelj nalazi zbog dugova u zatvoru, ona mu posredovanjem grofa d' Artoa piše 18. aprila:

„Monsieur le Prince! Iskrenim saučešćem doznajem u kojem se stanju ovaj čas nalazite, dok je meni radi premnogih neprilika na žalost nemoguće da Vam budem od pomoći, kako bih to uistinu od srca željela.“

Prekorava ga ujedno najozbiljnije zbog njegove lakoumnosti i zbog prevelike povjerljivosti prema drugima, koji se ovim njegovim slabostima okorišćuju. „Ja ću Vam o sve tom potanje govoriti, otvoreno i iskreno, kad budem imala sreću da Vas opet vidim, a zasada molim Vas da mi se bez oklijevanja javite i da me obavijestite o Vašoj situaciji“.

Ako bi mu ugodno bilo i on to želio, poslala bi do njega dugo-godišnjeg svog majordoma Teodora, a poslat će mu prvom prilikom njegove papire koji se nalaze kod nje.

„Preporučujem se Vašoj uspomeni kao prava Vaša prijateljica i ostajem Vaša, ‚Vama vrlo odana i pokorna službenica‘,* Grofica Kingston, kontesa Vart“.

Ustrajnim prijateljem bio mu je i novinar i književnik Žozef Mandrijon, kao i Dibison, dramatski pisac i vatreći pristaša revolucije, koji mu htjedoše biti od pomoći. Oba svršiše 1794. godine u Parizu pod giljotinom. Među požutjelim i izblijedjelim Stjepanovim papirima našlo se i različnih nježnih iskaza samilosti ženskih duša, spremnih da se zauzmu za svoga prijatelja – stradaoca.

* * *

Ali sve je to dolazilo prekasno, jer je 16. maja predan Stjepan Zanović u uze kriminalnog suda i pozvan da odgovara za sve ono što ga je iz vremena petnaestogodišnjega bespokognog njegova lutanja pred ljudskom pravdom teretilo.

Isprva se branio velikom hladnokrvnošću. Odlučno je poricao da mu bijaše bratom varalica Primislav Zanović, i nijekao je svoje sudjelovanje u slučaju Šomela i Jordana. Zapitaše ga kojim se pravom služi naslovom arbanaskog kneza te patrijarke i glavnog zapovjednika crnogorskog. Sigurnim glasom odgovori da se u rukama kneginje Kingston nalazi spis kojim ga starještine arbanaskog naroda priznadoše svojim knezom. Taj mu naslov, međutim, pripada i inače po rodu i podrijetlu. („Po rodu pretendentom sam kneževine arbanaske koja je oteta mojoj kući, a nalazi se od tri stotine i četrdeset godina u vlasti Turaka.“) Patrijarkom izabraše ga crnogorski crkveni glavari poslije njegova prijelaza na

---

* Votre très humble et très obeissante Servante

grčko-istočnu vjeru iza godine 1773, a glavnim zapovjednikom vojske vojvode i serdari, kao i sam narod crnogorski. Prikhoda od tih časti da nije imao nikakvih, naprotiv, da je morao žrtvovati vlastiti svoj novac.

Na pitanje zašto se služio imenom Stjepana Zanovića, kad tvrdi da mu je pravo ime Stjepan Hanibal knez od Albanije, užvrat da je to činio zbog progona sa strane Venecije i Rusije koji mu se htjedoše osvetiti jer se neko vrijeme izdavao za ruskog cara Petra III.

„Otkad vas nema u Crnoj Gori, tko vrši odonda dostojanstvo patrijarke i glavnog zapovjednika?“ – A optuženik na to, a da ni okom ne trene: „Počevši od godine 1775. Petar je Petrović patrijar-ka, a Jakora Danić zapovjedajući general“.

Kod drugoga preslušavanja zapleo se u protivurječja, a kad mu pročitaše prijave iz redova ljudi koje je bio oštetio i predočiše vlastita mu pisma, što bijahu u protivurječju s njegovim iskazima, ostavi ga sva srčanost i sav skršen vrati se podvečer u zatvor. S pomoću jedinog jošte preostalog mu blaga – jednog para zlatnih puceta – dobavi mu stražar vrč vina, a drugoga jutra nađoše ga prerezanih žila na rukama, ogrezlog u krvi i mrtva.

Još se jedanput sasta sud da – po ondašnjem običaju – sudi mrtvom delikventu – samoubojici: „Vidjevši da je uznik Stjepan Hanibal itd, koji je pod sumnjom varalice izmaknuo – radi nečiste savjesti* – pravednoj kazni, prerezavši si *vena basilica*, sudi-je odlučiše da se truplo rečenoga Hanibala imade privezano na drvene ljestve odvući podno stratišta i tamo baciti u zajedničku jamu pogubljenih zločinaca. Troškovi izvršenja osude pokrit će se prodajom osuđenikovih efekata“.

Dana 1. juna 1786. izvrši krvnik ovu osudu. Odustalo se, međutim, od toga da se na način pri takvu slučaju onda običajan mrtvo

---

* ex conscientia sceleris

tijelo o jednu nogu objesi na vješala. Silna radoznala svjetina bijaše se okupila da prisustvuje odvratnoj proceduri. Suvremena su izvješća zabilježila kako je kod pretežnoga dijela pučanstva prevladalo mišljenje da je sud prestrogo postupao. Ličnost progonjenog ‘kneza’, koji je volio umrijeti od vlastite ruke negoli snositi ponizujuću presudu, ostala je obavijena velom neke tajanstvenosti i mučeništva.

U tadašnjim novinama gotovo cijele Evrope osvanuše relacije o posljednjim danima Stjepana Zanovića, a dopisnik lista *Osservatore Triestino* (u broju od 17. juna 1786.) zaključuje svoj opširni izvještaj riječima: „kakav život, takva smrt“.*

* * *

’Sve ili ništa’, to bijaše lozinka Stjepana Zanovića u kojoj se krije sva tragika njegova kratkotrajnoga života. Kao list otkinut od svog stabla, kovitlala je struja života tog prognanika i beskućnika širom svijeta, dok ga nije neizbjježivi vrtlog zahvatio i progutao – u trideset i petoj godini njegova života – kao žrtvu njegove razvratnosti i njegova vremena. Nije dočekao žuđenog povratka u domovinu, koju nije pravo ni poznavao.

Po svom nagnuću i silom prilika pokazao se on dostoјnjim drugom i srodnikom ‘velikih’ i ‘slavnih’ svjetskih avanturista Kazanove, Kaljostra, Grofa de Sen Žermen, i tolikih drugih njihove vrste. U redu karakterističnih onih predstavnika uzbibanog ‘filozofskog’ stoljeća, zauzima ovaj naše gore list svakako jedno vidno mjesto.

„Priroda ga je bila nadarila nesumnjivim talentima, ali se on njima zlo koristio, znajući vješto prikrivati svoje rđave porive pod blještavom spoljašnošću, prikazujući se pod krinkom filozofa dostoјnim čednom jednoga vijeka koji se približavao svojoj propasti.“

---

*   *qualis vita, finis ita*

Bio je kraj svega toga voljen i radi sama sebe, pa i od onih koji su u princu – pretendentu naslućivali ili prozirali avanturista. Uživao je naklonost i prijateljstvo kraljeva, prinčeva, knezova i mnogih drugih odličnika po rodu i umu, kao i ljubav i simpatije dama visoka roda i svećenica lakog i bezbrižnog života. Zabavljao ih je kao neki ‘majstor uživanja’* u ono ponajviše tromo, teško i dosadno doba, svojim poletnim i zamamljivim pričanjima iz fantastičkih krajeva bujne svoje mašte; u vrijeme naših pradjedova, kada parostroj, električna žica i zrakoplov još ne bijahu prevalili i zbližili sve daljine vidljiva nam svijeta.

Književni je njegov rad, iako u velikoj mjeri pretjeran i apstraktan, a dosta puta tek kopija ili imitacija tuđih izvora, kraj neosporive njegove pjesničke nadarenosti, svakako vrlo zanimljiv kao odraz šarenila onih dana. Povjesno-politički njegovi spisi dokazuju neobično veliku načitanost i spremnost njegovu da svoje misli iznese u zgodnom obliku. Nedostatak mirnog i sustavnog prosuđivanja i nužne staloženosti odgovarao je nesređenoj njegovoj naravi. Ipak su njegova opažanja u skladu s pravim stanjem Evrope onoga doba, a izražene slobodoumne i prevratne njegove ideje pokazuju ga u simpatičnom nekom svjetlu. Manje su simpatične nadute panegiričke njegove pjesničke pohvale krunjenih glava i njihove okoline, kojima se znao inače podrugivati, koliko god je to odgovaralo ukusu suvremenog mu parfimiranog i slađahnog a usto do kostiju truhlog svijeta.

Našao je svoje mjestance i u nizu glasovitih ljudi rođenih u Boci Kotorskoj. F. M. Appendini u svom djelcu *Sjećanja na neke istaknute ljudе Kotora*** piše o njemu dobronamjerno: „Napokon, Stjepan od odlične porodice Zanovića u ovo posljednje vrijeme održa i umnoži slavu Budve svojim znanjem i umom. Naročito se

---

* maître de plaisir

** Memorie spettanti ad alcuni uomini illustri di Cattaro, 1811.

posveti pjesništvu, te se njim bavio s tolikim zanosom i s tolikom nadarenosti da je mogao improvizirati s velikim ukusom i elegancijom. Pri smrti Stjepan ostavi mnogo pjesničkih djela, što se nalaze kod njegovih rođaka“.

Jedan naš sadašnji književnik nazvao ga je ‘našim Rivarolom’ i time ga preko mjere uzvisio. Ipak, držim i ja da zlobnu karakteristiku duhovitog i ležernog umnika Rivarola, kako ju je dao protivnik njegov M. Ž. Šenije: „Izgubljeno dijete književnosti, pravi Don Kihot i u potrazi za avanturama“, * možemo bez otezanja s više prava primijeniti na Stjepana Zanovića a da se odviše ne ogriješimo o njegovu uspomenu.

---

* Enfant perdu de la littérature, Vrai don Quichotte et chercheur d'aventure

XXII

PRIMISLAV I HANIBAL ZANOVIĆ U RUSIJI

Dok je Stjepan na domaku svoje karijere živio u svijetu vazda novih nada i beskrajnih snova koje je dokrajčila tek njegova smrt, u dalekoj se Rusiji njegova dva brata, Primislav (pod imenom Marko) i Hanibal istaknuše na sasvim drugom polju.

U Šklovu, mjestu mogiljevske gubernije, živio je od godine 1778. na gospodskom svom imanju general Simeon Nerančić – Zorić, sin Gavrila Nerančića i posinak Maksima Zorića, kapetana iz Mošorina.⁴⁰ Kao dijete bijaše došao u Južnu Rusiju sa svojim rođacima, koji se tamo preseliše u osamnaestom vijeku da sebi u vojničkim kolonijama ‘Nove Srbije’ i ‘Slavenosrbije’, tada od Srba napućenima, stvore novu domaju.

Neprijatan duh vlastodržaca u staroj postojbini i progonstva što ih Srbi imadoše da pretrpe u klerikalno–vojničkoj Austro-Ungariji, duboke simpatije za srodnu jednovjernu Rusiju i želja za vojničkom slavom i novim životom, urodiše onom migracijom. Ona je u novijoj povijesti Rusije ostavila svojih tragova, a donijela plodova i kulturnom razvitku Srba onkraj i ovkraj Dunava i Save.

Rodio se Zorić u Podgorici godine 1743. Sa jedanaest godina već bijaše među husarima, a u sedamnaestoj svojoj godini (1760.)

borio se u Sedmogodišnjem ratu. Tada bješe zarobljen, a iza oslobođenja sudjelovao je kod ugušenja poljskog ustanka.

U rusko-turskom ratu (1768-1774.) Zorić se osobito odlikovao, boreći se hrabro u prethodnici. Postavši premijer-majorom, bude teško ranjen od Turaka, zarobljen i zatvoren u čuvene Jedi-Kule kod Carigrada. Poslije svoga izbivanja koje je potrajalo gotovo pet godina, vrati se opet u Rusiju. Tada bješe predstavljen carici i odlikovan ordenom sv. Đorđa.

U ono je vrijeme (1776.) bio Zavadovski četvrtim oficijelnim ljubavnikom tada četrdeset i sedmogodišnje Katarine II, a Potemkin je nastojao da makne tog nepočudnog sebi čovjeka. U osobi Zorićevoj uoči on zgodnu i za njegove ciljeve neopasnu zamjenu, te ga preporuči carici. Mlad, lijep i stasit, obasjan aureolom vojničke hrabrosti i junaštva, dojmio se i nje i čitava dvora vanredno povoljno.⁴¹ Postade komandantom husarskog tjelesnog eskadrona i kozačke tjelesne čete, a potom odmah pukovnikom i ađutantom caričinim.

Primivši jednog dana i ključeve caričinih odaja, zasja mu za vrijeme od jedanaest mjeseci blistava, iako prolazna, zvijezda milosti sjeverne Semiramide, ljubavi žedne visoke njegove ‘gospođe’.

Kad se uobičajenim načinom imperatorka, usred sjaja večernjeg ‘serkla’ pokazala prvi put pred čitavim dvorom i visokim i najvišim plemstvom naslonjena na svog novog ‘vremečnika’, mogao je Zorić doista da se i sam zadivi velikoj svojoj sreći.

Gomilali se i nadalje znaci bajoslovnog njegova položaja. Redom ga zapade: čin general-majora plemićke garde, poklon krunskog jednog imanja u Finlandiji i sjajne palače u Petrogradu, nedaleko od Zimskog Dvorca, a godine 1778. poklon mjesta Šklov koje je nekada pripadalo poljskoj familiji knezova Čartoriskih, sa selima i zaseocima u dvanaest općina, i još jedno imanje u polockoj guberniji.

Usto silni darovi u novcu, zlatnini i draguljima u vrijednosti od preko dva milijuna rubalja, za ono vrijeme doista goleme svote.

Na prsima mu se blistahu odličja ruska i inostrana, a u pjesmi se i prozi veličala slava tog miljenika svesilne carice.

Ali kad je Zorić, zasitivši se namijenjene mu uloge, počeo – tobоže – sanjati o vidnijem i dostoјnjem položaju, njegov se dotadanji zaštitnik Potemkin pretvori u protivnika. Tada se po običaju – naprasito i neočekivano – svrši ‘idila’ carichine ložnice. Zorić ode isprva, po dobivenom nalogu, ‘za granicu’ u Pariz i nastani se poslije tamošnjeg života u bučnim zabavama i orgijama, koje su imale da ga opiju, u Šklovu.

Na raskošno uređenom ovom njegovu dvoru, koji je gospodovao malenoj i bijednoj židovskoj varošici, zabruji odonda nadasve bučan i raskalašan život. General Zorić okružio se svim slastima života, imao vlastito kazalište i glazbu, a isticao se širokogrudim neograničenim gostoljubljem. Dom njegov bio je otvoren svakome, a kod bogatog njegova stola, kojemu je poput kakvog vladara predsjedao, skupljalo se vazda mnogobrojno i vanredno šareno društvo.

Nađoše se tamo, uz mnoštvo ruske gospode i njihovih dama, najrazličitiji ljudi iz mnogih krajeva ostale Evrope. Bilo je Francuza, Talijana, Njemaca, Grka, Rumunja, dapače i Turaka. Bilo je i svakakih sumnjivih elemenata, protuha i pustolova. Usto priđoše mu skoro svi Srbi i drugi Slaveni koji su u ono vrijeme putovali po Rusiji, a neki od njih bijahu i trajno u njegovoј službi. Uz Dositeja Obradovića i Gerasima Zelića, koji se u svojim zapiscima harno i srdačno sjećaju svog zemljaka – dobročinitelja, treba spomenuti kao najvidnijega vladiku crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša I, koji je dulje vremena (1785.) proboravio kao rado viđeni gost u Šklovu. Odanle produži on svoj put u Petrograd, da sebe i svoju otadžbinu preporuči carici – pokroviteljici Crne Gore. Poznat je nemili svršetak onog njegova putovanja, kada ga sramotnim i upravo barbarskim načinom protjera redarstvo iz Petrograda, a da mu ne bijaše uspjelo doći pred lice carice i njena svemoćnog doglavnika Potemkina.

Negdje oko godine 1781. stigoše u Šklov ‘grofovi’ Primislav i Hanibal Zanović i udomiše se kod Zorića. Uz svirku glazbe i zvezket čaša zaređaše tada, kao nikada prije, hazardne igre i po stolovima gomilale se hrpe novaca. Lakoumlje, strast i obijest zatalasa onaj bezbrižni i zabave žedni skup ljudi. U časovima odmora upriličivale se raskošne zabave. Balovi, maskarade, iluminacije i vatrometni izmjenjivali se s operama i drugim predstavama u kojima sudjelovahu, uz priznate umjetnike, kao dilektanti otmjene gospođe i gospoda iz Petrograda i Moskve. U izmišljavanju i upriličavanju različnih zabava i senzacionalnih iznenađenja Primislav je Zanović daleko nadmašio i samog Zorića.

Sve je ovo bilo učinjeno po želji kućedomaćina, koji ne mogavši zaboraviti bivši svoj sjajni položaj ne htjede pasti u zaborav u udaljenosti i samoći provincijskoj. Ali ovakav način života morao je da doskora iscrpe njegova sredstva. Usto su ga, lakovjerna, mnogi njegovi prijatelji i gosti iskorisćivali i varali.

Pogotovu je bajoslovni doček što ga je priredio godine 1780. carici Katarini i Josipu II, kod njihova putovanja kroz Bijelu Rusiju, prorijedio nemilo njegov imutak. Opis onog niza presajnih svečanosti što ih je Zorić bio priredio odličnim svojim gostima čitaju se uistinu kao neke priče iz *Tisuću i jedne noći*.

Kad se kod Zorića pojaviše Zanovići, on ih je svagdje prikazivao kao bliže svoje rođake. Ovo se valjda odnosilo na zajedničko im podrijetlo, dok ne znamo da li je i inače bio u srodstvu sa Zanovićima. Zorić ih htjede jednom prilikom dapače povesti u Petrograd, da ih predstavi carici, ali se iz Smolenska vratiše opet u Šklov jer im je bilo ponestalo novaca za dalje putovanje. Dođoše Zanovići Zoriću u vrijeme kad su njegova novčana sredstva bila gotovo već posve presahnula, a dugovi narasli do nesnošljive visine. Zanovići, uočivši očajnu situaciju Zorićevu, predložiše mu da im preda na upravu čitavo imanje, a oni da će namiriti sve njegove dugove i dati mu usto godišnjih daljih sto hiljada rubalja. Mlađi

brat Hanibal otpusti se u inozemstvo, da tobože prodajom nekog svog dobra namakne potrebiti novac.

* * *

O početku godine 1783. vratio se Hanibal opet u Šklov, zajedno sa Zorićevim polubratom general-majorom i kavaljerom Davidom Nerančićem s kojim se bijaše našao u Parizu.

I ovaj Nerančić, za kojega veli jedan suvremenik da je svuda razglasio da vuče lozu od carskog srpskog roda, dok je uistinu bio ‘mužik po rođenju’, a njegov otac kočijaš koji se u Rusiji uzvisio, zanimljiva je ličnost u galeriji brojnih vladarskih pretendenata s kraja osamnaestoga stoljeća.

Služio je u ruskoj vojsci, isprva pod komandom samoga Potemkina, a vidjevši da je u mnogočem zapostavljen domaćim russkim vojničkim svojim drugovima, „koji imaju pravo prvenstva na osnovu zasluga, koje su za zemlju stekli njihovi preci“, tražio je načina kako da drugim putem „dokaže željeno usrđe, kako u korist staroga svoga otačastva, tako i za slavu novoga, sadašnjega“.

„U smislu ovoga, ja sam naumio pokazati blagodarnost Rusiji dobitkom u njenu službu naroda jednovjernih s njom, jednoplemenih i jednojezičnih, što će uveličati ime i slavu velike Monarhinje, a poslužit će k izbavljenju naroda koji stenju pod nasilničkim jarom turskim.“

Njegove su se misli naročito svraćale na Crnu Goru i na susjedne joj narode „koji žive na bregovima Jadranskog mora“ s kojima je i otprije imao neka poznanja. Putujući dva puta preko Venecije i Trsta imao je prilike upoznati i porazgovoriti se s glavarima crnogorskim koji su mu bili izjavili želju da budu pod zaštitom ruske carice.

„Tamošnje hrišćanstvo trebalo bi izbaviti iz ropstva i staviti pod pokroviteljstvo Rusije, a da susjedni narodi (Crnogorci, Bokokotorci, Dalmatinici, Ercegovci i Arbanasi) zbace ropske okove

potreban je savez i sloga sa istijema, a takođe i takva osoba koja bi mogla rukovoditi ovijem važnijem djelom.“ Ovo je, dašto, imao biti David Nerančić, ovo je on i naširoko razlagao Potemkinu u dva navrata (1785. i 1788.), ne dočekavši međutim, ni odgovora, a kamoli kakva uspjeha.

Dok je Nerančić sanjao kako da postane gospodarem Crne Gore, a po dobroj sreći i drugih dijelova bližnjega naroda (kako je to činio nešto kasnije i poznati ‘grof’ Dimitar Vujić, upirući se on opet u Turčina), neki Sofronije Marković–Jugović „urođenac Slaveno-srpske nacije, grčke vjeroispovijesti“, ocrnjivao je njega, brata mu generala Zorića, a i samog Petra Petrovića kod kneza Potemkina. Po njegovim navodima, pravili su se u Šklovu planovi za buduće kraljevstvo (pače i carstvo) srpsko! Zorić da vodi veliku brigu o tom kako će brata kruniti. Arhijerej Petrović, kojemu su obećali da će mu dati mnogo novaca i učiniti ga članom svetoga ruskoga Sinoda, obećao im je da će moliti caricu i ministre da postave Nerančića za kralja crnogorskoga i cara srpskoga. Još više „da je došla Nerančiću neka deputacija tobožnjih uglednika crnogorskih, ali uistinu bile su to neke varalice“. Konačno se uza svu silu različnih brbljarija spominje kako je sam Nerančić napisao pohvalne stihove u slavu svoga krunjenja i dao ih javno štampati.

To bijaše *Stara pjesma za Novo Vrijeme* posvećena „Prevozvišenomu Gospodinu Gjeneralu M(ajoru) i Kavaleru Nerančiću na bregu Adriatike“⁴² i urešena lijepom bakropisnom slikom Nerančićevom:

Veseli se Serbska zemljo ravna
Neveselo, koja si odavna
Evo cvjet naše uzdanice,
Kojće pregnat Turke preko gora,
Dok pretera preko slanog mora,
Uzetiće ot Turaka krilo,
Što je prije Despotovo bilo.

A kad je Sofronije svršio ovaj svoj denuncijantski posao dade se na zamašnije zadaće. Isprva je htio da bude „iz velike ljubavi prama Rusiji“ ništa manje nego njezin reformator, stečenim iskustvom na svojim putovanjima po svijetu, a radi poboljšanja narodnoga blagostanja. Koju godinu iza toga (1789.) moli crnogorski guvernator Radonjić iznova rusku caricu, u ime naroda, da se pošalje u Crnu Goru knjaz Sofronije Jugović „koji može u našijema strana ma učiniti velika djela za korist Vašega Veličanstva“, a za kojega „dobro znamo da je on vrlo razuman čovjek i da je pošten, a mi ga vrlo ljubimo zbog njegove visoke familije Jugovića.“⁴³ Ali mu to sve ne bijaše suđeno, kao ni Davidu Nerančiću ni carski ni kraljevski prijesto.

* * *

Hanibal se iza svoga povratka ne nastani kod Zorića, već uze u varošici stan iz kojega je rijetko kada izlazio. Istodobno počeše u onom kraju kolati mnoge lažne novčanice storubaljke. Sumnja radi krivotvoreњa njihova pade doskora na Zanoviće.

Tada se desio u Mogiljevu knez Potemkin i pred njega stupi Evrejin David Movšović, predavši mu vješto izradjenu storubaljku, označivši ujedno kao rasturače velikog broja tih falsifikata braću Zanoviće. Potemkin odmah naloži gubernadoru mogiljevskom, da pripazi na „već tri godine kod Zorića stanujuća dva Raguzinca (!) grofove Zanoviće, koji idu za srećom putem prevare“.

Kod pretrage u Hanibalovu stanu nađoše na tajno skrovište krivotvorenih storubaljaša i na različne sprave za falsificiranje papirnatog novca; nanose na maleni tiskarski stroj, što ga je, po kasnijem iskazu Hanibalova sluge, njegov gospodar bio nabavio u Parizu.

Radi toga bude po izdanom nalogu Primislav od oružnika noću dignut iz kreveta i pod stražom otpremljen u mogiljevski zatvor. U isto vrijeme uhvatiše pred Moskvom Hanibala, koji je

General Simeon Nerančić Zorić

General David Nerančić

bio na putu s Francuzom Salmoranom, upraviteljem vojne škole Zorićeve. Hanibal bude predveden glavnom zapovjedniku grada, grofu Černiševu, a kod pretražbe pronađoše kod njega sedam stotina hiljada rubalja u lažnim novčanicama i nešto sumnjivih igračih karata.

Onom je aferom bio uvelike kompromitiran i sam Zorić, ali mu u istrazi – čini se – ne moguće dokazati krivnju. Sama carica sudila je doduše o tom drugačije, kako to izlazi iz jedne njezine kasnije izjave.

Zoriću treba ipak uz slabije strane njegova značaja priznati i dosta dobro i vrijedno što je učinio. U prvom redu osnovao je on na svom imanju vojnički odgojni zavod za djecu siromašnih plemića i državnih službenika, iz kojega se kasnije razvio moskovski kadetski korpus. On je taj svoj čuveni zavod dao urediti velikim troškom upravo na veličajan način; namjestio je na njemu vrsne učitelje i ovjekovječio time svoju časnu uspomenu u kulturnoj povijesti novije Rusije. Otvorio je, nadalje, čitav niz pučkih škola, a usto se okušao i na polju industrije, nastojeći oko podizanja različnih fabrika za izradnju koža, bakra i drugih proizvoda.

Financijalni njegov slom prekinuo je sve te namjere. Došlo je do toga da mu se imanje Šklov imalo prodati na javnoj dražbi. Tek pomoć caričina, na koju se u svom očajnom stanju bio nanovo obratio, spasi ga od potpune njegove propasti.

Po smrti caričinoj (1796.) reaktivira Zorića njezin sin i nasljednik Pavao I. Unaprijeđen na čin general-lajtnanta postade ujedno šefom jedne husarske pukovnije. Znao je sebi sačuvati naklonost i priznanje novog cara sve do svoje smrti.

Umro je godine 1799, pošto je veliki požar uništio bio njegovu školu, dio imanja i samog mjesta Šklova. Tada pade u tešku bolest, koja se svrši 6. novembra njegovom smrću.

Danas više ništa ne podsjeća na njegov boravak u onom kraju i na raskošan i sjajan život što se bio oko njega razvio.

* * *

Braću Zanoviće staviše jeseni 1783. pred sud u Petrogradu. Ne znajući još da je zbog otkrivenog tiskarskog stroja i drugog materijala njihova krivnja bila već posve utvrđena, oni su se u istrazi uporno branili prikazujući se žrtvama nekog bjeloruskog Židova Izaka Kajmakoviča. S ovim da se čovjekom Hanibal u belgijskom kupalištu Spa upoznao, s njime da je pravio različne poslove, a kao platež da je od njega primio lažne storubljaše i asignate.

Kod Hanibala nađoše i jedno pismo upravljenog Katarini II., u kojem se on na isti način brani, želeći da pred caricom samom dokaže svoju nevinost i obrani svoju čast. Uvjeren je da ga njegova sudska neće nikada primorati da požali ovaj svoj korak. „Srce će moje, olakšano čistoćom moje savjesti, očekivati samo to što će zapovjediti uzvišena mudrost i nepokolebljiva pravednost rukovođene milosrđem Vašeg Imperatorskoga Veličanstva. – Pomilujte!“

Kao svjedok preslušani francuski učitelj i upravnik Salmoran, koji je i sam neko vrijeme stajao pod sumnjom sudioništva, dao je ovu zanimljivu karakteristiku braće Zanovića: „Stariji Zanović imade živahan i gibak razum i simpatičnu spoljašnjost. Štogod je dosele poduzimao, uspjelo mu je. On je vazda uporno išao prema cilju što ga je sebi bio odredio i kod toga bio je nalik na kameleona koji svaki čas mijenja svoju boju; podsjeća također i na iskusnog veslača, koji okrenutim leđima bezbrižno i sigurno plovi prema mjestu gdje želi pristati. No, što kod njega osobito iznenađuje i što se ne bi moglo očekivati kod čovjeka rođena pod podnožjem gore Montenegro (!), jest njegova neobična i svestrana izobrazba i veliko njegovo znanje. – Mlađi Zanović mnogo zaostaje umom, izobrazbom i spoljašnošću svojom za starijim bratom. Svojom neobuzdanošću i podmuklošću on je uistinu pravi Crnogorac.“

Poredivši oba brata naziva starijega lisicom i zmijom, a mlađega medvjedom i lavom. „Prvi je kadar da izmisli svakojake pothvate, a drugi da ih bezobzirno izvrši.“ Konačno izjavljuje Salmoran

svoje zaprepaštenje da su se ljudi tako odlična roda kao Zanovići mogli odvažiti na takvo odvratno zločinstvo.

U raspravi spominjalo se i svašta iz prošlosti optuženih. Napose je bilo govora i o dalekosežnim putovanjima njihovim gotovo po svoj kolikoj Evropi, koja se putovanja tobože protegnuše čak i na prekomorske krajeve, do same Istočne Indije. No koliko toga iz njihove prošlosti petrogradski sud nije znao, a nije ni znati mogao!

U sjednici sudbenog senata od 7. avgusta 1783. bijahu osuđeni: Hanibal grof Zanović radi uvoženja lažnih asignata iz inozemstva i krivotvorenja novaca u zemlji, na tamnicu u trajanju od pet godina. Na istu kaznu bude osuđen i njegov brat Primislav (Marko) radi sudioništva i zatajivanja rečenih zločinstva.

Carica potvrди svojim ukazom od 25. oktobra osudu s odredbom, da se Zanovići imadu „zatvoriti u tvrđavu Nislot na neopozivi boravak od pet godina“, * a da se izminuće toga roka imade carici dojaviti.

Na dalekom sjeveru, u ‘zemlji jezera i močvara’ u bivšoj ruskoj guberniji Sv. Mihajla u Finlandiji, diže se u zalivu Kjurensalmi između jezera Huakivesi i Pihlajavesi, na otoku Savonlinna (ruski: Nislot) gorda i mrka, u petnaestom vijeku sagrađena tvrđava. To bijaše tamnica u koju smjestiše Zanoviće. Tamo čekahu, odijeljeni od čitava svijeta, u kraju koji se dotiče nedoglednih snježnih poljana, na granici zabitne Laplandije, dok mine njihovo teško petogodišnje robovanje.

Ravno tri nedjelje prije dovršenja, carica se sama sjetila zločinaca. Dana 15. septembra 1788. upravi ona na glavnoga prokuratora kneza Vjazemskoga ovo naređenje: „Stanoviti Zanovići imadu se po izminuću roka dosuđenog im tamnovanja otpremiti u Arhangelsk i uputiti tamošnjega general-gubernatora Tutolmina da ih prvim brodom otpredi iz naše imperije, pod prijetnjom najteže kazne za slučaj njihova povratka u Rusiju“.⁴⁴

---

* заключет в Нейшлотскую крепость на бесизгодноэ пребываниэ на пият лет

* * *

Nije poznato kuda su Zanovići krenuli s ledenog bijelog mora. Stvorila se o njima romantična legenda da su oba prilikom jednog napadaja švedskog ratnog brodovlja na otok, gdje bijahu utamničeni, a napose Primislav, „kao bivši mletački vojni časnik“, junačkim načinom pridonijeli uspješnoj obrani i tada bili pušteni na slobodu. Barsukov, na temelju ruskih arhivalnih spisa sve to obara i ispravlja. Priča o Primislavovoj naprasnoj smrti u Indiji pri povratku iz Rusije također ne stoji, jer se u jednoj bilješci iz godine 1797. spominje još kao živ.

Bilo kako god, od onoga vremena više nema potanjih vijesti o Primislavu i on iščeznu zauvijek s vidika. Po jednoj verziji dao se on po povratku iz Rusije na trgovinu afričkim robljem za južne krajeve Amerike. To bi dakle bio jadni finale onoga tako nemirnog i bespokojnog avanturističkog života.

* * *

Za Hanibala moglo se ustanoviti da je u vrijeme kad je Napoleona vojska zauzela Veneciju (1797.) boravio u Francuskoj. Kasnije, kad Francuzi zaposjedoše Dalmaciju i Boku Kotorsku, istaknuo se on među svojim zemljacima kao agilni emisar nove demokratske, Francuzima sklone stranke. Bio je u ono doba i prolazno s krivom putnicom u Beču, odakle ga redarstvo protjera. Iza toga nastanio se sa svojom porodicom u Italiji.

Godine 1811. boravio je opet neko vrijeme u Beču, naizmjenice i u Jojtendorfu, u Donjoj Austriji, kod 'grofa Đenićea, profesionalnog kartaša',* pod izlikom da će na grofovou imanju urediti uzgoj svilaca.

---

* Graf Geniceo, bekanntlich ein Spieler von Profession

One iste godine, kaže se u jednom izvještaju bečke policije o Hanibalu, da je 'strastven i prijevaran kartaš',^{*} da je bio nekada ruski špijun protiv Švedske i da mu je uspjelo pobjeći iz Finlandije kad su ga tamo uhvatili. „Poznato je kakve je sve spletke u zajednici s grofom Vojnovićem i opatom Dolčijem, uz pripomoć vladike crnogorskoga upriličio i prouzročio kod cara Pavla I protiv Austrije, pogledom na Albaniju.“ U mlađim da je svojim godinama, prigodom jednog zahvata u tuđe vlasništvo, izgubio dva prsta na desnoj svojoj ruci, a odonda da mu je ova uvijek pokrita rukavicom. „Ovaj čovjek se pretvara u špijuna, odličnika, i gleda da svakoga iskoristi kako mu to nalažu vreme, okolnosti i sopstvena korist“^{** 45}.

Ako sve to odgovara istini, značilo bi da je Hanibal našao putova da se iza prisilnog odlaska iz Rusije vrati opet na neko vrijeme onamo. Kasnije, kako vidjesmo, pojavljuje se na različnim mjestima, dok nam o posljednjim zgodama njegova doista šarolika života nije ništa potanje poznato.

---

* ein starker falscher Spieler

** Dieser Mensch lässt sich zu einem Spion, zu einem Bravo, und zu allen wie es Zeit, Umstände und sein Vortheil erfordert, gebrauchen.

XXIII

MIROSLAV KONTE ZANOVIĆ (1761-1834)

Burno se osamnaesto stoljeće primicalo svome kraju. U svom opustjelom budljanskom domu življaše samotno starac Antun Zanović. Sinovi, koliko su još bili u životu, ostavili su ga prisilno ili prolazno i potucahu se po širokom svijetu. Milosrdno vrijeme bijaše prešlo nad tolikim tužnim i bolnim u njegovu životu. U dalekom Amsterdamu iznad nečasnog groba genijalnoga njegova mezimčeta Stjepana – samozvana princa Kastriotovića – odavna bješe proklijalo cvijeće praštanja i zaborava. Primislavu zameo se trag, a Hanibal i Miroslav iđahu kojekuda za promjenljivom srećom svojom. Unatoč teškom bremenu prošlosti i dubokoj starosti, još uspravan i neskršen, čuvaо je otac Antun ostatke bogate djedovine na rođenoj grudi svoga zavičaja.

Posljedice su silnoga pokreta velike francuske revolucije prodrmala svom kolikom Evropom. Godine 1797. zadesi i staru iznemoglu Veneciju neizbjježiva katastrofa. Sin revolucije, Napoleon Bonaparta, sruši vijekovnu aristokratsku vladavinu, a jakobinska kapa na drvu slobode zavlada u mletačkim lagunama.

Mjeseca maja te godine uđoše francuske čete u Veneciju. Prvi je njihov posao bio da iz različnih tamnica oslobođe političke

uznike, pristaše demokracije. Među njima izade tada iz tamnice *Dei Piombi* i Miroslav konte Zanović.

Rođen godine 1761. u Veneciji kao četvrti sin „presvjetlog gospodina konte Antuna Zanovića, sina Stjepanova iz Budve u Dalmaciji i presvjetle gospođe Franjice rođene Marković, kćerke kapetana Marka“, dobi na krstu, kako nam to kazuje zapis u matici rođenih patrijarhalne bazilike svetoga Marka, imena Ivan, Antun i Miroslav.

Bio je još dijete kad su mu godine 1766. oca, pod prijetnjom smrti, a malo zatim i stariju braću Primislava i Stjepana, pod prijetnjom ‘gnjeva’ svesilnih mletačkih inkvizitora, izagnali iz Venecije. Ovo je bilo, kako sam potanko iznio, zbog sumnjive, zabranjene hazardne igre, a kod sinova još i zbog nepoštivanja vjerskih obreda i huljenja Bogorodice i svetaca. – Tada se i Miroslav s ostalim članovima obitelji preselio u Budvu.

Iz ranijih godina njegova života znamo inače malo što. Tek u famoznom, na svome mjestu citiranom onom pismu, što ga je Stjepan Zanović pisao ocu iz Haga godine 1780, u vrijeme kad je sanjao da će s pomoću budućeg pruskog kralja postati vladaocem poljskim, nailazimo opet na ime Miroslavljevo. U tome pismu obećava Stjepan da će se za nj brinuti i poziva ga da mu s ostalom braćom dođe u pohode ili u Strasbur na Rajni „u kuću gospodina Viteza de Paržero, predsjednika bezanskog parlamenta, ili u kuću grofa Marešala de Pao, koji će im kazati sve što treba da znadu“. Ili – ako im je zgodnije – neka odu u Litvu i neka ga čekaju kod grofa Oginskoga (velikoga njegova prijatelja) u Slonjimu, gdje će biti vrlo lijepo primljeni.

Miroslav se doista našao s bratom u Litvi, gdje je, čini se, i poslije smrti Stjepanove (1785.) boravio, ali se što potanje o tom nije dalo ustanoviti. Prema navodima jednog austrijskog policijskog izvještaja iz vremena poslije francuske okupacije Boke Kotorske (1814.) bijaše Miroslav, kako se čini, postao 1786. u Poljskoj slobodnim zidarom i došao kao takav do ugleda. Tu se

ujedno kaže da je kasnije bio pozivan da u Poreču u Istri (gdje je imao rodbine) uredi slobodno-zidarsku ložu, ali se on tome pozivu nije odazvao.⁴⁶

Sačuvala se, međutim, još jedna uspomena na one njegove mlade dane, što ih je proveo u Poljskoj. Tamo je štampana, sudeći po tipografskim i jezičnim osobinama oko godine 1785. valjda u privatnoj štampariji grofa Oгинскога njegova knjižica *Misli i popiewke*, koja nam se sačuvala tek u nepotpunu primjerku u nekadašnjoj Gajevoj biblioteci.

Misli i popiewke Gospodina Kneza Miroslava Zannowicha zbirka su mudrih misli i rečenica, zatim ljubavnih i rodoljubnih pjesama. Sve odaje nevezanu i bezbrižnu čud autorovu. *Misli* su većinom uzete i doslovno prevedene iz francuskih *Pensées*, što ih je izdao njegov brat Stjepan godine 1784. kiteći se i on podosta tuđim permjem. *Misli* su nam, ipak, s vlastitim dodacima prevodiočevim, uz izvorne njegove hrvatske pjesme, toliko simpatičnije, što su iznesene u domaćem ruhu.

Kao maleni ogled iznosim ovdje neke od tih misli u modernom pravopisu:

„U dva dijela jest život ljudski razdijeljen: jedan za učiniti zlo, a drugi za pokajati se. – Ne valja se nikada pouzdati ni u onoga što nas je prevario, ni u onoga koga smo prevarili. – Kada čovjek ne može naći pokoj u samom sebi, zaludu ga traži gdje drugdje. – Tko će mnogo govoriti, valja da mnogo zna ili da mnogo laže. – Valja držati razum za sebe, život za ženu, a srce za svoga prijatelja.“

Značajnije su one rečenice u kojima se zrcali neko tradicionalno neraspoloženje prema ‘majci’ Veneciji:

„Najviša korist što može čovjek sebi učiniti sa vlastelom mletačkom, što dolaze za knezove u Budvu, jest svaditi se s njihovim domom. – Valja gledati veliku gospodu (to jest Gospodu mletačku!) kao oganj: ni mnogo blizu ni mnogo daleko. – Najveći zločinac na svijetu jest špijun. Svaki čini zlo za kakvu svoju korist, no on čini

zlo radi opačine svoga srca.“ (Ovdje imade dodatak: Da su Budljani razumni i od staroga načina, objesili bi dvojicu za smiriti sav grad i svu okolicu). – Kraljevi su na svijetu kao novac, valja ih uzeti za što se daju, a ne za što u istinu vrijede.“ (S dodatkom: Knez budljanski zapovijeda, jer je vlastelin mletački).

U skladu je s gore iznesenim rečenicama i ova: „Valja ljubiti svoju otadžbinu kako samoga sebe, a svoje roditelje kako Boga na zemlji“.

Drugi dio knjižice sačinjavaju *Popiewke Pocasgnice*. Tu treba prije svega istaknuti domoljubne pjesme, posvećene Budvi:

O ti Budvo – Slavni grad
Na Granici – Tvrdi sad;
Ti si vazda – Slavna bila
Niti si se – Ponizila;
Kada te je – Turska sila
Od svih strana – Oborila.

ali i dobro mišljenu pjesmu Dalmaciji kao dokaz duševne solidarnosti u vrijeme političke razdvojenosti:

Svemu svijetu časno sja
Dalmacija jedina;
Otačastvo prelijepo
Tvoje ime preslavno
Dokle budemo mi bit,
Svi ćemo te slavit.

Ređaju se dalje: *Popijevka počasnica, učinjena za popijevati, kada se svati darivaju*:

Šetala se djevojčica – Po bostan zeleni
I brala je lijepo cvijeće – Da svate daruje.

Tu doletje sivi soko – S planine zelene;
U klun nosi zlatnu čašu – Vinca crvena.

Iza toga slijedi *Popijevka za tamburu, vrhu djevojke, koja se htjelaigrati s mladićem, bez strašit se od ljubavi:*

Vezak vezu lijepe djevojke,
U zardinu – pod ružom rumenom.

Najposlije ima u nizu ljubavnih pjesama, na strani 30, *Popiewka Wesela (Djevojka je sanak snjela)* vrlo erotičkog sadržaja, koja podsjeća na slične pjesme Frana Krsta Frankopana. Na koncu izrezano je iz knjige dvanaest stranica valjda slična sadržaja.⁴⁷

* * *

Po odlasku iz Poljske, gdje se on u društvu rodoljubnih konfederata priviknuo i predao slobodoumnim idejama, dao se Miroslav na dulja putovanja dok se nije ustalio u Parizu. Ovdje je on u vrtlogu sudbonosnih događaja doživio začetak i prvi razvitak revolucije. Kao toliki drugi postao je i on oduševljeni njegovim pristaša.

Nešto prije pada Venecije vratio se u domovinu i tu ispovijedao i širio jakobinsku nauku od koje je strepila monarhijska Evropa, a drhtalo svako servilno – lojalno podaničko srce. S njime bijaše došao već poznati nam iz Rusije brat njegov Hanibal koji se i u Veneciji istaknuo kao agilni emisar demokratske, revolucionarne Francuskoj sklonoj, stranke.

Miroslav Zanović svrati doskora na sebe budno oko državne vlasti. Zbog svojih očitih prevratnih ideja bude po nalogu glavnog providura dalmatinskog Andrije Kverinija kao osoba opasna za javni poredak uapšen i otpremljen, okovan u gvožđu, iz Zadra u Veneciju.⁴⁸ Iz tavnice *Ispod olova* oslobodi ga, kako smo već spomenuli, najezda francuske vojske.

Nadođoše dani velikog uzbuđenja i anarhije u Dalmaciji. U maju, uoči neizbjježne katastrofe, bude iz Venecije odaslato kući oko deset hiljada mletačkoj mačehi do posljednjega časa vjernih i odanih vojnika Dalmatinaca. Poslije toga, u daljem razvitku događaja, dođe na mnogim mjestima do ozbiljnih nemira koji poprimese tu i tamo opasan značaj, dok je u Splitu, Trogiru i drugdje bilo i ljudskih žrtava.

Bijahu to nemili plodovi pučke mržnje protiv onih izobraženih Dalmatinaca po gradovima, pristaša francuskih slobodoumnih ideja i demokracije, za koje se općenito govorilo da namjeravaju Dalmaciju predati ‘bezbožnim Francuzima’.

Kad je Austrija stupila na poprište, da preuzme u svoj posjed pripalu joj Dalmaciju, izbjije među pučanstvom, pretežno katoličkim, živa želja da se preko zemalja ugarske krune ujedine sa srodnom Hrvatskom.

Najizrazitije izjavi se tada u ime širokih slojeva naroda veliki zbor franjevaca u Karinu kojemu je predsjedao fra Paško Sekula. Bio je tu nazočan i čuveni fra Andrija Dorotić. Na tom je zboru iznesena želja za združenjem s pukom kraljevine Hrvatske, s kojim sačinjavahu u stara vremena jedno tijelo, pridruženo kruni ugarskoga kraljestva. Tomu se priključi i Gerasim Zelić kao izaslanik ‘grčkoga’ (srpskoga) dijela pučanstva Dalmacije.

General je Rukavina za okupacije Dalmacije, gdje su ga kao Hrvata svagdje primali s velikim oduševljenjem, svečano izjavio da i on pristaje uz ovo stajalište. Ali se zbog toga bečki politički krovovi silno uzvrpoljiše, pa su preduzete mjere da se „nezgodnoj toj želji Dalmatinaca“ stane na put. – I u Budvi se javio isti pokret pod vodstvom konte Miroslava, a uz snažnu suradnju njegovih rođaka i prijatelja. Svi ovi, i njihovi sumišljenici širom ostale Dalmacije, stavljeni su pod naročitu pasku policije.

Boka Kotorska preživljavala je tada ozbiljne trzavice. Bokelji su oduvijek bili poznati kao najnepokorniji i najnemirniji žitelji

jadranskoga primorja, koji su ljubomorno čuvali svoje privilegije. Vladika crnogorski, kojega je naravna njegova težnja vazda upućivala na Boku, vodio je isprva neodređenu politiku, ne znajući pravo kojoj da se strani prikloni. To je djelovalo i na brojniji srpski dio tamošnjega pučanstva, koji je vladiku smatralo duhovnim svojim poglavarem.

U čas, kad se u Boci pročulo da su Austrijanci zaposjeli Istru i da se spremaju na Dalmaciju, razdijeli se bokeljsko žiteljstvo na tri stranke: na srpsku, Crnoj Gori sklonu, na drugu, koja je gledala u Austriji zakonitu baštinicu Venecije, i konačno na manju, ali vrlo agilnu grupu privrženika demokracije kojoj se isprva prolazno priključio vladika crnogorski.

U to buknu ustanak u Grblju (Župi) među Kotorom i Budvom. Da se osujete ozbiljni nemiri i spriječi najavljeni napadaj i razorenje grada Budve, koji je među okolišnim pukom bio ozloglašen kao gnijezdo pristalica Francuza, bješe na predlog Antuna Zanovića pozvan vladika crnogorski da uzme grad pod svoju zaštitu i u svoj posjed.

Kanonik dr Antun Kojović zabilježio je u svojim *Analima* ovaj događaj ovim riječima: „Mudro mišljenje neumrloga konte Antuna Zanovića predloži, i prijedlog bi primljen, da se obrate crnogorskom vladici moleći ga da sađe i da se zauzme da se odalje zlonamjernici (iz okolice), koji se javno i otvoreno izjavиše da će razoriti Budvu kao skrovište privrženika Francuza“.

U kući starine Antuna držahu se i sva dalja vijećanja. Njega prvoga pohodi vladika kad je prispio u grad. On je staroga Zanovića već i otprije uvelike cijenio znajući da je čovjek tolerantan i šireg pogleda. U protivštini s velikim brojem svojih sugrađana katolika, on je, primjerice, kod ponovljenih sukoba zbog izvršivanja obreda i uobičajenih crkvenih ophoda žitelja srpskih uskratio svoj potpis na pismenim predstavkama uperenim protiv budljanskih Srba.

Vlada Petra Petrovića – Njegoša, koja je uistinu uspostavila red i mir, trajala je od 14. jula do 28. avgusta. Razvitak političkih prilika prisili tada Crnogorce da se povuku.

Austrijska okupacija Dalmacije bijaše, međutim, dalje napređovala a mjeseca avgusta 1797. bude zaposjednuta Boka Kotorska. Na putu iz Kotora u Budvu pridružio se generalu Rukavini vladika crnogorski, koji mu kod iskrcavanja predade ključeve Budve uz izjavu: „da je Budvu svojedobno zauzeo u ime Njegova Veličanstva cara Austrije“.

Poslije toga uredi Rukavina u Budvi upravno vijeće, koje se sastojalo od tri plemića i tri pučana. Među prvima bio je prolazno i Miroslav Zanović, koji kasnije odstupi zbog denuncijacija i rovarenja svog protivnika Markantuna Bubića. General Brejdi, novi civilni i vojnički upravitelj za Boku Kotorskiju, postavi kasnije na čelo gradske uprave* gotovo osamdesetogodišnjega bolešljiva oca njegova Antuna, koji je do svoje smrti (1801.) vršio ovu čast.⁴⁹

Za čitavo vrijeme prve austrijske okupacije, iako već iz svega početka pod sumnjom izrazitim liberalnih načela, bio je Miroslav u službi austrijske vlade. Više puta bio je njenim izaslanikom i posrednikom kod vladike crnogorskoga, a njegovu je nastojanju uspjelo da se širom Boke Kotorske srede prilike i primire duhovi. Bio je napose i vanrednim zdravstvenim povjerenikom za vrijeme kuge i predsjednikom sanitetske oblasti za haranja žute groznice duž arbanaške međe. On sam tvrdi da je požrtvovno i savjesno vršio sve preuzete dužnosti i žrtvovao vlastiti novac, koji mu nije nikada vraćen, ali da ga je često ogorčavalo neprikiveno nepovjerenje sa strane vlastodržaca.

Koje je raspoloženje od svega početka protiv njega vladalo dokazuje nam i zanimljiv jedan spis iz godine 1798, što ga je bečka dvorska kancelarija bila upravila na civilno–vojničko zapovjedništvo u

---

* presidente e capo della Località

Kotoru. Nalog glasi da se imade napose nadzirati konte (Miroslav) Zanović, „koji je odan francuskim principima i kojega se brat (Hannibal) nalazi u Francuskoj“. Tu se označuje Miroslav opasnim političkim agentom, kojega intrige i pakosti treba svim sredstvima pobijati. Jednako strogo treba bdjeti i nad drugim osobama koje su zaražene takvim otrovnim i razornim idejama, uperenim protiv države i vjere. U prilogu, pak, nalazi se posebna okružnica na političke predstavnike dalmatinske i na biskupe: zadarskoga, ninskoga, trogirskoga, splitskoga i na ostale, s pozivom da se i ovim povodom svi udruže u poštenju i vjernosti na obranu crkve i prijestolja.⁵⁰

Još jasnije ovo proizlazi iz jednoga dopisa od 11. februara 1805. baruna Brejdija savjetniku i cesarsko-kraljevskom delegatu barunu Rosetiju u Kotoru: „Poznajem Cvijetovića, Zanovića i Bizantija, i znam da ništa nije nemoguće ljudima ovakva soja u svrhu širenja zlog duha nezadovoljstva i nepokornosti“.* – Ujedno traži da spomenuti budu uapšeni i otpremljeni lađom u Zadar.

U svom odgovoru barun se žali što je zemaljski glavar podlegao utjecaju denuncijanata i zlobnika. Brani Zanovića i jedino dopušta da je on javno izražavao veliko svoje nezadovoljstvo „videći se potpunoma napušten i zanemaren, pošto je učinio državi tako korisne i važne usluge upravo pod vladom Vaše Ekselencije“⁵¹.

U takvom raspoloženju dočekao je Miroslav Zanović zamašne političke promjene koje su došle malo poslije toga.

U nestalno i mutno doba, tik pred dolazak Francuza u Boku Kotorsku, pošto bijahu na kratak čas Rusi naslijedili Austrijance, Miroslav se opet pojavljuje. On bijaše i prvi koji je iz Kotora doglasio u Budvu nastupajući ulaz Francuza, kojima se i on po svom nagnuću dragovoljno pridružio.

O svom pristajanju uz Francuze izrazio se sam Miroslav u jednom svom pismu upravljenom kasnije na francuskog ministra

* ... per propagare il miasma dell' insubordinazione e dell'indisciplina

ovako: „Pošto se mislilo da sam ja na strani Francuza i da sam Opštini Paštrovićku podgovorio da protiv njih oružje ne prihvati, pa potom da sam htio upustiti generala Loristona u Budvu kroz prozor moje kuće koji gleda na more, izložiše me kinjenju ruske vlade koja me baci u zatvor u kući za 40 dana, i za četiri mjeseca mi zabrani da iz varoši izlazim, osim toga što su mi seljaci kuće u polju porušili“.

Dana desetoga avgusta 1807. razvijen bješe u Budvi svečano francuski barjak, a mladež prolazila je gradom kličući: „Da živi veliki Napoleon!“

Dva dana iza toga uđoše Francuzi u barjacima iskićenu Budvu. Zapovjednik bataljuna kapetan Moro namjesti se kod Zanovića. Kasnije prispije general Loriston i sâm zapovjedujući maršal Marmon, oba gostoljubivo primljena kod Miroslava Zanovića koji ih je odlično počastio, pače – kako veli suvremena jedna bilješka – jelom ‘po francuski’.*

Marmon imenova doskora Miroslava Zanovića „kao jedinog za to spretnog i zgodnog čovjeka u onom kraju“ francuskim vicedelegatom i mirovnim sucem. U toj je časti ostao sve do potkraj godine 1808, kada bude ukinuta uz hercegnovsku i vice-delegatura budljanska.

Kao vicedelegat u svom svojstvu savjetnika i povjerenika francuskih vlastodržaca, vršio je savjesno svoju često veoma tegotnu i neugodnu službu. Bio je svakako uvjeren da u prilikama onih vremena dobro i pošteno radi. Pod utjecajem nadmoćnosti francuskog imperatora nije tada mogao ni slutiti kako će se stvari njegove otadžbine dalje razvijati.

Iz onog se vremena sačuvao opis Crne Gore što ga je sastavio Miroslav Zanović po nalogu divizijskog generala Vinjola (*Detaljni pregled Crne Gore, načinio gospodin Milislav Zanović, vicedelegat***). –

---

* a la francese

** Dettaglio succinto del Montenegro, fatto dal Signor Milislao Zannovich, vicedelegato

Nadalje, jedan opis: *Opis turske Albanije od granice Paštrovića više Skadra**; ovaj opet napisan po odredbi divizijskog generala Klozela.⁵²

Kod različnih pobuna imao je da službeno prati vojništvo. Kod takvih zgoda izbilo je češće neprijateljsko raspoloženje protiv njega, koji se i onako imao vazda da bori s ličnim protivštinama u samoj Budvi. Napose, kod ustanka Bokelja u Brajićima (1808.), koji je urođio tako kobnim posljedicama za patnički onaj narod, zapala ga je nemila dužnost da zatraži iza njihova poraza od crnogorske vlade izručenje prebjeglih boraca, ali je taj zahtjev odlučno odbijen. – Nešto prije toga učestvovao je kao tumač kod čuvenog sastanka vladike crnogorskoga s Marmonom kod tvrđice Sv. Trojice (11. avgusta 1807.).

Za poznate upadice zbog naumljenog namještenja francuskog konzula u Crnoj Gori (počevši od godine 1807.) bio se konte Miroslav za ovu stvar ozbiljno, iako bez uspjeha, zauzeo. Godine 1808. vraća se svojim dopisom od 19. jula na isti predmet i razlaže vladici crnogorskom kako ga je zapovijedajući general Marmon ovlastio da prenese da će u toj stvari uvelike uvaživati želje Crnogoraca i da će biti imenovana zgodna ličnost; napose će biti opozvano naumljeno namještenje Crnogorcima nepoćudnoga oficira Pavla Tomića. Umjesto njega određena je druga podesnija osoba, „no – prema opstojećem antagonizmu – svakako ne dubrovački državljanin“. Dalje naglašuje da neće biti nikakvo vojničko lice uz konzula, a ovome će se nametnuti dužnost da se nema upletati u unutarnje prilike Crne Gore.

Na ovo je došla 6. avgusta *Izjava glavara crnogorskikh mitropolitu Petru I* u kojoj se i opet objavljuje po „riječi i dogовору svega naroda“, da oni, „kako Tomića tako ni drugoga u ime konsula... primiti ne mogu“. Pored razloga spoljašnje naravi kaže se tu među ostalim: „Mi iz mnogijeh stvarih očito vidimo sve drugojačije negoli gosp.

---

* Descrizione dell' Albania turcha dalli confini di Pastrovichio sino Scutari

Zanović u svojemu pismu izgovara, erbo imamo javna svjedočanstva od smutlivijeh djelah višepomenutoga Tomića... koja su upućena ne samo protivu naše domaće mirnoće, nego i protivu susjednoga miroljubija i naše slobode i suviše protivu utvrđenoga mira među Rossijskim i Francuskim dvorovima“. Gledе Tomića se još kaže „da on ište utvrditi svoju sreću verhu naše nesreće, kao što je o tome radio i 1790. godine u edno s grafom Vujićem pri turskomu dvoru“.

„Po svome gorskomu“, i kako im se čini, „pravednomu rasuždeniju“ izjavljuju konačno Crnogorci, da bi oni „mogli primiti konzule ili činovnike stranih država samo znanjem i dopuštenjem Rossijskago imperatorskoga dvora, njihovog od davnine pokroviteljstva. Kada, pak, ne bismo ovde mogli našu slobodu uživati, koju smo s prolićem naše krvi svagda branili, u takvu zgodu ne ostaje nam ništa više željeti nego da budemo preseljeni u deržavu našega vsemilostivješago pokrovitelja, kuda nas edinovjerie i edinoplemenost poziva.“⁵³

Sav veliki napor s francuske strane bio je uzaludan. Crna Gora, čuvajući ljubomorno svoju slobodu i bojeći se s pravom upletanja francuskoga, znala se žilavo i uspješno oduprijeti ovoj nakani i osujetiti je. Sam car Napoleon I živo se zainteresirao za tu naoko neznatnu aferu. Kažu da ga je tvrdi otpor malene Crne Gore u tolikoj mjeri razljutio da se zagrozio* bio da će Crnu Goru pretvoriti u Crvenu (krvavu!) Goru.

U sredini godine 1810. pođe pod utjecajem Marmonovim velika poklonstvena deputacija pred cara Napoleona I u Pariz. „Sjaj carskoga prijestolja i grada Pariza“, reče Marmon, „treba da zabilješti nove podanike jer oni i onako nemaju nego vrlo pomućene pojmove o našoj veličini“. – Bijahu zastupani gradovi i općine svih dijelova zemlje, a usto posla i šest krajiških hrvatskih regimenata svoje zastupnike. Delegatom Boke Kotorske bijaše po Marmono-voj izričitoj želji Miroslav Zanović.

---

* zaprijetio (Prim. ur.)

Патријарх Милешевскиј
Земља Црногорскаја уважава
јејо, властелина Сабора Абагаја
Небујалаја виљачег

Петар Петровић Негош

Petar Petrović Njegoš I, vladika crnogorski

Za šestomjesečnog svog boravka u Parizu (od juna do decembra), deputacija je više puta učestvovala kod vijećanja o konačnoj organizaciji Ilirije. Delegati su također bili nazočni kod svih svečanosti, a bili su napose dionici i kod različnih priredbi u slavu Napoleonova vjenčanja s austrijskom princesom Marijom-Lujzom.

Dana 15. avgusta, pak, primio je Napoleon u svečanoj posebnoj audijenciji deputaciju koja je pod vodstvom ljubljanskog biskupa Ričija pristupila pred njegov prijesto.

Veliki obrednik bio je poređao oko prijestolja prinčeve, prve državne i dvorske dostojanstvenike, kardinale, ministre, visoke vojničke časnike i uz službene dvorske ličnosti članove senata i državnog savjeta. Iza toga uveo je ilirsku deputaciju koju je predstavio caru princ, dvorski podmaršal.

U svom govoru istaknuo je biskup ljubljanski, među ostalim, kako se stanovnici ilirskih pokrajina nadaju od silne moći i velikog genija svoga vladara i oca uskrsnuću i sretnom napretku. – Na ovo je Napoleon odvratio da se želi što bolje upoznati s potrebama i željama vjernih mu stanovnika Ilirije, a da im uzmogne zajamčiti trajno zadovoljstvo i istinsku dobrobit.

Iste večeri bio je serkl, kod kojeg je car oslovio svakog pojedinog učesnika napose. Na terasi bijaše izveden odličan glazbeni koncerat, dok se uz gruvanje topova razvila bajna iluminacija tiljejskog parka, carske palače i mnogih javnih zgrada.

Opisujući *Le Moniteur universel* ove svečanosti donosi i imenik svih članova deputacije. Tu nalazimo odmah iza pročelnika kao prvoga: 'Zanović, izaslanik Boke Kotorske'.^{*} Mjeseca novembra objavljeno je u istom ovom službenom listu visoko odlikovanje što mu je podijeljeno prilikom odlikovanja i ostalih članova deputacije, imenovanjem njegovim kavaljerom reda talijanske željezne krune. Svečana predaja odličja bila je 2. decembra, na dan godišnjice Napoleonova krunjenja i bitke kod Austerlica.

---

* Zanovich, député des Bouches-de-Cattaro

To bijaše zacijelo vršak najponosnije epizode u Miroslavljevu životu. Uživajući u častima i slastima duljega boravka u francuskoj metropoli, kulturnom i političkom središtu Evrope, obnovio je on, u sretnijim prilikama, uspomene iz davno minulih mladih dana pariskih. U sumrače tužnog udesa što je tako dugo lebdio nad očinskim njegovim domom, bijaše mu uspjelo da unese tračak nade i svjetla. Vratio se uzdignute glave, ne sluteći nikako da će za malo godina novo doba promijenjene sudbine velikoga Korzikanca naći i njega u teškim prilikama potištenosti i opadanja.

Doskora je došao dekret organizacije ilirskih pokrajina (1811.), a iste one godine ostavio ih je Marmon zauvijek.

Za čitavo još vrijeme francuske okupacije Boka se Kotorska nalazila u trajnom nemiru, tako da je svaki čas prijetila opasnost ustanka. Crnogorci, krvni protivnici Francuza, bijahu glavnim uzrokom toga uzbuđenja. Napoleon želeći da konačno ukroti „strašne ove gorštakе“^{*} bio je pače naumio, da svoju vojsku potisne do Cetinja i da ih svlada. Ali do toga nije nikad došlo.

U početku 1812. godine planu u Paštrovićima krvava buna kod koje su učestvovali – iako ne otvoreno – i mnogi Crnogorci. Francuzima uspije tada da puk zastraše i primire, ali prigušena je vatra dalje tinjala, da prvom prilikom opet zaplamsa.

Francuska okupacija „marljivo začeta, nedovoljno provedena, a brzo i lako napuštena“ pod različnim je peripetijama potrajala do jeseni godine 1813. Ostavila je iza sebe i dosta dobra, ali simpatije puka nije nikako mogla steći.

Teretilo je Francuze, uza sve ostalo, uništenje dubrovačke republike koje je ostavilo dubokih tragova u srcima Dubrovčana, pogodenih u najsvetijim svojim osjećajima. – Na krajnjoj pak točki tih teritorija bivše mletačke i austrijske Albanije, vrebao je nepomirljivi vladika crnogorski, sa svojim hrabrim narodom i s primorskim svojim pristašama, na čas oslobođenja.

---

*   ces terribles montagnards

I kad se ovo od jeseni 1813. do početka 1814. godine napokon izvršilo, počnu Crnogorci da aktivno nastupaju u Boci Kotorskoj, pouzdajući se u pomoć i zaštitu Rusije i u dogovor s Englezima koji su bili gospodari dalmatinskih otoka. Nadao se vladika da će ga kod definitivnoga sklapanja mira zapasti čitava Boka. Ali mu bijaše suparnicom moćna Austrija, koja je, kao saveznica Rusije i Engleske protiv Napoleona, imala doći u posjed Dalmacije, a po tome i Boke Kotorske.

U Budvu uđu Crnogorci 23. septembra i zarobe slabu francusku posadu. Dan kasnije napadnu tvrđicu Sv. Trojice na putu u Kotor, koju Francuzi razore i napuste. Daljim uspjesima dođoše Crnogorci u posjed čitave Boke, osim samog Kotora. U Budvi bilo je prije njihova ulaza ozbiljnih nemira. Kuće pristalica Francuza budu opljačkane. Ista sudbina zadesi i dom Miroslava Zanovića.

U posljednjoj fazi francuske okupacije nije Zanović vise aktivno sudjelovao, dok je neko vrijeme bio nadzornikom francuske državne lutrije u Budvi. Kasnije priklonio se, po primjeru pokojnog svog oca, vladici crnogorskomu, uz kojega je vjerno i odano ustrajao dokle god mu je to bilo moguće.

Zanimljiva i istaknuta ličnost Petra Petrovića – Njegoša I odražuje se odličnim načinom u ogledalu povijesti onih dana. Kod svojeg naroda – koji ga je prozvao Svetim – uživao je najveći ugled i beskrajno počitovanje. Znao je sebi po vremenu prisvojiti svu političku i duhovnu moć u zemlji i posve paralizirati čast i utjecaj gubernatora. Bio je pametan i uman, a svoje mnogogodišnje iskustvo, stečeno katkada u teškim prilikama, stavljao je vazda u službu svoga naroda, kojemu je bio do krajnosti odan i privržen.

Oprezno i svjesno pratio je on događaje, da u pravom času uz mogne pristupiti ostvarivanju duboke čežnje svoje i svoga naroda: ujedinjenju Crne Gore s Bokom Kotorskom. Na velikoj svjetskoj pozornici odigravahu se, međutim, sudbonosni događaji. Pod snijegom i ledom goleme Rusije pokopana bješe Bonapartova krvava

slava, a Lajpzig i Vaterlo imali su biti katastrofalna zaglavlja ko-načnog njegova sloma.

Iz svoga ‘stana’* u Budvi izdao je vladika 11./23. septembra 1813. lično potpisano *Objavljenije*⁵⁴ koje počinje ovako: „Evo zgoda, slovinski i vazda slavni i pohvalni narode od provincija kotorske, dubrovačke i dalmatinske, da zdogovorno ustanemo i prifatimo oružje protivu razoritelja sve Evrope, protivu opštega neprijatelja, koji je vaše slavodobitno junaštvo i poštenje vaše i vašijeh starijeh pod noge postavio, vaše crkve razorio, koji je vaša imuća lupeškim načinom uzeo, koji je mnogo familija obezčastio, koji je vašu trgovinu, navigacijon i svaku korist zatvorio. Evo zgode, da vaše junaštvo ponovite, evo zgode, da vaše poštenje, koje ste priđe imali i koje su vaši stari od tristo godina imali, i koje vi je tiran evo 7-ma godina uzeo i pogazio, sada je zgoda, da ga povratite i dobijete“.

Dalje se kaže, da će: „... svaki biti primljen za brata i za prijatelja. Oni, koji pristupi nama protivu ovoga krvnika“, protiv kojega: „svi su se sjedinili (za) (iš)ćerati krvopilnika, i prevarnika od sve Evrope. – Oslobođena je junačka Krajina i Kroacija; oslobođena je Senjska Rijeka, a sada šćo će ga slavodobiti i vazda pohvaljeni narod slovinski od Dalmacije i Dubrovačke Države i Boke Kotorske, kada je slavodobitnoga Kralja od Inglitere po moru a Imperatora Franćeska II silna vojjska uljegla na granicu od Dalmacije (...) Sada nemamo se od koga bojati ni strašiti, nego se sjedinite s vašom braćom Crnogorcima...“.

Svršetak zanimljivog ovog spisa glasi: „... tiranin je pobijeden (...) to se daje na znanje svakome Bokelju i Dubrovčaninu i Dalmatincima, da smo mi uljegli u vaša mjesta kako prijatelji za ćerati, s vama ujedno, komunskoga neprijatelja, a na službu našega velikoga Protektora Aleksandra Prvoga i Imperatora Franćeska II i njegovi visoki i mogući aleata prifaćamo oružje i za to neka svaki

---

* quartier

zna dobro, ako bi ko diga oružje protiva vaše braće Crnogoraca, ili Primoraca, i onizije, koji su se s nama sdružili, on će dignuti oružje protiv više spomenuti Imperatora i Kraljeva i našega naroda, on će biti čeran kako izdajnik Otečestva i njegova dobra biće konfiskovana“.

A dan kasnije, na 12./24. septembra, izišla je po sadržaju slična nova proklamacija naslovljena: *Slaveni – Slavno stanovništvo Boke Kotorske, Dubrovnika i Dalmacije*, koja se svršuje riječima: „Mi smo vojnici Vašeg velikog zaštitnika Aleksandra I., imperatora Frančeska i njihovih moćnih saveznika“.

Za 29. oktobar 1813. sazvao je vladika skupštinu sviju glavara i odličnika crnogorskih i bokeljskih u Dobrotu i тамо бјеše стvoreна rezolucija, да се „Двije суседне области, Црна Гора и Бока Которска, задахнute rodoljubljem (...) куну Богом Господом на узјамну вјерност и у сваком slučaju i događaju vječno jedinstvo“.

„Ako bi politične kombinacije nagnale jednu ili drugu od dvije oblasti da podpadne pod vladanje jedne od pomenutih vlada (Rusije, Velike Britanije ili Austrije), to da će se istoj vradi podvrći i druga pod istijem uslovima, a s onijem povlasticama, koje je uživala do sada.“ Ovamo bude umetnuto na zahtjev katoličkih izaslanika – pod utjecajem austrofilskih bokeljskih elemenata – da u tom slučaju prestaje važiti ugovor.

Konačno bješe izjavljeno: ako bi se zbog ratnijeh okolnosti država koja bi nad njima vladala udaljiti morala, u takvome slučaju da njihove zemlje ostanu slobodne i nezavisne pokrajine.

To potpisaše uz mitropolitu Petra I i gubernatora Vuka Radočića, u ime sve Crne Gore i Brda, kao i Boke Kotorske, petnaest zastupnika, a među ovima kao deveti po redu: „Mirislav graf Zanović za Komunitad od Budve“.

Na čelu privremene uprave sjedinjenih oblasti, takozvane Centralne komisije, koja se sastojala od devet glavara crnogorskih i brdskih, a devet deputata bokeljskih, upravljao je vladika čitavom

oslobođenom Bokom, pošto se bijaše potkraj decembra predao i sam Kotor.

U daljem razvitu došlo je do nesuglasica. Na zahtjev vladike, da skupština izabere dva izaslanika koji će saopćiti zaštitnicama Rusiji, Austriji i Velikoj Britaniji ujedinjenje Boke Kotorske s Crnom Gorom, katolički predstavnici zatražiše ujedinjenje s Austrijom. Uto je vladika poslao Savu Plamenca da preda caru ruskom u Parizu pismenu molbu da primi Crnu Goru i Boku pod svoju zaštitu. Ali Plamenac bude u Šibeniku zaustavljen i njegova misija osujećena. Zbog ove akcije vlađičine katoličke općine uputiše svoga poslanika austrijskom caru tražeći podanstvo austrijsko.

U Troju u Francuskoj, u glavnom stanu savezničkih velikih sila, primio je car Franjo dana 22. februara izaslanika katoličkih općina Petra Lukovića. U vojničkom logoru u Šomonu izdan je istoga dana reskript kojim car uzima pod svoje okrilje Boku Kotorsku, uvjeravajući narod „o očinskoj svojoj ljubavi“. Ujedno ističe da je uputio svoga generala s vojskom „put vaše zemlje“, a da „uguši nesporazum i utuli nemile tamošnje nemire“.

Nedugo zatim, 4. juna bijaše austrijski general Milutinović svojom proklamacijom iz Grude objavio Bokeljima da dolazi i da u ime Austrije zauzme Boku. U julu napusti vladika sa svojim borcima Kotor i Boku, pošto bijaše obustavio uzaludni dalji otpor i predao Milutinoviću kotorsku tvrđavu.

Time je Austrija svu zemlju od Zrmanje do Budve zauzela, a uistinu je časna i dostoјna, iako neuspjela epizoda crnogorsko-bokeljskog ujedinjenja bila zaključena. – Žalostan plod onih dana bio je i definitivni prestanak dubrovačke republike. Posljednji bezuspješni napor domoljubnih elemenata dubrovačkih nađoše potkrepe u primjeru sličnog nastojanja slobode željnih Bokelja. – Jedan od tadašnjih najaktivnijih prijatelja patničkoga Dubrovnika bio je Miroslav conte Zanović, što mu njegovi politički protivnici nikada nijesu oprostili.

* * *

Petar Petrović – Njegoš I teško je podnosio propast svojih osnova i nada s obzirom na Boku Kotorsku. Iz potištene njegove duše nikoše one jadikovke što ih je upravljao ruskom caru Aleksandru I i njegovim doglavnicima o „najvećoj nesreći što je ikada Crnu Goru zadesila“. Ruskom kancelaru Rumjancovu piše 26. septembra 1814. s Cetinja, kako su sada mnogi Bokelji „koji su se naročito odlikovali usrdnom odanošću Rusiji, izloženi srdžbi i gonjenju austrijske vlade“, a primjećuje da su „naročito sažaljenja dostojni, koji su imenovani u priloženom spisku“.

U „spisku Bokelja koji zbog svoje odanosti Rusiji trpe gonjenje od austrijske vlade“ zapisan je uz grofa Vojnovića, bivšeg ruskog majora i kavaljera, i uz imena nekih pomorskih kapetana, svećenika i različnih bokeljskih građana i stanovnika, kao preposljednji: „Grof Miroslav Zanović rimske vere, zatvoren je u gradu San Lorenco u Dubrovniku“.

General Milutinović bio je doduše istaknuo u svom proglašu, kod zauzeća Boke Kotorske: „Niko neće biti uznemiren niti progna, pa ni od onijeh koji su se možda zabludili u njihovjem političkijem mišljenjima“. Ali kad je došlo od riječi do djela, prvi je Miroslav Zanović iskusio zle posljedice nastale promjene.

Za njega nadodješa sada teška i nemila vremena. Novo doba bilo je preko svake mjere neprijatno za ljude njegova kova i njegove prošlosti. Po zapovijedi Milutinovićevoj bude on neko vrijeme zatvoren u dubrovačkoj tvrđavi Lovrijenac, gdje je bio kasnije začeten i dubrovački patricij Markiz Frano Bona (Bunić), jedan od glavnih agitatora protiv austrijske aneksije, s kojim je bio u minulim danima Miroslav Zanović u dopisivanju i sporazumu glede zajedničkog oslobođenja.

Skoro zatim otpremiše Miroslava pod vojničkom pratnjom u Zadar, gdje je stavljen pod pasku policije, odnosno zadarskog nadkomesara Šmida. Ovaj je usto imao da pregleda brojna pisma

kod njega nađena, „uključujući mnoga na domaćim slavenskim dijalektima pisana glagoljicom (zapravo, čirilicom)“*.⁵⁵ Mada ova pregledba nije iznesla ništa sumnjivo, što bi bilo opravdavalo redoviti sudbeno-istražni postupak protiv Zanovića, on je po naročitom nalogu iz Beča interniran, uz zapovijed da se bez dopuštenja redarstvene oblasti ne smije nikamo maknuti.

Uza sav svoj napor da se izbavi iz jadnog tog položaja, ostade on zatočen od 1814. do potkraj 1816. godine. Odijeljen od svog zavičaja i kućista, bez sredstava, u pravom je smislu riječi patio. Prodavao je, pak, da se kako – tako prehrani, komad po komad svojih odijela, dok mu, napokon, na ponovljenu njegovu molbu, ne odrediše dnevnu pripomoć od jedne forinte i trideset novčića, što je kasnije trebao da vrati iz svoga imutka i što je na nepokretnoj njegovojo imovini bilo službeno predbilježeno.

Iz jednoga spisa što ga je potpredsjednik najviše austrijske policijske oblasti i tjesni pouzdanik državnog kancelara Metternicha, grof Sedlnicki, upravio na predsjedništvo 'centralno-organizatorne dvorske komisije', razabiremo kako je general Milutinović opravdavao poduzete mjere protiv Miroslava konte Zanovića.

Tu je on označen kao „vanredno opasan, dvoličan, vazda nemiran i pod svakom vladom nezadovoljan čovjek, kao prijatelj za austrijsku stvar tada zlonamjemog crnogorskog mitropolite, kao gorljiv privrženik bivše francuske vladavine i izrazit protivnik Austrije – koji da se svojim intrigama za vrijeme crnogorske anarhije i svojom korespondencijom s dubrovačkom republikanskom strankom u najvećoj mjeri kompromitirao“.⁵⁶

Tome pridođoše, nadalje, i rovarenja ličnih mu protivnika. Iz spisa proizlaze i njihova imena. Tu se spominje nepomirljivi Bubić, vojnički intendant Burović, neki pukovnik Lojz, „osobiti

---

* worunter sehr viele in den hiesigen slavischen mit glagolitischen (zapravo 'cyrillischen') Lettern geschriebenen Dialekten

poznavalac bokeških prilika“, i major Dabović, gorljiv pristaša Austrije. Ovi su se u svojim izvještajima i informacijama odlučno i strastveno izjavili protiv Zanovića, navodeći različne činjenice iz njegova života, upozoravajući s naročitom tendencijom i na njegov ‘prethodni život’.*

Miroslav se žilavo i ogorčeno branio od svojih progonitelja. U nizu svojih podnesaka i tužba on sve to odbija kao plod neopravdanog, nasilnog vojničkog postupka, te zlobne i podle denuncijacije ličnih njegovih neprijatelja i zavidnika. Uvijek nanovo traži da bude stavljen pod redovitu istragu pred nepristranim kojim sudištem izvan Zadra.

„Sedmi teče mjesec – veli u jednoj svojoj predstavci na dalmatinski gubernij – otkada čamim, od vlasti zadržan unutar zidina ovoga grada, a da pravo ne znam čega radi me okriviljuju. Bolno osjećam da sam ja jedini Bokelj kojemu je suđeno da tako gine i očajava; jer se ne gone oni koji su upravljali spise sa grožnjama i izrazima nepoštovanja na sadašnju vladu, ni oni koji su si okaljali ruke krvlju vojnika kojima je zapovijedao general Milutinović.

Zločinstvo, što mi se uporno i uvijek nanovo spočitava, jest da sam ja nepovlasno supotpisao utanačenje o predaji Kotora koje sam kao parlamentar vladike Petrovića imao uručiti generalu Milutinoviću koji se tada nalazio u Prčanju.

S potpunim podaničkim počitanjem i s nepokolebljivom stalnošću poštena čovjeka čiste savjesti mogu izjaviti, da bih ovo isto i stotinu puta nanovo učinio u onom stanju dobre vjere u kojem se nalazih u trenutku kada sam bio upućen da supotpisem i predam onaj spis.

A da me je gospodin general upozorio u času kada proviđen nužnom i valjanom vjerodajnicom pred njega stupih na nepovlasno moje došašće i na kažnjivu neumjesnost mog učestvovanja

---

* vita ante acta

u onoj stvari, ja bih se zacijelo čuvaо bio da si napрtim njegovу mržnju, kada sam nasuprot držao da mogu računati na njegovу dobrohotnost. No on me je obasipao sa stotinu komplimenata, pozivao me k sebi na objed, na večeru i na zajedničke šetnje, i napokon uz izraz zadovoljstva i on potpisao sa članovima glavnog mu stožera isti onaj spis koji mi se sada u grijeh upisuje.

Na sve izmišljotine i klevete onih koji se pobojaše da će u meni imati opasna takmaka za mјesta gdje bi jedino imala da odluci spremu i valjanost, ja odgovaram: Nije istina da sam ja u Budvi sastavio i potpisao neki prosvjed protiv Njegove Ekselencije maršala i gubernadora Tomašića, a niti je istina da sam ja onaj koji je htio da utemelji republiku u onom kraju. Okriviše me nadalje da sam bio tajnikom i tjesnim pouzdanikom vladike crnogorskoga. S druge mi, pak, strane zapališe kuću i uništiše dio imetka, označivši me pred vladikom pristašom Austrije i ocrnivši me pred njim, da sam ga htio dati ubiti u vrijeme kada je uveo austrijsku vojsku u Budvu.⁵⁷

Rješenje ove i ostalih njegovih pritužaba i požurnica Miroslav nije tako brzo dočekao. Vrijeme je tromo odmicalo, a on je dalje imao da snosi nemilu sudbinu koju mu je bila nametnula strogost one tvrde vojničke duše što pod pridjevkom ‘mrkog banatskog kaplara’ ostade među Dalmatincima u tako nesimpatičnoj uspomeni.

A vrijeme nije prolazilo ne ostavljaјući svojih dubokih tragova. U prošlosti „naprasiti, vazda nemirni i sumnjivi“ Miroslav Zanović, taj ozloglašeni i nadasve „nepovjerljivi individuum“ bijaše malak-sao. Bila ga je obuzela teška briga za budućnost i za svakidašnji kruh jer mu imovinske prilike bijahu pošle nizbrdo, uza sve ostalo i zbog vazda nesređena mu porodičnog života. Tražeći načina da se u žudnji za slobodom ulaska austrijskom imperatoru, spjeva mu godine 1815. – o njegovu rođendanu – kićenu i štampom izdanu hrvatsku pjesmu *Nebbo se je promutilo** a godine 1816. upravi pje-

* Si turbaron in Ciel gli astri sospesi

sničku odu „primilom caru Frani“ veličajući „neizmjernu pravdu njegovu“.

Napokon, mjeseca novembra 1816. godine, saopćuje grof Sedlnicki caru posebnim pismenim podneskom da je dalmatinski zemaljski prezidij u smislu njegovih uputa, iza ustrojenja okružne oblasti za Boku Kotorsku, dopustio „zloglasnom Miroslavu konte Zanoviću“* povratak u Budvu, uz nalog daljeg nadzora nad njegovom osobom i korespondencijom. To je bilo, kako se iz spisa jasno razabira, po želji i nalogu samog cara, do kojega bijahu doprle tužbe i molbe Zanovićeve. A možda su svoje učinile i caru posvećene poetičke čestitke koje bijahu uistinu labuđi pjev jedne skršene, nekad poletne duše.

Povukao se u svoj zavičaj, da se opet nekako snađe i sredi. Od francuskog cara primljeno odlikovanje bude mu izmijenjeno ('nostrificirano') s austrijskim redom željezne krune. Kao kavalijer visokog ovog odličja primao je do svoje smrti godišnju rentu od osamdeset i osam forinti i 13 novčića. Za dulji niz godina, odonda, imademo tek pogdjekoju oskudnu i neznatnu vijest o njemu i njegovim prilikama.

Od žene Klare, rođene Albori, tetke kasnijeg austrijskog generala Eugena Alborija, bijaše se odavna rastavio. Ni pučanka 'golubica' na glasu krasotica, koja ga je nekada neodoljivo privlačila i rodila mu izvan braka dva sina, nije više bila uz njega. Zakonita jedinica kćerka Keka bijaše se udala. Ona i majka joj preživješe ga dugi niz godina, dok je unuka njegova Kata Gregović umrla tek nedavno u Budvi u decembru 1920, u 90. godini života.

Potkraj svoga života mnogo je boravio u Kotoru, uživajući velike simpatije i vanredan ugled kod tamošnjeg plemstva i građanstva. Bijaše živa kronika prošlih dana, a njegova pričanja odjek svjetskih i lokalnih događaja za sudbonosnu onu polovicu vijeka,

---

* dem berüchtigten Conte Mirislao Zannovich

od francuske revolucije, pada mletačke republike, Napoleonova doba u Dalmaciji, do katastrofe svesilnog imperatora i do začetka i ustaljenja za čitavo jedno stoljeće austrijske dominacije na Jadranu. Usred mrtvila, pred novim poletom oko sredine vijeka, morale su njegove tada već legendarne uspomene snažno djelovati u onom krugu koji je silom prilika morao zatomiti duboko usađenu svoju ljubav za slobodu.

Jedanput još, u poodmaklim već svojim godinama, pokušao je da se izbavi tijesnih prilika i vječitog nadzora kojemu je bio podvržen. Sjetivši se prošlih, u uzajamnom radu probavljenih vremena, odluči se ljeti godine 1820. na put mitropoliti Petru I na Cetinje. Ali doskora slijedilo ga je pismo kotorskog okružnog glavara Pajtonija vladici crnogorskom, u kojem mu javlja da je Zanović „bez povelenieh policaiskieh“ prešao u Crnu Goru i ujedno moli da mu se ne dopusti tamošnji boravak. U septembru, pak, iste godine Pajtoni zahvaljuje vladici što je udovoljio njegovoju molbi i uputio Zanovića da napusti Crnu Goru, a htio bi ujedno i „vozaznati, kuda će on uputiti svoje stope“. Nijesmo upućeni – ako i možemo naslutiti – koliko je teška srca nekadanji priatelj Zanovićev i ukroćeni susjed Austrije izvršio dobiveni nalog, ali znademo našeg Miroslava odonda i opet pod „blagohotnim“ okriljem crno-žutog dvoglavog carskog orla u Kotoru, kojemu, čini se, više nije umakao.⁵⁸

Tu je u teškim danima starosti svoje životario kao ostatak iz davnog jednog porušenog i zasutog svijeta. Potkraj bio je upućen na pomoć i potporu svojih drugova, plemića bokeljskih, a godine 1834. umro je dana 29. decembra u Kotoru. U sedamdeset i četvrtoj godini njegovoju, iznesoše njegovo mrtvo tijelo iz prvostolne crkve sv. Trifuna i predadoše ga materi zemlji, posljednjem utočištu ovoga pravcatog borca i patnika. S već krhkog stabla bogate i ugledne nekada porodice otkinula se posljednja muška grana. – Roman života Antuna konte Zanovića i njegovih sinova bijaše došao svome kraju.

Želimo li sebi stvoriti na osnovu svega onoga što je ovdje izneseno po mogućnosti što ispravniji i jasniji sud o Miroslavu Zanoviću, treba da su nam uvijek pred očima i vrijeme u kojem je živio, i utjecaji atavističke osobne naravi i utjecaji okoline njegove.

Proizašavši iz jedne uza sva svoja privilegija vjekovima potštene i iskorišćivane narodne skupine, koja ipak nikada nije izgubila nepokolebljivi svoj osjećaj za neovisnost, kod njega se bilo osobito moćno razvilo ovo čuvstvo. Između daleke prevratne Francuske i zaostalosti i tuposti, pod najbjednijim tutorstvom duševno ograničenog i podmuklog vladara Austrije, široke su mase svijeta čeznule za boljim i dostonjnjim životom. Putovi ovome cilju bijahu gotovo svagdje zatrati, neprohodni i stotinama zapreka skoro onemogućeni. Zbog toga jedino nesređeno i grozničavo traženje, vječito kolebanje i silom prilika nestalnost u mislima i činima kod malenog broja odličnika po umu, duhu i energijama, koji se digoše iznad gomila podjarmlijenog i zastrašenog puka.

Pod tim vidom doista se izdiže ličnost Miroslava Zanovića, „mislioca, pesnika, revolucionarca, prijatelja svetoga Petra cetinskog i Napoleona, domoljubnog Budljanina i otmjenog kosmopolita s dosta istaknutim karijerističkim i avanturističkim crtama“, daleko iznad njegove okoline. Uz tolike nemile primjere servilnosti i odnarođivanja ukazuje nam se posljednji Zanović kao pravo čedo prkosnog svog plemena. Bio je ustrajni protivnik tuđinca Mlečanina, kad mu se mnogi njegovi zemljaci klanjahu i ulagivaju. Pristajao je uz Crnu Goru i uz poražene dubrovačke rodoljube kad to bijaše u očima bečke kamarile težak grijeh. Napokon, neka ne bude zaboravljen kako je živo prionuo uz prve trudbenike oko ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom iza sloma mletačkoga gospodstva na jadranskom našem Primorju. U drugim vremenima i u sređenijim prilikama ne bi on bio trebao da zataji istinske svoje osjećaje, dok je uistinu morao da teško strada u svakom pogledu u beznadnoj eri nasilne crne reakcije. Bio bi se inače bez sumnje

ispoljio pravim vođom naroda u najboljem smislu te riječi. Sudbonosnu je, pak, baštinu nemirne porodične krvi nadvladavao u tolikoj mjeri, da je ostao kod svojih sunarodnjaka u domovini u uspomeni slobodoumnika i rodoljuba i da mu i iza njegove smrti maršal Marmon priznaje „da je svoj veliki ugled i utjecaj kod svojih zemljaka upotrijebio ponajviše u dobre i korisne svrhe“.⁵⁹

Božena Jelušić

**KULTURNO-KNJIŽEVNI ISTORIČAR
MIRKO BREYER U TRAGANJU ZA
ZANOVIĆIMA**

Zanovići

Djelo Mirka Breyera „Antun conte Zanović i njegovi sinovi (1720-1834)“ je obimom neveliko, ali je do sada najznačajniji i najuticajniji prikaz čuvene budvanske porodice Zanović.* Može se reći da je Breyerova knjiga svojevrsni stožer i pokretač mnogih drugih istraživanja o njenom najpoznatijem pripadniku

---

* Prije Breyera se Stjepanom Zanovićem i njegovom braćom bavio Pavel Rovinski (1831-1916) ruski istoričar, etnolog i antropolog, koji je sa manjim prekidima u Crnoj Gori proveo 27 godina i napisao djelo „Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti“. Sistematično je proučavao kulturu i istoriju Crne Gore, osvrćući se na arhivske izvore i literaturu i ponudio njenu originalnu periodizaciju. Vidjeti: Pavel A. Rovinski, *Stjepan Zanović, avanturista 18. stoljeća*, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/petrovici_xviii_vijek/stjepan_anibal_zanovic.htm [pristup 14.4.2020.]

U odnosu na rad Rovinskog, Breyerovo djelo je korak naprijed kada je u pitanju raspon korišćene literature i preciznija hronologija, ali su njihovi pogledi na ovu čuvenu porodicu prilično srođni. Mnogo obimniji Breyerov ‘roman’ se bavi svim Zanovićima, do smrti njenog posljednjeg izdanka.

Stjepanu Zanoviću.* Svoje djelo Breyer bliže određuje kao *roman života jedne paštrovsko-budljanske porodice*, po svemu sudeći stoga što se posebno u slučaju Zanovića potvrđuje poznata misao da je stvarnost fantastičnija od mašte. Mogli bismo dodati i da je u pitanju svojevrsni *roman genealogija*, jer pričom o više generacija jedne porodice Breyer zapravo obuhvata prikaz burnog evropskog 18. vijeka i politička previranja na ovim prostorima početkom 19. vijeka.

Breyer knjigu započinje prikazom Budve i njenog okruženja, idealizujući „junaštva crnogorskih sokolova“ i Primorje kao slobodarski kraj i „carstvo priča i bajki“**. Budvansko plemstvo vidi kao spoj „zdravog korijena“ i tuđinskih uticaja. Budva je tada dio Venecije, koja dotrajava u „vrtlogu i truhleži mletačke moralne dekadanse“. Breyer tako vidi čitav evropski 18. vijek; Pariz je „moderni Babilon“, a slične pojave imaju Beč, Drezden, Amsterdam, opustošena Poljska, Rusija, brojni evropski dvorovi, banje i stjecišta kockara i prevaranata svake vrste. Breyerovim prikazom tutnje buka i bijes istorije, koju sa svim njenim pojavama i kontraverzama ovaploćuju članovi ove, i po dobru i po zlu, znamenite budvanske porodice.

Zanoviće na društvenu scenu izvodi otac Antun, budvanski plemić koji je protjeran iz Venecije zbog sumnjivih poslova, a potom

---

* Stjepan Zanović je bio inspiracija Vladimira Nazora, a Milo Dor je o njemu i njegovoj porodici napisao roman „Sva moja braća“ (1979). Stjepan je junak drame Vladimira Sekulića „Konte Zanović“. Djelom i životom Stjepana Zanovića su se bavili Radoslav Rotković, Miroslav Pantić i Petar Džadžić. U organizaciji Srednje škole „Danilo Kiš“ iz Budve održan je prvi okrugli sto književne kritike o Stjepanu Zanoviću. Učestvovali su: Gojko Čelebić, dr Zlata Bojović, dr Radoslav Rotković, dr Slobodan Kalezić, Ilona Čamanjska, Boguslav Želinjski i dr Radomir Ivanović. U ostalim sesijama skupa učestvovao je dr Miroslav Pantić, a obilježen je i rad tada već pokojnog Petra Džadžića. Tako su se na različite načine okupili svi vodeći izučavaoci Zanovićevog djela iz Crne Gore, Srbije i Poljske. Vidjeti: *Hommage Danilu Kišu*, Kulturno prosvjetna zajednica i Srednja škola „Danilo Kiš“, Podgorica – Budva, 1998.

U okviru festivala Grad teatar Budva, u dva navrata, 1996. i 2011, izvedena je drama Vladimira Sekulića „Konte Zanović“; obje postavke u režiji Radmire Vojvodić.

** Ovaj i naredni navodi su iz Breyerovog djela „Antun conte Zanović i njegovi sinovi“.

je u zavičaju sredio svoj život i postao ugledna ličnost. Njegova starija djeca, sinovi Primislav, Hanibal i Stjepan ostaju u Veneciji, bave se prevarama, vode raskošan život, skrivaju identitet i sele se iz grada u grad, po pravilu uvijek u sukobu sa zakonom.

Među njima posebno mjesto ima Stjepan, pustolov, pjesnik i filozof, nasljednik Kazanove (čija zvijezda tada bliјedi), opsjenar koji je svojim spletkama znao uzvitlati Evropu izazivajući čak i međunarodne sukobe. Navodni ‘vojvoda Crne Gore’, ‘despot Gruđe’, ‘vojvoda Svetog Save’, ‘Šćepan Mali’, ‘grof Varta’, ‘Stjepan Kastriota od Albanije’, ‘gospodar Babindola’, ‘potomak dinastije Crnojevića’, ‘beg Gornjih planina Crne Gore’... na kraju više neće moći da izmakne potjerama. Nakon što proda zlatnu dugmad za vrč vina, prerezaće sebi vene u zatvoru u Holandiji. Primislav i Hanibal, međutim, nastavljaju svoje prevare, od kojih je najznačajnija njihova ruska epizoda i štampanje lažnog novca. To je prilika da se stekne uvid u djelovanje i položaj Srba i Crnogoraca koji su se preselili u ovu veliku zemlju, a vidi se i da su Zanovići, preko čuvenog generala Zorića, imali izvjesnu milost carice Katarine II.

Najzad, Breyer prikazuje najmlađeg Antunovog sina Miroslava, koji se takođe bavio pisanjem i poezijom, ali mnogo skromnije od brata Stjepana (uz kojeg je inače i sam postao član slobodnozidarske lože i boravio po evropskim dvorovima). Umjesto sklonosti ka prevarama, Miroslav je bio žestoki pobornik jakobinskih ideja i liberalnih načela. On se istrajnije od svih Zanovića bavio javnim poslovima i učestvovao u političkom životu svog kraja. U tome mu je najbliži bio don Antun Kojović*, koji je takođe ostavio dragocjene zapise o životu Budve u najburnijem od svih perioda u njenoj istoriji. Obojica su osjetili važnost istorijskog trenutka, ali i vrijednost jezika i narodne tradicije, kao i potrebu da unaprijede život svojih zemljaka.

Bilo je to vrijeme neprekidnih smjena vlasti i novih okupacija. Nakon propasti Venecije, „za zemlju od Zrmanje do Budve“ se

* Vidjeti: *Antun Kojović, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka*, Obod, Cetinje, 1996.

otimaju velike sile Austrija, Francuska i Rusija. Vladika Petar Prvi, uz neprekidne sukobe sa Turcima, okreće se tradicionalnoj savezniči Rusiji, u nadi da će mu pomoći da ujedini narod s kopna i sa obale i održi ga na istorijskoj poharici. Iako veliki pristalica Francuza i Napoleona, Miroslav je, kao i njegov otac Antun, ipak stao uz vladiku Petra tako da „u pravom času uzmogne pristupiti ostvarivanju duboke čežnje svoje i svoga naroda: ujedinjenju Crne Gore s Bokom Kotorskom“. Sve će se najzad okončati austrijskom aneksijom, propašću Dubrovačke republike i sličnih nastojanja rodoljubivih Boke-lja. Nakon progona i zatvora u novoj državi, Miroslav će se povući u zavičaj i uglavnom živjeti u siromaštvu. Ovaj rodoljubivi Budvanin, prijatelj vladike Petra Prvog i Napoleona, otmjeni kosmopolita, bio je posljednji muški izdanak porodice Zanovića.

Meteorska pojava Stjepana Zanovića

Prikazajući Stjepana, Breyer brižljivo bira navode iz izuzetno bogate građe do koje je stigao: „Bio je otmjeno odjeven u haljinu iz modrog baršuna, zlatom izvezenu. Preko toga nosio je crvenu kabanicu sa zlatnim pucetima. Oko pasa imadaše plemićku spadu, na glavi malen šeširčić. Kovrčasta mu kosa posuta puderom. Obijestan i veseo kao uvijek, pjevuckao je galantne pjesmice i recitirao stihove.“ Stjepan je vjerovao da dolazi iz kraja koji je nepravedno smatran varvarskim, jer u njemu uspjejavaju „mnogi Dante, Bembo, Kaza i Torkvato“. I sam piše i štampa knjige i govori o svemu jer sada, kad je „Volter ostario a Žan-Žak više ne piše, ostaje samo on, da ljudima kaže istinu“. Stjepan je zaista bio veoma načitan, još više samouvjeren i ubijeđen „da je Prometej sakrio u mojim venama ostatke svoje luče“. Pored toga, bez zazora je preuzimao ili preuređivao tuđa djela, objašnjavajući da pjesnici „treba da kradu i da krađu sakrivaju, da tuđe stvari preboje, a ne da ih ostave istovjetne“. Zanimljivo je da Breyer nije naišao na dokaz da je Stjepan postao akademik, iako se tim zvanjem uvijek hvalio.

On je pravi izdanak osamnaestog vijeka – „čuvenog doba ‘filozofa’ i pustolova, koji se ne bavljuhu ničim, a doživljavahu ipak mnogo toga“. I pored neznatnog porijekla i imetka u ozračju evropske moći i sjaja, Stjepan je i te kako znao steći naklonost značajnih ličnosti. Poznavao je Rusoa i Gluka, dopisivao se sa Volterom i Metatazijem, pisao je poslanice d'Alamberu, carici Katarini II, Fridirhu Velikom, Jozefu II i drugim evropskim vladarima, pa čak i Američkom kongresu (neočekivano predvidjevši i nastanak čuvenog Kipa slobode). Istovremeno se družio sa najvećim prevarantima, poput lažnog grofa Kaljostra, umiješanog u čuvetu „aferu kraljičine ogrlice“. Njegova ljubavnička postignuća su većinom za cilj imala starije i bogate žene, ali Breyer nalazi i podatak da je dobio djevojčicu sa lijepom kćerkom potpukovnika Malkomezijusa, Karolinom. Među svim njegovim ljubavnicama prednjači kneginja Kingston, „pravo čedo onog do krajnosti truhlog visokog engleskog društva“, koja mu je ostala odana sve do kraja, a po kontraverznosti mu je čak bila ravna. Preciozni su i površni njegovi stavovi o ženama: „Mada ja smatram ženu samo lijepim mauzolejem, koji je izvana urešen ponosnim trofejama, a u sebi krije samo bijedne i truhle čovječe ostatke, moj duh, ma koliko snažan, ne može da odoli naravnom nagonu, čim ugledam zamamljivi taj objekat i čim mu se približim.“

Zanimljivo je da se u Stjepanu uvijek miješaju potreba da po svaku cijenu bude dio sjaja evropskih dvorova i fantazija o slobodarskim idejama i tradiciji njegovog kraja*. Kako vrijeme odmiče, taj kraj će sve češće koristiti za fantastične ideje o sopstvenom identitetu i za vratolomne poslovne poduhvate. Tako o sebi otkriva: „Gospodine! Ja sam Stjepan Kastriota od Albanije, Gospodar Babindola, potomak dinastije Crnojevića, Beg Gornjih planina Crne Gore“, nastojeći da Austriju zainteresuje za Crnu Goru i Albaniju. Iako nije mogao steći naklonost Fridriha Velikog, uživao

---

* Tako veliča i Budvu u jednoj od svojih pjesama riječima: „Evo Budve! krajnjeg zavičaja učenosti.“

je prijateljstvo njegovog naslednika Fridriha Viljema. Poznavao je vladiku Petra Prvog, ali mu je Dolči često mrsio konce. Prema potrebi je bio Šćepan Mali ili prounuk Đerđa Kastriota, kiteći svoje porijeklo po očevoj i majčinoj liniji precima iz redova raznih vladara. Objašnjavo je svoje probleme navodnim blagom koje se nalazi zarobljeno u Dubrovniku, a zapravo je njegovo nasljeđe.

Slijedi njegova čuvena poljska epizoda, potpomognuta prijateljstvom Oginškog, i smjeli plan da sam postane poljski kralj. I tada se nižu njegove ljubavne afere, praćene zbirkom „Ljubavne pjesme za Gertrudu Poljsku“, iza čijeg imena se mogu skrivati razne ljubavnice. Njegov „Politički horoskop Poljske“ otkriva pronicljiva zapažanja o ovoj zemlji, o njenoj zaostalosti i izloženosti tuđinskim čerečenjima, o teškom položaju seljaka i trećeg staleža... iako podstaknut ličnim iskustvima i obavještenjima prijatelja, Stjepanu je za lucidne uvide moglo poslužiti i iskustvo rodnog mu Balkana, prema kojem su se velike sile odnosile na sličan način kao prema Poljskoj.

Nakon poljske epizode i ideje da postane tamošnji kralj, nastavio je sa još smjelijim prevarama, nudeći prvo Jozefu II, a potom holandskoj vlasti usluge u vidu odreda ratobornih crnogorskih i albanskih vojnika. Uhapsiće ga u Holandiji, gdje je sa bratom počinio jednu od prvih velikih trgovačkih prevara, i to nakon što je propao njegov posljednji plan da od holandske vlade naplati troškove nastale zbog planiranog dovođenja crnogorskih vojnika. Dokazi o prevarama su brzo pristizali, a Stjepan se na saslušanjima uplitao u protivurječja. Tada je umjesto pogubljenja izabrao samoubistvo.* „U tadašnjim novinama gotovo cijele Evrope osvanuše relacije o posljednjim danima Stjepana Zanovića, a dopisnik lista „Osservatore Triestino“ (u broju od 17. juna 1786.) zaključuje svoj opširni izveštaj riječima: ‘kakav život, takva smrt’.“.

---

* Rovinski će u svojoj studiji nagovijestiti da ekspresno suđenje i Stjepanova smrt možda imaju veze sa njegovom spletkom koja je kompromitovala holandsku vladu i njene vodeće ličnosti.

Stjepan Zanović kao „prozor u budućnost“

U 18. vijeku se u izvjesnom smislu okončava vertikalna projekcija hrišćanski orijentisanog svijeta, koju su započeli renesansa i kopernikanski obrt (u kojem Zemlja više nije bila središte Univerzuma). Religija ubrzano gubi svoj uticaj, a pokušaj da se on povrati ishoduje još dubljom sumnjom. Umjesto nje snaže univerziteti i ideologija, napreduje nauka, razvija se štampa, dolazi do postepe-ne egalitarizacije društvenih slojeva i uspostavljanja nacionalnih država. Promjene postaju sve brže, relativizacija svega nezaustavljava, a revolucija na pomolu. To je evropski prostor po kojem se kreće Stjepan Zanović, ubijedjen da Evropa i njemu pripada, iako dolazi s prostora evropskog ‘drugog’. A ta Evropa je poput njega samog – plemenita u vizijama i prevarna u realizacijama.

Zanović je kosmopolita i građanin prosvijećene Evrope, u kojoj je kao Budvanin istovremeno bio i građanin Venecije. Samouvjereni filozof i pisac koji se sa lakoćom služi različitim jezicima, dobro poznaje cijeli kulturni prostor, ponajviše njegovu precioznost i poročnost. On je oksimoronska pojавa u kojoj su združene plemenite ideje i trajna sklonost teškim prevarama.* Od početka školovanja na univerzitetu kršio je crkvene dogme, a potom i sve ostale norme, prema potrebi. Vodilo ga je uočavanje da čovjek „sa zadovoljstvom i nadom (...) traži onoga ko bi ga zaveo“**, a on je za to bio spremjan. Putovanja postaju njegovi univerziteti, pa je za manje od dvadeset godina „Zanović proputovao Evropom, miješajući dvorce i dame s lakoćom, kao da je

* Za Nazora je Stjepan „gusar i ratnik (...) sa glađu što je svi znamo“; slično o njemu misli i R. Rotković – kao o vitezu i intelektualcu kojeg je stvorilo „aktivno ljenstvovanje“. M. Pantić ga smatra darovitim pomodarom i avanturistom, a P. Džadžić „azalonom“ – primjerom čovjeka koji precjenjuje svoje sposobnosti. Za Gojka Čelebića on je „tvrdokorna metafora utopije o uniji“ i „vizantijski disident u krilu kartezijanskog racionalizma“. Poljski istraživači drže da je „sa njim Evropa posjetila Poljsku, ali i da je bio „ličnost koja se ne boji ni ljudi ni boga“.

** O tome govori u knjizi „Šćepan Mali“.

miješao špil karata“.* Uz sve to je napisao na desetine knjiga. Najbolje se osjećao kada je mogao da planduje i da piše, da se bavi umjetnošću, ljubavlju i planovima o osvajanju vlasti. Zanović bez teškoća stiče i još lakše troši ogromne svote novca, iskorišćavajući sve slabosti osamnaestovjekovnog svijeta u propadanju. U isto vrijeme teži pravdi, jednakosti i idilično snijeva o opštelojudskoj sreći.

Dobro je poznavao slabosti vladara i vješto ih je koristio, uz devizu: „Hoću da budem sve, ili ništa“. Zapravo, Stjepanov neposredan dodir sa moćnicima doprinio je da ih potpuno demistifikuje, ponajviše kada im se udvarao pohvalama. Vidjeći im prava lica, zapitao se zbog čega on ne bi mogao biti na njihovom mjestu, tim prije što je vjerovao da bi podanicima bolje mogao služiti. Tada bi započinjao mistifikaciju sopstvene ličnosti, a njegove želje i prevare načinile su cio lük: od plana da bude vladar Crne Gore, potom da bude kralj Poljske i, najzad, vladar Amerike. Riznica ideja za ovakve planove i prevare je kraj iz kojeg je potekao, Crna Gora i Albanija – onaj Balkan koji je za Evropu uvijek bio ‘drugi’, o kojem je malo znala, ali čiju bi divljačnu borbenost i slobodarstvo rado iskoristila u ratovima i sukobima. Stjepan dobro poznaje evropsku politiku i oštromumno uočava slabosti svake ličnosti koja bi mu mogla poslužiti.

Kada se ima u vidu njegova opsesija da se dočepa nekog trona, svojevrsni je fenomen Zanovićevo književno djelo, osobito s obzirom na dinamičnost i brzinu života koji je vodio. Napisao je i štampao preko dvadeset knjiga: pjesama, misli, političkih studija, prvu knjigu o Šćepanu Malom**, knjigu o Đerđu Kastriotu, dramu „Didona“; u više navrata štampao je svoja čuvena „Turska pisma“***.

---

* Slobodan Kalezić, „Život kao roman“. Vidjeti u: *Hommage Danilu Kišu*, Zbornik radova IV, Budva 1998, str. 217.

** Vidjeti: Stefan Zanović, *Šćepan Mali*, priredili Dragan Kujović i Marijan Miljić, Grafo Crna Gora, Podgorica, 2010.

*** Stjepan Zanović, *Turska pisma*, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, Obod, Cetinje, 1996. Predgovor „Stjepan Zanović – pustolov, pjesnik i filozof“ napisao je Miroslav Pantić.

Njegove knjige su se nalazile u bibliotekama znamenitih umova ondašnje Evrope, planirao je knjigu o Rusiji od Petra I do Katarine II. Raznolikost njegovog opusa ponajviše se može odrediti naslovom prve objavljene knjige: „Opere diverse“. U stoljeću kada je ‘sve smiješano’, pa i književne orientacije i stilovi, Stjepan je u isto vrijeme barokni pjesnik i libertinski mislilac, poklonik racionalizma i prosvijećenosti, sentimentalista ili čak romantičar u najavi.

U izvjesnom smislu Zanovićevo djelo je gotovo potpuna naznaka postmodernizma, kao da je u pitanju čovjek koji načinom pisanja oličava kulturnu pojavu koja će nastupiti tek dva vijeka nakon njega. Slobodno miješa fakte i fikciju, ‘citira’, odnosno preuzima dijelove tuđih tekstova koje u novom kontekstu smatra svojim; koristi pastiš i konstruiše priče zamagljujući granicu između legende i istorije, miješa žanrove i uvodi obimne dokumentarne nanose... Njegove prozne radove odlikuju fragmentarnost i nemar prema utvrđenom redu, ali i snažna autobiografičnost jer on uvijek piše o sebi. Stjepan koristi atraktivnost ‘očuđujućeg pogleda’ koji stiže iz egzotičnih krajeva („Turska pisma“ su u tom smislu prilično paradigmatsko djelo). Od postmodernizma modernog doba ga razlikuje činjenica da za njega sve ovo *nije literarni postupak već način života*. Zato je Stjepan Zanović ‘postmodernizam u ljudskom obličju’ i to ga dodatno čini neodgonetljivom i fascinantnom figurom.

Stjepan Zanović je pojava koja tek danas stiče neočekivani smisao i značenja. Poput nas, i on živi u dobu svojevrsne post-istine. U 18. vijeku, u osvitu novinarstva (tada bez ikakve regulacije, ali sa već formiranim tabloidima*), Stjepan spretno koristi štampu, ne čekajući da ona nađe njega. Plasira glasine i neistine; manipuliše podacima i koristi tuđu neobaviještenost. On već osjeća da je prednost u kapitalu vremena i informaciji koju prvi ima. *Emituje svoj život*, kako se to čini i u današnjim medijima – umire i

---

* Tako o Zanoviću piše tadašnji ‘tabloid’ *Skandalozna hronika*, koji izlazi u Parizu.

neočekivano se rađa, pišući sebi nekrologe i pohvale tako da uvi-jek bude pred očima javnosti, ali iza leđa progoniteljima. Tamo gdje vjeruje da ima izgleda da uspije ustanovljava javno mišljenje i formira stavove koji će mu poslužiti. Kao da poznaje vodeće postulate o manipulaciji masama, Stjepan vjeruje da ljudi nisu najbolji poznavaoci sopstvenih interesa i da ih je lako kontrolisati.

Gotovo do detalja zna kako plasirati lažne vijesti uz pomoć pre-drasuda, nedostatka konteksta, selektivnosti i iskrivljivanja činjenica. Jasno mu je da ljudi brzo usvajaju ono u šta žele da vjeruju i da su najuspjelije laži i izmišljotine satkane od generičkih pojmoveva. Zato je pravi ‘princ melodrame’ u kojoj javno uvijek svodi na lično, boji svoje laži emocijama i izbjegava sve što bi moglo da poremeti zajednicu primaoca. Stjepan je savršen primjer *hibridnog identiteta*: ženskih i muških crta, ‘drugog’ Balkana i Evrope, pustinjaka i princa, prevaranta i mislioca koji teži istini i pravdi. Otuda njegov uspjeh i kod žena i kod muškaraca, kod visokog plemstva i kod običnih ljudi. Samo tako je moguće objasniti kako je uspijevaо da ‘zavrти’ evropske dvorove, vlade i povjerojice, da gotovo izazove trgovački sukob Venecije i Hollandije, da vedri i oblači poljskim prilikama i da se samouvjereni ponudi Americi za vladara po njenoj mjeri. Po svemu tome Zanović je svojevrsni haker svog vremena*, čovjek koji je sa neočekivanom drskošću i poznavanjem čovjekove prirode i nove snage medija upao i sistem društvenih pravila sa velikim izgledima da u tome uspije.

Kontrolor pažnje javnosti, nudio je svojim žrtvama narative u koje su željeli da vjeruju, sam polako padajući iz mitomanije u mitolepsiju. Po svim svjedočenjima, bio je majstor scenarizacije, govorničke i narativne vještine. Danas, kada su vladavine u svijetu svojevrsno carstvo simulakruma proizvedenih medijima, Stjepan Zanović je bio klasičan primjer onoga koji stvara spektakl i na kraju

---

* Stjepan Zanović je kao autor „Turskih pisama“ zastupljen u crnogorskim čitankama za drugi razred gimnazije. Vidjeti: Miodrag Pavlović, Božena Jelušić, *Čitanka 2*, ZUNS, Podgorica, 2007.

od njega strada. Spektakularna je i njegova smrt, njegovo obraćanje javnosti i štampa koja je sve to pratila. On je najavio vrijeme u kojem će se političari ‘prodavati kao robne marke’. Osamnaesti vijek se već rušio zahvaćen krizom legitimite, koji će potom uspostavljati Buržoaska revolucija. Život i literatura Stjepana Zanovića, a posebno njegovo političko djelovanje, primjer su izvornog *storitelinga*, pa je on i po tome bio svojevrsna Šeherezada* svog vremena.

Zato pomalo zaboravljena knjiga „Antun conte Zanović i njegovi sinovi. Roman života jedne paštrovsko-budljanske porodice u pretprošlom i prošlom vijeku (1720-1834)“ ne treba da bude samo izvor istraživačima i piscima. Ova knjiga je danas potrebna mnogim čitaocima, u prvom redu stoga što pokreće brojna pitanja i što može biti zanimljiva kontekstualizacija fenomena kojima se bavi današnjica – od Evropske unije i globalizacije do novih oblika isključivanja i nejednakosti; od značaja kulture i knjige do njihove zloupotrebe; od informisanja do lažnih vijesti i medijskih manipulacija, od demokratije do društvene kontrole u okruženju digitalnih medija i algoritama kojima se dizajniraju odluke pojedinaca i naroda.

***

Mirko Breyer: „Dijelim se evo od omiljelog mi višegodišnjeg potraživanja i proučavanja...“

Mirko Breyer (Varaždin 23. 10. 1863. – Zagreb, 29. 12. 1946.) je bio poznati antikvar, bibliofil i istoričar kulture i književnosti. Iako je studirao ekonomske nauke u Trstu, Beču, Minhenu i Hamburgu,

---

* Ovo određenje nije inspirisano samo čuvenom naratorkom istočnjačke zbirke priča „1001 noć“, koja je Andrićeva omiljena metafora i simbol književnosti, već i knjigom Kristijana Salmona „Strategija Šeherezade“, CLIO, Beograd, 2011. Pisac poznate knjige „Storytelling – ili pričam ti priču“, cito razvoj neoliberalnih društava vidi kao veliku akumulaciju priča i moći naracije, dok političari i vladari, poput Šeherezade, nastoje da uspore izborne ‘osude’ i produže svoj politički život.

njegova strast i interesovanja su oduvijek bili posvećeni starinama i rijetkim knjigama. Nakon što je 1903. u Zagrebu osnovao izdavačku knjižaru i antikvarijat (*Slavenski znanstveni antikvarijat*), sam je počeo da objavljuje brojne stručne kataloge sa bibliografskim podacima. Potom je počeo da piše eseje i članke iz književne istorije i istorije kulture i da ih objavljuje u tada brojnim časopisima*. Pisani sa rijetkim naučničkim taktom i posvećenošću, njegovi eseji su izuzetno informativni i paradigmatični kada je u pitanju briga o kulturnom nasljeđu i građi, biografijama i bibliografijama znamenitih ličnosti i pojava.** Njegova knjižara je 1920. prerasla u diničarsko društvo *Jugoslavenska znanstvena knjižara*, a antikvarijat je nastavio da radi kao *Slavenski znanstveni antikvarijat*. Od 1929. je bio direktor *Jugoslavenskog nakladnog dioničkog društva „Obnova“*, koje je objavilo djela značajnih hrvatskih i svjetskih pisaca. Na tom mjestu se zadržao do 1940. Tokom Drugog svjetskog rata bio je spoljni saradnik *Hrvatske enciklopedije*, a inače bez posla. Poslije oslobođenja, kratko vrijeme do smrti, radio je kao bibliograf u *Hrvatskom nakladnom zavodu*.

---

* Vjenac, Prosvjeta, Nada, Savremenik, Hrvatska revija, Građa za povijest hrvatske književnosti, Kolo Matice hrvatske, Narodna Starina.

** Bibliografiju Mirka Breyera čine sljedeća djela: *Pokus bilbiografije povijesti pobjede kod Siska 1593*, Križevci 1893; *Nešto građe o staroj hrvatskoj književno-kulturnoj povijesti*, 1898; *Prilozi k starijoj književnoj i kulturnoj povijesti hrvatskoj*, Zagreb, 1904; *Der neuere kroatische Buchhandel*, Wien, 1910; *Antun conte Zanović i njegovi sinovi 1720-1834*, 1928; *Südslawische Rara und Rarissima*, Wien, 1937; *Tragom života i rada Frana Kurelca, hrv. preporoditelja i književnika 1811-1874*, 1938; *Les débuts du livre croate*, 1942; *Odraz pobjede kod Siska (1593) u domaćoj i stranoj književnosti*, 1943. Posthumno je objavljen prevod i dopuna njemačkog izdanja *O starim i rijetkim jugoslavenskim knjigama*, 1952.

Vidjeti: *Enciklopedija Jugoslavije*, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, MCMLVI (1956). Knjiga 2, str. 202.

Detaljnju bibliografiju od 100 jedinica je prikupio Ivan Peklić u okviru obilježavanja 140 godina od rođenja Mirka Breyera. Vidjeti: <https://hrcak.srce.hr/file/137996> [Pristup 27. 3. 2020.]

Hronologija Breyerovog života i rada ne može a da ne izazove zanimanje za njegovu ličnost.* Porijeklom Jevrejin, on je ipak izbjegao sudbinu mnogih svojih sunarodnika u Hrvatskoj, iako je 1941. bio zatvoren u koncentracioni logor Stara Gradiška** (iz kojeg je pušten 1942). Breyeru su vlasti Nezavisne države Hrvatske, kao asimilantu, priznale arijevska prava i izuzele ga od obaveze da nosi Davidovu zvijezdu. Poslije oslobođenja je izbjegao i sudbinu onih koje su mogli proganjati komunisti, upravo stoga što su preživjeli rat zato što ih je NDH izuzela od rasnih zakona. Breyer je uz to naveden i kao jedna od žrtava logora Stara Gradiška***, a njegovi biografi iz Hrvatske taj lažni podatak smatraju dijelom komunističke propagande. Najzad, na sve je stavila tačku njegova smrt 29. decembra 1946. i sahrana na Mirogoju.

Razlog što je izbjegao pošastima vremena u kojem je živio možemo tražiti u činjenici da je Mirko Breyer bio pristalica asimilacije Jevreja u one državne i nacionalne zajednice u kojima su živjeli i radili. Zato je bio član *Izraelitičke općine Zagreb*, a 1922. je osnovao *Narodni rad – društvo židovskih asimilanata i antisionista u Hrvatskoj*. Cionistima je prebacivao nedostatak patriotizma u odnosu na Hrvatsku i Jugoslaviju. Još jedan od razloga je mogao biti to što je zadužio institucije hrvatske i jugoslovenske kulture

* Breyerovi preci potiču iz Gradišća u Austriji. Njegov otac je bio trgovac i gradski zastupnik u Varaždinu, gdje je i Mirko proveo najranije djetinjstvo i školske dane. Vidjeti: Ivan Peklić, „Križevački nakladnik Mirko Breyer“, *Cris*, god. V, br.1/203, str.

84-90. <https://hrcak.srce.hr/file/137996> [Pristup 27. 3. 2020.]; Takođe:

https://en.wikipedia.org/wiki/Mirko_Breyer [Pristup 27. 3. 2020.].

** Sa njim su tada u logor sprovedeni i Antun Barac, Josip Badalić, Grga Novak, Mirko Deanović (inače sva četvorica pripadnici slobodnozidarskih loža, kao i Breyer) i drugi, koji su takođe preživjeli logor.

*** Vidjeti: <http://jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618> na strani 2014. [Pristup 27. 3. 2020.] Uz njegovo ime стоји да су га у логору Stara Gradiška ubile усташе, премда не стоји година смрти и стратиште на којем је погубљен. Takođe vidjeti: https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=7564031 [Pristup 27. 3. 2020.]

kao donator rijetkih rukopisa, predmeta, zbirki i autografa značajnih ličnosti.* Njegova je biblioteka sadržala i inkunabule i prva izdanja djela raznih dalmatinskih autora, a potomci su je prema njegovoj želji takođe zavještali. Dodatne razloge možemo tražiti u činjenici da je Breyer kao mason i starješna zagrebačke lože „Ivan grof Drašković“ ** mogao imati uticajne prijatelje koji su mu mogli pomoći da dobije arijevska prava i da izbjegne sudbinu većine hrvatskih Jevreja.***

Breyerovo jevrejstvo, dakle, nije bilo militantnog niti isključivog tipa. On je ponajviše bio građanin svijeta, kosmopolita koga su život i okolnosti usidrili na južnoslovenske obale, pa je prigrlio obe pripadnosti kao svoje. I to što je pripadao Slobodnim zidarima ide u sličnom smjeru, jer ovo najstarije bratstvo na svijetu ujedinjuje ljude bez obzira na religiju, rasu, socijalni status ili pripadnost određenoj državi. Nastalo pod uticajem engleskih mislilaca i filnatropa, inicijalno je usmjereni na čvrstoću moralnih normi, na prava čovjeka, njegovu slobodu, dostojanstvo i toleranciju. Masonerija je jedan od odgovora na zla istorije i njihovo ponavljanje, a korespondira sa prosvijećenošću, bez obzira na docnije spekulacije o svjetskim zavjerama, kojima se osobito lako pribjegava u totalitarnim režimima i uz manjak informacija. Pripadnost redu Slobodnih zidara je još jedna tačka spajanja

---

* Donirao je rijetke rukopise i artefakte HAZU, HNK, Muzeju za umjetnosti i obrt, a potomci su prema njegovoj želji donirali 1947. njegovu biblioteku rijetkih knjiga i časopisa Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

** Breyer je objavljivao članke u *Glasniku slobodnozidarske lože „Ljubi bližnjega svoga“*, a njegovi su prilozi čitani tokom zajedničkog rada zagrebačkih loža. O masoneriji vidjeti različite članke na: <https://www.stormfront.org/forum/t419315/> [Pristup 27. 3. 2020.], među njima i članak „Pustolovi i hohštapleri“, iz djela čiji je uvodni dio posvećen Zanovićima.

*** Vidjeti kratak pregled: https://hr.wikipedia.org/wiki/Slobodno_zidarstvo_u_Hrvatskoj [Pristup 27. 3. 2020.]

autora i njegovih junaka, jer su mnogi članovi porodice Zanović bili masoni.*

Međi brojnim ličnostima znamenitih i zaslužnih Hrvata, posebno Dalmatinaca, Istrana i Dubrovčana (ali i starih bosanskih pisaca), razumljivo je Breyerovo posebno zanimanje za Zanoviće, o kojima je 1928. godine u izdanju Matice Hrvatske objavio djelo „Antun conte Zanović i njegovi sinovi. Roman života jedne paštrovsko-budljanske porodice u pretprolom i prošlom vijeku (1720-1834)“. Breyer prati Zanoviće više od jednog vijeka kroz brojne rukopise rasijane po bibliotekama i arhivima širom Evrope. O njegovoj akribiji svjedoči i spisak ljudi kojima se zahvaljuje za pomoć, kao i brojni navodi na različitim jezicima kojima je vladao. Samo ova jedna Breyerova knjiga ukazuje koliko je marljivosti i posvećenosti bilo potrebno da se sve činjenice i podaci o Zanovićima pronađu i sklope u cjelinu. Kao bibliofil postarao se i za šesnaest ilustracija po starim originalima, koji ovom njegovom djelu daju dodatnu informativnost i bogatstvo. Po sopstvenom priznanju ovo je bilo njegovo višegodišnje i omiljeno istraživanje, koje je posvetio najbližim članovima porodice.

Neprikriveno Breyerovo jugoslovenstvo vidno je na mnogim stranicama knjige o Zanovićima. Naglašene su njegove simpatije za slovenske narode sa svih ovih prostora, posebno za njihove ujediniteljske težnje. Tako govori o pokušajima da se ujedine Dalmacija sa ostalim dijelovima Hrvatske, ili Crna Gora sa Bokom, koje su, kako kaže, jedna etnička cjelina. Simpatije se ogledaju u prikazu slobodarstva Crne Gore, ustanka Bokelja ili Brajića, a posebno za ličnost vladike Petra Prvog (kako kaže: svetog Petra Cetinskog). Može se govoriti i o izvjesnoj idealizaciji sa kojom Breyer pristupa prikazu ovih krajeva, iako nikad ne okljeva da i o ličnostima i o

---

* Ova činjenica je vodila Mila Dora da svoj roman posvećen Zanovićima naslovi: *Sva moja braća*.

događajima koje prikazuje dâ svoj precizni vrijednosni sud. Bez obzira na to koliko se temeljno razlikuju Breyer-istraživač i Zanovići kao predmet njegovog istraživanja, ipak je moguće uočiti tanane niti koje ih povezuju na njihovim dijametralno suprotnim polovima.

U vremenu kada se ubrzano digitalizuju arhivi i dokumentarna građa, kada konkretno Narodna biblioteka Budve formira zavičajnu digitalnu biblioteku, Mirko Breyer je nezaobilazan autor kojem se vrijedi vraćati. Posebno je za divljenje njegova posvećenost minucioznom proučavanju građe; činjenica da kao poliglota ostvaruje neposredan uvid u građu i da brižljivo njeguje veze sa svima po Evropi koji mu mogu pomoći da predmet svog proučavanja izuči na najpotpuniji mogući način. Ovakav pristup postaje sve rjeđi u digitalnom okruženju kojim caruju brzina i površnost i zato je važno na njega ukazati. Na tom tragu je i djelatnost Narodne biblioteke Budve koja sa posvećenošću i najvišim standardima prikuplja, digitalizuje i štampa bogatu zaostavštinu zavičajnih autora.

Budva, april 2020.

Pregled glavnije literature

- Adnesse, I. F. H., *Casanova, Après ses Mémoires*. Venise – Vienne – Dux, 1774-1798. Bordeaux, 1919.
- Andrié, Alexander, *Geschichte des Fürstenthums Montenegro, bis zum Jahre 1852*. Wien, 1853.
- Avenel, Georges, *Anacharsis Cloots. L'orateur du genre humain*, I-II. Paris 1865.
- Barbier, A. A., *Dictionnaire des ouvrages anonymes*. IIIème édition. Paris, 1872-1880.
- Barthold, F. W., *Die geschichtlichen Persönlichkeiten in Jacob Casanova's Memoiren*, I-II. Berlin 1846.
- Beer, A., *Die erste Theilung Polens*. 3 Bde. Wien, 1873.
- Biliotti, Ces., *Il Ridotto*. Venezia, 1870.
- Biographie universelle* (par Weiss.) Paris, Furne, 1841. 6 vols.
- Bleakley, H., *Les Grandes Courtisanes Anglaises du XVIII-e Siècle*. Paris, s. d.
- Du Bled V. *Le Prince de Ligne et ses Contemporains*. Paris, 1890.
- Body, Albin, *Les Aventuriers à Spa au XVIIIe siècle. (Le Prince d'Albanie – Le Prince Justiniani – Casanova – Le Baron de Trenck)*. Liège, 1891.
- Boehn, Max v., *England im Achtzehnten Jahrhundert*. Berlin, 1920.
– *Rokoko. Frankreich im XVIIIten Jahrhundert*. Berlin, 1919.

- Breyer, Mirko, „O pustolovu Stjepanu Zanoviću, Budljaninu“. (*Nada*, 1903. i napose u *Prilozi starijoj hrvatskoj književno-kulturnoj povijesti*, Zagreb, 1904, na str. 107-157.)
- *Miroslav conte Zanović. (1761-1834)*, Zagr., 1927. (P. o. iz Vjenca.)
- Carić, Juraj, *Krvna osveta u Boki Kotorskoj*. Split, 1918.
- Casanova Jacques, de Seingalt, *Mémoires. I-VIII.* Paris, Garnier, s. d.
- *Lettre historico-critique sur un fait connu dépendant d'une cause peu connue adressée au duc de * * *. 1784. (Sur l'affaire Zannovich)*
  - *Lettre d'Eupolème au prince B. de H. (Sur l'affaire Zannovich).* Vienne, 1784.
- Castera, *Vie de Catherine II.* 2 vols. Paris, 1797.
- Cattalinich, G., *Storia 'della Dalmazia. I-III.* Zara, 1834-35.
- *Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della Repubblica Veneta.* Spalato, 1841.
- Chiudina, G., *Storia del Montenegro.* Spalato, 1882.
- Chronique Scandaleuse (La), ou Mémoires pour servir à l'histoire de la génération présente. (Ridebis & licet rideas).* Tom III. Paris, 1791.
- Cicogna, *Saggio di Bibliografia Veneziana.* Ven., 1847.
- Cloots, J. B., *Voeux d'un Gallophile. Nouvelle édition refondue. (Suivis de mélanges et d'anecdotes sur Stiépan – Annibal, soidisant Prince d'Albanie).* Amsterdam, 1786.
- Coquelle, P., *Histoire du Monténégro et de la Bosnie.* Paris, 1895.
- Daru, *Histoire de la République de Venise.* T. VII-IX.
- Desnoiresterres, Gust., *Épicuriens et Lettrés. XVIIe et XVIIIe siècles.* Paris, 1879.
- Dolcetti, Giov., *Le bische e il giuoco d'azzardo a Venezia 1172-1807.* Venezia, 1903.
- Dragović, Marko, *Pokušaj za bibliografiju o Crnoj Gori.* Cetinje, 1892.
- *Razni njegovi članci i bilješke o Crnoj Gori (u Glasniku Srpskog učenog društva i drugdje).*
- Đorđević, dr Vladan, *Evropa i Crna Gora.* Beograd, 1912.

- *Crna Gora i Austrija u XVIII veku.* Beograd, 1912.
- *Dokumenti.* Beograd, 1913.
- *Crna Gora i Austrija (1814-1894).* Beograd, 1924.
- *Crna Gora i Rusija (1784-1814).* Beograd, 1914.

The Encyclopaedia Britannica, XI ed. Cambridge, 1911.

La Grande Encyclopédie des Sciences, des Lettres et des Arts. Paris.

Encyklopedia Wielka Powszechna, Ilustrowana. Warszawa, 1890 i dalje.

Engelhart, L. Nikolajević, *Zapiski.* Moskva, 1860. (ruski)

Erber, Tullio, *Storia della Dalmazia, dal 1797 al 1814.* Zara, 1886-92.
(Progr.)

Favrolle, M. de *La Duchesse de Kingston ou Mémoire d'une anglaise célèbré.* Paris, 1813. Av. 2 portraits de la duchesse et 1 portrait du fameux Wârtâ. (Zanović.)

Forst-Battaglia, dr. O., *Eine unbekannte Kandidatur auf den polnischen Thron. Landgraf Friedrich von Hessen-Kassel und die Konföderation von Bar.* Leipzig, 1922.

- *Stanislav August Poniatowski und der Ausgang des alten Polenstaates.* Berlin, 1927.

Gazette de Leyde, 1784. Supplement. XXV-XXVI.

Gelcich, Gius., *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro.* Zara, 1880.

Gliubich (Ljubić), S., *Dizionario Biografico degli uomini illustri della Dalmazia.* Vienna, 1856.

Gopčević, Spiridion, *Montenegro und die Montenegriner.* Leipzig, 1887.

Grimm et Diderot, *Correspondance littéraire philosophique et critique.* (1752-1790). Paris, 1812-1814.

Gugitz, Gustav, *Giacomo Casanova und sein Lebensroman. Historische Studien zu seinen Memoiren.* Wien, 1921.

Helbig, G. A., *Russische Günstlinge.* Tübingen, 1809. (und München, 1917).
Histoire de la vie et des aventures de la Duchesse de Kingston. Nouvelle Edition. A la quelle on a joint une notice curieuse sur Stefano Zannovich prétendu Prince Castriotto d'Albanie, avec les portraits de ces deux célébrés personnages. Londres, 1789.

- Jelić, dr. I. M., *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i Severnoj Albaniji.*
Beograd, 1926. (Diss.)
- Jesse, I. H., *Memoirs of the Court of England. 1688-1760.* Vol. IV, 1901.
- Jireček, Konst., *Poselstvi republiky dubrovnické k cisarvně Katerině II.* V.
1. 1771-1775. V Praze, 1893.
- Karadžić, Vuk Stef., *Crna Gora i Boka Kotorska.* Beograd, 1922.
- Karlić, dr Pet., *Kraljski Dalmatin. 1806-1810.* Zadar, 1912.
- Konopczynski, Wlad., *Polska a Szvecja. 1660-1795.* Warszawa, 1924.
- Kostić, dr M., *Srpska naselja u Rusiji: Nova Srbija i Slavenosrbija.*
Beograd, 1923.
- Kovačić, Risto, *Prilozi za povjesnicu Boke Kotorske. I-II.* Dubrovnik,
1878.
- Lescure, M. de. *Rivarol et La Société française pendant la Revolution et
L'Émigration (1753-1801).* Paris, 1883.
- Lettera de' Signori Giovanni e Stefano Luzac sopra l'affare che ha
prodotto la differenza vertente fra Venezia e l'Ollanda, 1785.
- Levi, C. A., *Venezia e il Montenegro.* Venezia, 1896.
- Linguet, *Annales politiques, civiles et littéraires du XVIII siècle.* No 81.
- Ljubiša, Stjepan Mitrov, *Pripovijesti crnogorske i primorske.* Dubrovnik,
1875.
- Männlich, Joh., *Chr. v. Rokoko und Revolution. Lebenserinnerungen.
1741-1822.* Berlin, 1913.
- Marmont, Maréchal et Duc de Raguse, *Mémoires de 1792 à 1841.*
Paris, 1857.
- Masson, *Mémoires secrets sur la Russie.* 3 vol. Amsterdam, 1802.
- Medaković, Mil., *Povjestnica Crne Gore od najstarijeg vremena do
1830.* Zemun, 1850. Sa slikom Petra Petrovića Njegoša I.
- Michaud, L. G., *Biographie Universelle ancienne et moderne.* Paris,
1843.
- Milaković, G., *Istorija Crne Gore.* Zadar, 1856.
- Milutinović Sarajlija, Simo, *Istorija Crne Gore od iskona do najnovijega
vremena.* Beograd, 1835.

- Molmenti, P., *La Storia di Venezia nella vita privata*. Torino, 1880.
- *Epistolari veneziani del secolo XVIII*. Napoli, 1914.
  - *Lettere del patrizio Zaguri a Giac. Casanova*. Napoli, s. d.
  - *La decadenza e la fine della Republica veneta*. Venezia, 1897.
- Monnier, Philippe, *Venise au XVIIIe Siècle*. XIII édition. Paris, 1923.
- Mordovcev, D., *Samozvanci i nihovaja volnica*. SPB, 1867. (ruski).
- Mutinelli, F., *Memorie storiche degli ultimi cinquant'anni della Repubblica veneta*. Venezia, 1854.
- Neuer Pitaval. Band XXV. Leipzig, 1858. (Herzogin von Kingston).
- Oberkirch, Baronne de, *Mémoires. I-II*. Paris, s. d.
- Paić und Scherb, *Crna gora*. Agram, Suppan, 1846.
- Paulig, F. R., *Friedrich Wilhelm II König von Preussen. (1744- 1797)*. Frankf. d. O., 1900.
- Pearce, Charles E., *The amazing Duchess. Being the romantic history of Elizabeth Chudleigh. I-II*. London, w. d.
- Pisani, P., *La Dalmatie de 1797. à 1815*. Paris, 1893.
- Pollio, I., *Bibliographie Raisonnée des Oeuvres de Jacques Casanova de Seingalt*. Paris, 1924.
- Popović, Đ., *Istorija Crne Gore*. Beograd, 1896.
- Portefeuille Historisches. 1785. (Januar und Februar.)
- Preuss, Friedrich der Grosse. Band IV. str. 216-17, 396.
- Querard, I. M., *La France littéraire, ou dictionnaire bibliographique des savants, historiens et gens de lettres*. Paris, Didot, 1827-1839. (le Xme volume).
  - *Les supercheries littéraires dévoilées. Galerie des auteurs apocryphes, supposés, déguisés, plagiaires, etc*. Paris, 1847-1853.
- Rödlich, H. F., *Skizzen des physisch-moralischen Zustandes Dalmatiens und der Buchten von Cattaro*. Berlin, 1811. Sa 1 kartom i 9 slika.
- Romanin, Sam., *Storia documentata della Republica di Venezia*. Ven., 1853-61.

- Rovinskij, P., *Černogorija v eja prošlom i nastojašem*, SPB, Akad., 1888-1905. (ruski)
- Rulhière, C. C., *Histoire de l'Anarchie de Pologne*. 4 vols. Paris, 1808.
- Rutgers, C. P., „L. Stiépan Annibale, prins van Albanie, Een avonturier uit de 18e eeuw“. *Groningsche Volksalmanak*, 1902-1905. Met portret.
- Samaran, Charles, *Jacques Casanova Vénitien*. Paris, s. d.
- Sierke, dr Eug., *Schwärmer und Schwindler zu Ende des XVIIIten Jahrhunderts*. Leipzig, 1874.
- Stern, Bernh., *Geschichte der öffentlichen Sittlichkeit in Russland*: 2 Bände. Berlin, 1907-8.
- Stern, dr Selma, *Anacharsis Cloots der Redner des Menschengeschlechtes*. Berlin, 1914.
- Šišić, dr. F., *Hrvatska Povijest*. III. Zgrb., 1913.
- Thiébault, D., *Mes souvenirs de vingt ans de séjour à Berlin*. 5 vol. Paris, 1804.
- Thürheim, A., Graf, *Feldmarschall Carl Joseph Fürst de Ligne, die „letzte Blume der Wallonen“*. Wien, 1877.
- Valentinelli, Gius., *Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro*. Zagabria, 1855-62.
- Vehse, dr Ed., *Geschichte des preussischen Hofs und Adels*. Hamburg, 1851.
– *Geschichte der Höfe des Hauses Sachsen*. Hamburg, 1854.
- Vialla de Sommières, L. C., *Voyage historique et politique au Montenegro*. I-II. Paris, 1820.
- Vojnović, dr. Lujo, Pad Dubrovnika, (1897-1815) I-II. Zagreb, 1908.
- Waliszewski, K., *Le Roman d'une Impératrice. Catherine II de Russie*. Paris, 1894.
– *Catherine II de Russie. Ses collaborateurs, ses amis, ses favoris*. Paris, 1893.
- Weller, Emil, *Die falschen und fingirten Druckorte*. 2 Bände. Leipzig, 1864.

- Wraxhall, N. W., *Historical memoirs of my own time, from 1772 to 1784.*
4 vol. Londres, 1845.
- Wurzbach, dr C., *Biograph. Lexicon des Kaiserthums Oesterreich.* W.,
1857-91.
- Zateski, Ks. S., *O Masonii w Polsce. (1738 do 1822).* Kraków, 1908.
- Zelića Gerazima Žitije. I-II. Beogr., 1898.

Literarna izdanja Stjepana Zanovića

- Opere Diverse del Conte Stefano de Zannowich, Dalmatino,
Accademico, etc. Dedicate al Signor Conte Antonio de Zannowich.
Tentanda via est, qua me quoque possim. Tollere humo, Victorque
virum volitare per ord. Virg. Georg. Parigi, presso F. A. Didot,
1773, 147 pp.
- a. Opere diverse. – b. Il Solitario al real parco dii Versagliia. e.
Lettera a M. d'Allembert. – f. L'Anima, Poema filosofico.
- Poesie del Conte Stefano De Zannowich Dalmatino Accademico ec.
ec. (... Die mihi Musa virum? .., Dulces ante omnia Musae.) Tomo
Secondo. Esatta Edizione. Ginevra, 1773, I. VI. pp.
- La Didone. Scena drammatica del Conte Stefano Zannowich.
Undecima edizione. (!) Torino, Tipogr. Reale, 1773, 15 pp.
- Pigmalione, Opera del Conte Stefano Zannowich, Dalmatino. Parigi,
F. A. Didot, 1773.
– Isto. Quarta edizione. Ferrara, 1773.
- Lettere Turche Raccolte e Stampate da Stiepan Pastorecchio. (Deus
si non Unus est, non est. Tertut.) Constantinoipoli (Dresden)
1776, 176 pp.
– Lettres Turques. Leipzig, 1777.

Türkische Briefe des Prinzen von Monténégro. Berlin bey Arnold Wever, 1777. XXXVI, 282 S., 1 Bl.

- Türkische Briefe und Gedichte nebst einer Comôdie die Türkische Heyrath betittelt. Zveyter Theil. Berlin, Wever, 1777, 234 S. Mit 1 Portrait.

Poesie Barbaresche d'Osmano. Berlino, 1776.

Le Destin Politique de la Pologne. Croja, 1778, 88 pp.

L' Horoscope Politique de la Pologne, ou se trouve le portrait caractéristique du Prince Héréditaire de Prusse etc. etc. etc. Cinquième édition, Corrigée, augmentée, revue et analysée par un Ex-Ministre d'Etat. A Cetigne sur les bords du lac de Scutari 1779, 108 pp. Avec 1 portrait de l'auteur.

L' Horoscope Politique de la Pologne, de la Prusse, de l'Angleterre, Pastor Vecchio, aux pieds des Alpes de Monténégro. La Haye, 1779, 76 pp.

La Poésie et la Philosophie d'un Turc a 81 Queuees, a 3 Plumes de Héron, a 1 Aigrettes, et a 1 Collier d'Emeraudes. A Albanopolis (Amsterdam), Aux Dépens de l'Auteur. Le tout se vend au profit des Pauvres. M. DCC. LXXIX. (1779.), XXXIII, 193 pp. Avec portrait: »Xle Petit Fils du Grand Scanderbegg le Prince Castriotto d'Albanie.«

Epitres et chansonettes amoureuses d'un Oriental. Dans la pyramide de Tholomie d'Egypte. 1779, 102 pp.

- Le même. S. l. et a.

Le Grand Castriotto d'Albanie. Histoire. Francfort (Paris), 1779. Av. portrait.

Geschichte des Grossen Castriotto genannt Skanderbeg. o. O. 1780.

Der grosse Castriotto von Albanien. Eine Geschichte. Wien, 1784. Mit Portrait.

Den store Castriotto af Albanien kallad Scanderbeg historia. (Sa portretom.) 1788, 120 S. (švedski prijevod).

Le Grand Castriotto d'Albanie surnommé Scanderbeg. Tragédie en vers francois. S. l. et a.

- Parapilla, Poëme Héroi-Comique, par l'Auteur de la Poesie et la Philosophie d'un Turc, Trad. de l'italien. (»Haec legit austeri crimen amoris abest«. Ovid.) Croja d'Albanie, 1780, 174 pp.
- Oeuvres Choisies du Prince Castriotto d'Albanie. Contenant Le portrait caractéristique du Prince héréditaire de Prusse, ... , une lettre au Congrès de l'Amérique. Avec le portrait de l'auteur. 1782. 2 ff, 96 pp.
- Fragment d'un nouveau chapitre du Diable boiteux, envoyé de l'autre monde par le Sage. 1782.
- Epîtres pathétiques addressées à Frédéric Guillaume Prince royal de Prusse. Londres, (Hamburg), 1780.
- Stiepan-Annibale d'Albanie, a Frédéric-Guillaume de Prusse. Epître Pathétique, Philosophique, Historique, etc. ou L'Alcoran des Princes destinée au Trône, Traduit de la Dixième Édition Italienne, par main de Maître. (Cantilenis, infortunia sua Stiepan solatur, Tacite.) St, Pétersbourg, de l'Imprimerie de l'Académie Impériale. 1783. VII., 119 pp.
- Pensées de Stiépan-Annibale, vieux berger d'Albanie. Epilogue à Fréd. Guillaume, prince de Prusse. 3e édition. Calicute, 1784.
- Stephan Hannibals, eines alten Schäfers von Albanien, philosophische Gedanken an Friedrich Wilhelm, Kronprinzen von Preussen. Frankf. u. Leipz., 1785. 2 Bl., 146 S.
- Le fameux Pierre III, empereur de Russie, ou Stiepan Mali, qui parut dans le duché de Monténégro. Vienne, 1784. Avec portrait.
- L' Eloge du Cheval de Caligula Consul Romain. S. l. et a. (?)

Napomene

- 1 Ljubiša, *Pripovijesti crnogorske i primorske*.
- 2 Vivere cui miserum est, miserum est occumbere
Hoc Tibi grande fuit vivere, grande mori.
Integritatis, Prudentiae, Ingenii, Doctrinae,
Rerum Omnibus Ditissimo
Cum omnium lacrimis et merore elatus.
- 3 Po suvremenom izvještaju kanonika dr A. Kojovića.
- 4 Vukova *Prepiska*, VI, na str. 513. (u pismu Vuka Vrčevića).
- 5 S. Matavulj u *Otačbini* (XXX, na str. 51.).
- 6 Venezia. Archivio di Stato. Inquisitori di Stato. *Annotazioni*. B. 537. c. 95.
- 7 Monnier, Philippe, *Venise au XVIIIe Siècle*.
- 8 Dolcetti, *Le bische e il giuoco d'azzardo a Venezia*.
- 9 Venezia. Archivio di Stato. Avogaria del Comun. *Mise*, 286 P. f. 15.
- 10 Venezia. Archivio di Stato. Inquisitori di Stato. *Annotazioni* B. 538. c. 4.
- 11 Vid.: Truhelka dr B., Casanova-Medini-Bošković. *Novosti*, br, 118, 1928.
- 12 Gugitz G., *Giacomo Casanova und sein Lebensroman*.
- 13 Sv. VIII. na str. 289 i dalje.
- 14 *Lettre d' Eupolème au prince B.*
- 15 Za ovo i sve što slijedi u ovom poglavljju: *Memoria presentata all' I. R. Corte di Vienna dall' Ambasciatore della S. Republica di Venezia*. Venezia, Archivio di Stato. Inquisitori di Stato. Ba 446. Fase, II. o.
- 16 U registrima članova ove akademije, Zanovićeva imena nema.
- 17 *Morgenblatt für gebildete Stände*. XXVII. (1833) na str. 451.
- 18 *Poesie del Conte Stefano de Zannovich, Dalmatino, Academico ec. ec.* (...Die mihi Musa virum?... Dulces ante omnia Musae.) Tomo Secondo, Ginevra (Parigi), 1773.

- 19 Ovo je – čini se – bilo pravo njegovo ime. Pogrešno spominje se tu i tamo ime Zanović ili Janović. Najstarijemu sinu Antuna Zanovića – Marku, vrlo se rano gubi svaki trag.
- 20 *Istorija Crne Gore*. Zadar, 1856.
- 21 Ljubić Sime, *Spomenici o Šćepanu Malom*. Beograd 1870.
- 22 Berlin. U pruskom tajnom državnom arkviju. Rep. 96. br. 96 N.
- 23 Vid.: Forst-Battaglia, *Stanisl. Aug. Poniatowski*.
- 24 Vid.: Zaleski, *O Masonii v Polsce*.
- 25 Vid.: Jireček, K. *Poselstvi republiky dubrovnické k cisarovne Katarine II.* (1771-1775), na str. 52-55.
- 26 Dresden. Staatsarchiv. *Acta* 1775, Loc, 2747/379.
- 27 Geheim. Staatsarchiv. Berlin, *Rep.* 96. 260. Iit. S.
- 28 *Histoire de la vie et des aventures de la Duchesse de Kingston*. Londres, 1789.
- 29 München. Geheimes Staatsarchiv. K 424/4 (25. XII. 1778.)
- 30 Vid.: Körbler Dr. Đ., Zanovićeva škola u Dubrovniku. (*Građa jugosl. akad.*, sv. 7.)
- 31 Vid.: Vojnović Dr. L., Pad Dubrovnika. – Kovačević B., Slobodna misao u Dubrovniku (*Misao*, 1923.).
- 32 Vid.: *Esposizione ragionata della contestazione... tra le due repubbliche di Venezia e di Olanda*. (Venezia) 1785. Supplimento alla Esposizione. 1785. – Jonge, *Nederlande en Venetie*, s'Gravenhage, 1852. na str. 266-280.
- 33 Priopćio S. Matavulj, *Otačina*, XXX, (1892), na str. 51-59.
- 34 Body, Albin, *Les Aventuriers a Spa au XVIIIe siècle*.
- 35 Staatsarchiv des Innern, Wien. *Josephinische Polizeiakten*. Sign. XII. 496 C.
- 36 U državnom arhivu u Beču.
- 37 *Glasnik Srpskog učenog društva*, 55, na str. 283-295.
- 38 Original u amsterdamskom drž. arhivu. Priopćio Van Biem.
- 39 Stiepan, Annibale, Prince d'Albanie. (*La Nouvelle Revue*. Paris, 1898.)
- 40 Vid.: Moskovljević M. S. General Simeon Nerančić Zorić. (*Srpski Književni Glasnik*, XXXI, 1913.)
- 41 Il étoit grand, très bien-fait et propre à exciter les désirs d'une femme voluptueuse. (Bio je krupan, dobro građen i u svemu odgovarajući da uzbudi žudnje jedne senzualne žene. – *Prim. ur.*)
- 42 Vid.: Daničić, *Sitniji spisi*, I, na str. 116.
- 43 Vid.: Dragović Marko, Rusija i Crna Gora. *Glasn. srpskih uč. dr.* 72.
- 44 Barsukov A., Šklovskie avantjuristi. (*Zarja*, 1871, na str. 330-361.)
- 45 *Polizei* 4254a ex 1811. (Arh. minist. unut. djela u Beču.)
- 46 Kidrič dr. F., Framasonske lože hrvaških zemelj Napoleonove Ilirije. (*Rad jugosl. akad.* 206)

- 47 Vid. također: Milčetić Iv., Zanovićeve pjesme. (*Građa jugosl. akademije IX.*)
- 48 *Rinna na ministra Thuguta*. 20. VIII. 1798. (Austr. drž. arhiv).
- 49 Vid.: Šišić dr. F., Neke stranice iz novije naše historije (1797-1814). *Kolo Mat. Hrv. V.*
- 50 Drž. arhiv u Zadru. Br. 5632 (21. VII. 1798.)
- 51 *Atti Presidiali Brady*, 99-203. (1805) Biblioteca Paravia u Zadru.
- 52 Novaković Stojan, Francuske službene beleške. 1806-1813. *Spomenik srpske kr. akad. XXXI.*
- 53 Dragović Marko, Prilozi za istoriju Crne Gore. *Spomenik srp. kr. akad.*, XXXI. (na str. 110-112.)
- 54 Nalazi se u državnom arhivu na Cetinju (Original priredio i objavio Dušan D. Vuksan u: *Zapisи*, god. 10, knj 17, 1937, str 321-322. – *Prim. ur.*)
- 55 Arhiv austr. minist. unut. djela. *Polizei* 3456 (26. VII. 1814.)
- 56 Arhiv austr. minist. unut. djela. *Polizei* 1180. (1816.)
- 57 *Zara*, 7. I. 1815. (Drž. arhiv u Zadru.)
- 58 *Zapisи*, 1927. I. 3. na str. 189. (V. Vukičević)
- 59 Marmont, *Voyage en Sicilie*. Paris, 1838.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-736-27-9
COBISS.CG-ID 12823300